

МИХАИЛО ПОЛИТ-ДЕСАНЧИЋ (КАО ИСТОРИЧАР), 1936.

Садржај

1. Полит као историчар
2. Први Политови историјски радови
3. Политове расправе о народносном питању у Угарској
4. Политова расправа о источном питању
5. Једна Политова расправа из српске историје
6. Политови радови о српском покрету 1848–49
7. Једна значајна Политова брошира као историјски извор
8. Остали Политови историјски радови

Коси́а Н. Милу́инович

Михаило Поли́й-Десанчић

као истори́чар

Примљено као теза за докторски испит у седници Савеша Филозофског факултета Универзитета у Београду 21 јануара 1935 године, на основу реферата чланова испитног одбора, Г. Г. професора Д-ра Владимира Ђоровића, Д-ра Виктора Новака и Д-ра Васиља Поповића

*Нови Сад
Штампарија Јовановић и Богданов
1936.*

307
Своме уваженом професору,

Г. Д-ру Владимиру Ђоровићу,
усрдно посвећује овај свој први већи научни рад,
у знак пажње, поштовања и захвалности

Писац

Либ. Ср. 506

Напомена

Објављујући ову своју историјску студију, која је примљена као теза за докторски испит на Филозофском факултету у Београду, сматрам за особиту дужност да се и овом приликом најискреније захвалим својим цењеним професорима Г. Г. Д-ру Владимиру Ђоровићу, Д-ру Виктору Новаку и Д-ру Васиљу Поповићу, члановима испитне комисије, на њиховим драгоценим упутствима и добронамерним савешима приликом израде дисертације.

Не мању захвалност дујем своје уваженом професору Г. Д-ру Богдану Поповићу, који је са себи својственом добротом и племенитошћу пратио мој скромни научни рад још од студентских дана па све до данас, упућујући ме увек на прави пут и дајући ми поштрека да не клонем духом и истрајем до краја.

Такође ме је задужио захвалношћу Г. проф. Фрањо Малин, библиотекар и управник Музеја Машице Српске. Даље су ме обавезали својим услугама Г. Г. проф. Јован Грчић, Борђе Сирашимировић и Д-р Јосиф Тим, којима и овом приликом изричем своју искрену захвалност.

К. Н. М.

1. Полит као историчар

Готово сви наши истакнутији јавни радници, и политичари, и публицисти, и књижевници, бавили су се историјом. Почевши још од грофа Ђорђа Бранковића, сви су се они интересовали историјом и занимали њеним обрађивањем и популарисањем. За њих историја није била права наука у данашњем смислу, него значајно средство у национално-политичкој борби, у литератури и публицистици. То је доба прелаза из старог прагматичког метода у модерни генетички метод историјског испитивања и приказивања. Иако још увек ближи прагматичком, он је већ садржавао у себи извесне, истина још сасвим примитивне, али ипак већ јасно нагавештене особине генетичког метода, који ће се доцније тако лепо развити и — после појаве Илариона Руварца — створити и изградити нашу данашњу, савремену и модерну, историјску науку.

Није неоснована претпоставка да ће се неко, можда, запитати: да ли се и о Полити као историчару уопште може расправљати? За доказ да се и о Полити као историчару може расправљати, навешћемо мишљења меродавне критике о Јовану Мушкатиновићу, Александру Стојачковићу и Данилу Медаковићу, који такође нису научници од струке, иако су се бавили и историјом. Мушкатиновићу је „главна идеја свега његовог историјског излагања: да докаже да су Срби постојали и играли политичке улоге у Угарској и пре својих сеоба... и да су се увек одликовали у борбама за ствар хришћанства и слободу Угарске.“⁽¹⁾ Мушкатиновић је написао своје *Черте сербскога животија у Угарји* (1790) „да би историјски подупро политичке захтеве српскога народа у Угарској“ и да би доказао да су Срби „своје привилегије стекли својим заслугама на бојном пољу.

(1) Јован Скерлић: Јован Мушкатиновић. Глас, 80, Београд, 1909. Стр. 293.

То је дело једног доброг српског родољуба које, иако намењено једном практичном циљу, није без извесне научне вредности и заузима пристојно место у историографији српској у XVIII веку."⁽²⁾

Александар Стојачковић био је све до појаве расправе Д-ра Николе Радојчића *Александар Стојачковић као историк* (Срем. Карловци, 1911) много познатији као политичар и публицист, него као историчар, иако су о њему пре Радојчића већ и други писали (Г. Мушицки, Ил. Руварац, К. Суботић). Међутим, тек је Радојчић утврдио да је Стојачковић био за своје време и добар историчар, иако с *политичком* сврхом. Наиме, он се трудио да помоћу *историје* докаже оправданост политичких захтева Срба у Угарској. У својој расправи Радојчић је повукао прецизну разлику између „чистих историка“ (или историка-научника) и „историка-политичара“, уврстивши Стојачковића међу ове друге и одредивши му „пристојно место у развоју српске историографије.“

Скерлић (*Историја нове српске књижевности*, стр. 203—204), говорећи о Медаковићевој *Повјесници српскога народа* (1851—1852), изричито признаје: „Медаковић је тим делом допунио једну велику празнину у српској књижевности: дао је популарну целокупну историју српскога народа. Он је тај посао узео да ради не као научник, но као национални радник... Као таква ова књига је образац патриотске историје и утицала је и на буђење свести код широких слојева народних и на историјско васпитање нашега романтичарског нараштаја“. Исти је случај и код Димитрија Давидовића, Георгија Магарашевића, Теодора Павловића, Јована Хаџића-Светића, Јована Суботића, Ђорђа Стратимировића, Светозара Милетића и других, мање значајних, који такође нису историчари од струке, научници у правој смислу, него мање или више окретни дилетанти, који су се бавили историјом више узгред, из политичких, публицистичких или књижевних амбиција, али који се ипак могу третирати и као историчари, јер су и на томе пољу радили и оставили трага. Многострука и значајна делатност Полита-Десанчића даје пуно оправдање да се и о њему

(2) Јован Скерлић: *Историја нове српске књижевности*. Београд, 1914. Стр. 104.

може расправљати не само као о политичару, публицисти и књижевнику, него и као о историчару.

О Политу као историчару до данас се уопште није писало и расправљало, иако је Полит значајан и као историчар. Разлози за ово леже првенствено у томе што је Полит најважније своје историјске расправе написао и објавио на немачком језику, и то по часописима и листовима, до којих је тешко доћи. У нашим народним и универзитетским библиотекама тих часописа и листова уопште нема, у библиотеци Матице Српске само једним делом. Значи: требало је трагати по библиотекама у иностранству, на првом месту у Бечу. Затим, многи Политови историјски радови објављени су анонимно или под шифром, тако да се за многе од њих уопште није ни знало. Требало је распитивати код оних ретких, још живих, Политових сарадника и код његове родбине; прочитати све његове објављене списе, нарочито оне мемоарског карактера, његове чланке по новинама, првенствено његове успомене, најзад његову кореспонденцију, објављену или необјављену, у колико ова није уништена за време рата. То су, у главном, разлози оскуднога знања о Политу као историчару. Према томе, ово је прво дело које — на основу нове и највећим делом сасвим непознате и још потпуно неискоришћене грађе — приказује Полита као историчара. На првом месту су прочучени Политови историјски радови, објављени на немачком језику, који и јесу најзначајнији и од највећег интереса, затим важнији радови на нашем језику, најзад некролози, реферати, успомене и ситнији радови, мањег значаја и секундарне вредности, али такође занимљиви и неопходни при оцењивању и приказивању Полита као историчара. Већи део ових радова спада у политичку историју, а мањи у културну историју. Међутим, и у онима који спадају у политичку историју има пуно корисних података и за културну историју.

У свима овим расправама показао је Полит особине својствене само правим историчарима: љубав према истини и стварности; потребну објективност у посматрању, излагању и оцењивању појединих епоха и догађаја; психолошку проницљивост у портретисању појединих личности, које су учествовале у разним догађајима и епохама; широкогруд

толерантност према туђим мишљењима и друкчијим схватањима; способност разумевања људи и општих, свима људима заједничких тежњи, схватања, амбиција и слабости, као и разумевања појединих изразитијих индивидуалности сложена карактера, особених одлика и извесних скривених, на први поглед неуочљивих намера; затим, способност улажења у суштину ствари, људи и догађаја, као и сналажења у разним атмосферама, срединама и епохама; најзад, познавање прошлости свих важнијих европских народа, а нарочито народа средње и источне Европе, као и једно широко и солидно опште образовање и једну лепу и темељну културу.

Међутим, ако се Политови историјски списи оцењују са једног вишег гледишта: ако се на њих примењује једно строго критичко мерило, метод модерног научног процењивања историјских извора и литературе, стриктна анализа изворнога текста, аналитичко интерпретисање чињеница, стручно коментарисање сваког изнесеног факта, компаративно излагање догађаја и аналогно портретисање историјских личности, ако се узме у обзир начин приказивања, разлагања и закључивања, онда би се Политовим списима могле учинити две примедбе. Прво, Полит је радио на историјској науци не из чисто научних претензија, него из практичних политичких и националних потреба, осећајући не само право него и дужност да информише европску јавност о политичком стању и општим културним, социјалним и економским приликама код народа средње Европе и Балканскога полуострва. Друго, због тога што је својим историјским расправама — написавим и објављеним с планом баш на немачком, дакле на једном светском језику — давао не чисто научан него више информативан (покаткад чак и отворено пропагандистички) карактер, Полит није радио увек с потпуним научним апаратом, није цитирао увек у примедбама испод текста изворе и литературу, и зато извесне Политове историјске расправе имају покаткад више изглед интелигентно писаних публицистичких чланака него правих научних студија. Али, обе ове примедбе опадају, ако се узме у обзир чињеница: да Полит није ни имао апсолутно никаквих научних амбиција, нити пак каквих истраживачких претензија и метода (већина ње-

гових расправа изишла је анонимно или под псеудонимом); да није теоретисао теоретисања ради; да није имао других намера, сем информаторских и пропагандистичких, односно: политичких и патриотских. При свем том, Полит није био искључиви националист, загрижљив шовинист и тенденциозни чланкописац, који би фалсификовао историју. Полит се поносио прошлошћу свога народа, али је ипак никада није идеализовао и преувеличавао. Тако исто, никада није потцењивао прошлост осталих народа, нити је ишао за тим да умањи њихову интелектуалну и моралну вредност или да деградира њихов историјски значај. Он је свима признавао оно што им се мора признати, али је тражио да се и српском народу призна све оно што му се треба признати. Са нарочитим поносом указивао је Полит на висок културни ниво који је достигао наш народ у средњем веку, под Немањинима, позивајући се, примера ради, на Душанов законик, као на најречитији докуменат наше средњевековне просвећености. Тако исто је с гордошћу указивао на завидан културни напредак и европски начин живота нашега народа у Хабсбуршкој монархији, нарочито у јужној Угарској, у току XVIII и XIX века.

На Полита као историчара и информатора велике европске јавности имали су највише утицаја професор националне економије и државних наука на Бечком универзитету Д-р Лоренц Штајн (1815—1890) и познати хрватски публициста Д-р Имбро Игњатијевић-Ткалац (1824—1912). Колико је снажно утицао на Политов интелектуални и духовни развој проф. Штајн најбоље сведочи казивање самога Полита.⁽³⁾ Евоцирајући „своје успомене о бечком ђачком животу“, Полит је са дирљивим пијететом говорио о Штајну као професору, научнику и човеку, кога је он „све до његове смрти звао својим очинским пријатељем“ („väterlicher Freund“), и коме је он „веома захвалан за своје изобраење“ и за целокупан „свој публицистички рад у страном свету“. Наиме, Штајн је Полита такорећи увео у књижевност: прву његову расправу сам је поправио, препратио својим уводом и послао редакцији штутгартског часописа *Deutsche Vierteljahrs-Schrift*; затим га је препоручио

(3) Покојници, успомене од Д-ра Мих. Полит-Десанчића. Део први. Нови Сад, 1899. Стр. 72—80.

Брокхаузу за сарадника на лајпцишком часопису *Unsere Zeit* и Коти (*Colla*) за сарадника на *Allgemeine Augsburger Zeitung*. Сам Полит отворено признаје да највећа заслуга, што је он годинама писао — по немачким часописима и новинама — „у интересу српске ствари“, припада проф. Штајну. Зато, ни у доба своје највеће славе, као посланик на Угарском сабору, Полит није пропустио прилику — кад год је боравио у Бечу — да посети свога старог професора. Обилазио је Штајна и у последњим његовим годинама, када је овај већ био болестан и изнемогао. Када га је последњи пут посетио, слутећи да га више жива неће видети, Полит му, при одласку, рече: „Допустите да вам као оцу руку пољубим“. Смрт његова учинила је на Полита „најгужњији утисак“ и он га је искрено ожалио у својим *Покојницима*, у којима каже да Штајн „није био само мој учитељ и пријатељ, него у неку руку творац једнога дела мога душевнога бића“. Колико је Штајн утицао на Полита најбоље показују његови први радови, нарочито они о државноправном и народносном питању, у којима се местимично још осећају идеје и теорије учитељеве. Доцније се Полит ослободио тих утицаја, али се увек радо позивао на Штајнова мишљења, цитирао из многих његових дела, наводно његове мисли, судове и концепције.

После Штајна највише је утицао на Полита Д-р Имбро Игњатијевић-Ткалац, само у сасвим другом правцу. Док је Штајн имао утицаја на формирање Политових назора и погледа на свет, на Политов духовни и интелектуални развој, дотле је Ткалац имао утицаја на Политово морално изграђивање, а нарочито на његову активност и борбеност. Јер никада можда није Полит написао већи број историјских расправа и чланака него баш за оно време (1861-62) док је Ткалац у Бечу уређивао познати прво дневни, а затим недељни лист *Ost und West*. Велика је штета што је Полит највећи број тих чланака и расправа објавио анонимно или под шифром, тако да ми данас не знамо тачно: које је све чланке писао Полит, а које сам Ткалац. Али, судећи само по оним чланцима, које је Полит објавио под својим пуним потписом или под својим иницијалима, ми можемо поуздано закључити: да су те две године Политова

рада необично плодне и да је утицај Ткалчев на Полита био веома благотворан и дао лепих резултата. „Ја сам тада као млад човек — вели Полит много доцније(4) — без икакве награде, из чистог одушевљења, радио у редакцији *Ost und West-a* дању и ноћу, много пута бивао сам у штампарији и до три сахата у јутру“. Када се има у виду да је Полит тада био још сасвим млад човек (тек што је докторирао), уз то син имућних родитеља, који је волео весело боемско-студентски живот — у Бечу шездесетих година нарочито жив и привлачан — тек тада се може правилно разумети и по заслуги оценити значај Ткалчева утицаја на Полита, који је био толико одушевљен „за словенске интересе“ да је више волео да проводи ноћи у Ткалчевој редакцији и штампарији него по симпатичним бечким кафанама, позориштима и ноћним локалима. Ово је значајно не само за правилније оцењивање благотворног Ткалчевог утицаја него и за боље разумевање карактера самога Полита и његових моралних особина. — Када је, у јесен 1891, био у Риму, Полит је посетио Ткалаца, који је, као што је познато, постао италијански држављанин и дотерао до начелника министарства спољних послова. „Нисмо се видели — прича Полит(5) — 27 година. Ткалац се неизмерно обрадовао кад ме је видео: сузе су му пошле на очи. Приповедао ми је све што је доживео, од кад је Беч оставио... Растали смо се оба двојица са сузама у очима, и у мислима да ћемо се тешко икада више у животу видети... Исада, кад помислим на старог Ткалаца и наш расанак — очи су ми пуне суза.“ Из ове дирљиве исповести најбоље се види колико је Полит волео и поштовао Ткалаца и са каквим се пијететом сећао свога старог пријатеља и сарадника на пољу изграђивања словенске узајамности и зближења.

По својим државноправним схватањима Полит је био федералиста кад год су у питању државе које сачињавају више племена или више народности. Као узор такве државе сматрао је Швајцарску, чији су кантони тако заокружени да свака народност долази до свога потпуног политичког изражаја и до своје пуне националне афирмације. Зато је

(4) Путне успомене Д-ра Мих. Полит-Десанчића, Нови Сад, 1896. Стр. 142.

(5) Путне успомене, Нови Сад, 1896. Стр. 143.

Полит увек истицао да Аустрија мора постати друга Швајцарска, или ће се иначе неминувано распасти. Заједно са Политом, и Штросмајер и Рачки заступали су гледиште да се Хабсбуршка монархија може одржати само у том случају ако се преуреди на федералистичкој основи. Када је Аустрија 1866 изгубила рат с Пруском и тако истиснута из Немачког савеза, она је морала да се ослони на своје немачке народности. „Чак је изгледало да ће се од немачке централистичке државе претворити у савезну државу, и словенске народности надале су се да кроз федерализам дођу до равноправности с Немцима и Мађарима. Штросмајер и Рачки били су такође федералисти; по њиховој замисли, у федералисаној Аустрији могло се извршити не само уједињење свих Хрвата, него и свих Југословена“.(6)

Међутим, када је убрзо за тим, већ 1867, дошло до стварања Аустро-Угарске на дуалистичкој основи и када је Беч препустио све немађарске народности у Угарској Мађарима, увидели су и Рачки, и Штросмајер, и Полит, да од федеративне Аустрије неће бити ништа и да Југословени немају више шта да очекују ни од Беча. Од тада: „Рачки није се надао скоро ничему од Хабсбурга, јер му се чинило да нити разумеју снагу начела народности у савременој политици, нити желе добра Југословенима. Он је осећао у Југословенству једну нову и превратну мисао, која се у оквиру и посредством старих држава не да остварити. Спас свога народа није стога очекивао од мале опортунистичке политике, него од великих историјских догађаја и потреса, у којима се национални идеали остварују више елементарном снагом него политичком вештином“.(7)

Од тада ни Штросмајер, у својим писмима Рачкоме, више не помиње федеративно преуређену Аустрију него „Славјанску федерацију.“ Насупрот Анти Старчевићу, који је тражио Велику Хрватску, насупрот Јаши Томићу, који се залагао за Велику Србију, насупрот бугарским националистима, који су од Сан-Стефанског мира па на даље хтели

(6) Слободан Јовановић: Штросмајерова спољашња политика. Српски Књижевни Гласник, 1929.

(7) Слободан Јовановић: Фрањо Рачки и југословенска мисао. [Из наше историје и књижевности, Београд, 1931].

да знају само за Велику Бугарску, Штросмајер, Рачки и Полит стално пишу и говоре о решењу јужнословенског питања у оквиру „Славјанске федерације“.

Органско решење источног питања замишљао је Полит такође на федеративној основи. Његово начело „Балкан балканским народима“ (8) нашло би своје реално и потпуно остварење у Балканској конфедерацији. Под именом Балканске конфедерације замишљао је Полит савез слободних и независних балканских народних држава. Та Политова концепција може се сматрати, у неку руку, као прва етапа данашњег Балканског Споразума, као први пројекат једне заједничке спољашње и међународне политике балканских држава. Али, није Полит само духовни зачетник Балканског Споразума, он је и претеча, творац и први организатор Мале Антанте. Полит спада међу оне наше ретке јавне раднике који нису само обрађивали историју у чланцима и расправама, него су је и сами стварали. Најиме, Полит је са својим посланичким друговима на Угарском сабору створио заједнички клуб српских, словачких и румунских опозиционих посланика, коме је он био претседник готово за све време своје посланичке делатности. Тај парламентарни клуб, ако се само мало дубље сагледа, није ништа друго до зачетак Мале Антанте, као што је данашња спољашња политика Београда, Букурешта и Прага, у ствари, само продужење некадашње политике Новог Сада, Брашаве и Турчанског Св. Мартина.

У Политовим историјским расправама, као што је то и сасвим природно, местимично између редова избијају Политова политичка начела и схватања. Исти случај као и код енглеског историчара Маколеја. Као што је Маколеј гајио култ према Кромвелу и Милтону, и уопште према проповедницима напредних, слободоумних и републиканских идеја и концепција, тако се и Полит, либерал и умерени

(8) Сасвим је произвољна хипотеза неких наших историчара да ово начело припишу Илији Гарашанину. Нити у његовом „Начертанију“, нити у његовој преписци, не помиње се ова лозинка у истом смислу као код Полига. Гарашанин је инстинктивно осећао потребу заједничке акције балканских народа за ослобођење испод турског јарма, али тек је Полит успео да све то прецизније формулише, детаљније разради и створи заиста далекосежан план за формирање Балканске конфедерације.

левичар, одушевљавао Кромвелом и Милтоном, чије је стихове знао напамет, затим великом Француском револуцијом и 1848, даље Мацинијем, Гарибалдијем и Кардучијем, најзад Тјером, Гамбетом, Виктором Хигом и осталим истакнутим противницима Наполеона III. Међутим, иако сличан и близак Маколеју, Полит има доста заједничких црта и са Карлајлом. Наиме, и Полит — исто као и Карлајл — из дубине душе мрзи анархију и распуштеност, иако осећа и признаје пуну вредност и значај слободоумним идејама велике Француске револуције. Али, он зна да свему на свету има граница, да је све релативно и да се и сама слобода — његов највиши идеал — мора тачно фиксирати и дисциплиновати, јер иначе прелази у анархију, постаје рушилачка и антикултурна.

Политу се пребацивало да је конзервативац, чак и реакционар, зато што је тобоже противник друштвених наука и социјалистичких доктрина и теорија. Ништа нетачније и произвољније од таквога тврђења. Баш напротив, Полит је искрено ценио и поштовао и Чернишевскога и Светозара Марковића, као што се то може лепо видети из реферата који је поднео — заједно са Мишом Димитријевићем — на седници Књижевног одсека Матице Српске од 10 фебруара 1874. У том реферату⁽⁹⁾ изричито се каже: да се дело *Нова начела националне економије* од Н. Г. Чернишевског, у преводу (тачније речено у преради) Светозара Марковића, препоручује „не само по томе што *друштвене науке заузимају прво место међу наукама*“ (курзив је наш) него и зато „што су начела, која оно износи, производи најновије науке и што је начин излагања строго научан.“ Поред тога, у реферату се истиче да су сва дотадања дела из националне економије на нашем језику или писана само „за школску потребу или су непотпуна.“ Због свега тога референти препоручују да Матица Српска дело изда и награди. Међутим, „по подужој дебати би одлучено већином гласова“ да Матица Српска понуђено дело не може објавити у своме издању, нити га наградити. Скерлић, у својој студији о Светозару Марковићу, наводи праве разлоге: „И поред повољног реферата одбор није смео да

(9) Летопис Матице Српске, 1874. Књ. 111. Стр. 201.

прими и изда једну социјалистичку економију, изговоривши се да је дело сувише опширно и стручно, и да Матица Српска има пречих ствари за издавање.⁽¹⁰⁾ Велика је штета што овај Политов и Димитријевићев реферат (по стилу и аргументацији судећи, више Политов него Димитријевићев) није штампан у целини, али и из кратког извода, који је објављен у *Летопису*, може се јасно видети да је Полит био апсолутно за то да се дело изда и награди, без обзира на то што је написано у социјалистичком духу. Овај реферат и Скерлићев коментар такође иду у прилог тврђењу да је Полит био човек напредних идеја и слободоумних начела, а не конзервативац или чак реакционар, као што су му то приписивали неки Марковићев епигони у Војводини.⁽¹¹⁾

Полит, који се целог свог живота одлучно борио против аустро-угарског и велико-немачког апсолутизма и милитаризма, сасвим природно да није могао да се одушевљава ни руским апсолутистичким режимом, нити пак политиком Наполеона III. Међутим, слом руског царства ипак га је заболоо до дубине душе, јер је у суштини био русофил старог кова. И за трагичну судбину Наполеона III пашао је неколико топлих речи, премда је његов режим иначе осуђивао, нарочито његову клерикалну оријентацију и преданост папи, док је његове заслуге за ослобођење и уједињење Италије високо ценио. Иако је био до извесних граница левичар и чак донекле начелни републиканац,⁽¹²⁾ Полит је имао пуно хвале и великог поштовања за последњег руског цара Николу II, за краља Петра и за пр-

(10) Јован Скерлић: Светозар Марковић, стр. 74.

(11) У Политовим Беседама, нарочито у 2, 3 и 4 књизи, има такође драгоцених података о његовом ставу према сувременим социјално-политичким питањима. Нарочито пада у очи свестрана упућеност његова у тадашњу социјалистичку и марксистичку литературу. Из његових излагања види се објективност, верзираност, напредна демократска схватања и слободоумна политичка и социјална начела и гледања.

(12) Као такав Полит „никад није примио одликовање, и ако му је такво понуђено са свима почастима од црногорског краља Николе, краља Милана и краља Петра“. (Милан Л. Поповић: Личност Михаила Полита-Десанчића. Летопис Матице Српске, 1933. Књ. 337.)

ногорске кнежеве Данила и Николу, док је краља Милана и краља Александра Обреновића отворено осуђивао. Иако је био либерал, Полит је ценио не само Јована Ристића него и Стојана Новаковића и Николу Пашића, што је најбољи доказ његове широкогрудости и објективности, особина без којих нема правога историчара.

Обдарен свим тим особинама, интелектуалним и моралним, толерантан и према туђим мишљењима и друкчијим схватањима, критички предиспониран и увек помало скептик и према себи и према другима, подложен више разуму него осећању, више стварности него фантазији, Полит је имао предуслове за доброг историчара. Свестан тога, Полит се већ у раној младости баacio на темељне студије и брижљиво изучавање. Није се задовољио само с правним и државним наукама, које је слушао у Бечу, него је ишао и у Париз, и тамо похађао предавања у Школи за политичке и друштвене науке. Али, и у Бечу, и у Паризу, он је показао највише смисла и најпунијег интереса за историју. И целога живота историја га је више привлачила него филозофија права, економске науке и социолошко-метафизичке доктрине, одвећ апстрактне за његов реалан и конкретан став према животу и за његов будан, рационалан и критички дух.

Као такав, Полит се својим историјским расправама видно обележио као добар познавалац и тумач наше народне прошлости већ крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлога века. Пре Владимира Јовановића, чија је књига *Српски народ и источно питање* изишла 1863, и далеко пре Светозара Милетића, чија је књига о источном питању (*Die Orientfrage*) изишла тек 1877, Полит је већ 1856—57, и затим 1861—62, писао и објављивао расправе о источном питању, о народносном питању, о животу српског народа у кнежевини Србији, о српском покрету против Мађара 1848—49, и о другим темама, у најугледнијим тадањим немачким часописима и листовима, обавештавајући велику европску јавност о политичким, културним, социјалним и економским приликама у средњој и источној Европи, у Хабсбуршкој монархији и на Балканском полуострву, међу хришћанским народима под Турском. И у доцнијим својим радовима Полит неуморно наставља

започету акцију информатора велике европске јавности о нашим националним тежњама и аспирацијама.

Иако није имао никаквих научних амбиција, истраживалачких претензија и научних метода, иако је писао већином анонимно или под шифром, Полит и као историчар значи једну несумњиву вредност и представља лепу, занимљиву и значајну фигуру, а његови радови — и поред извесних мана и недостатака — добиће своје место и у аналима наше националне науке.

2. Први Политови историјски радови

Полит је већ као студент показивао интереса за историју, нарочито за нашу националну историју: читао је дела и расправе како о прошлости нашега народа у кнежевини Србији, тако исто и о прошлости српскога народа у Аустрији, нарочито у јужној Угарској. Први чланак историјског карактера написао је Полит по савету свога професора Д-ра Лоренна Штајна. „Када сам 1856, преко ферија, хтео да пођем кући, па професору Штајну рекао да ћу и у Београд ићи — прича о томе Полит(1) — замоли ме, да му што напишем о Србији и да му то донесем кад се вратим у Беч. Ја то учиним, мислећи да је то за његову приватну употребу. Али, проф. Штајн начини од тога чланак са својим предговором и пошаље га у знаменити часопис *Deutsche Vierteljahrs-Schrift*, те тако оно, што сам ја о Србији написао, изађе под насловом *Mittheilungen aus Serbien* у бр. 74 истог часописа од 1856 и разне новине су читав предговор Штајнов прештампале.“ То је не само *први* Политов историјски чланак, него *први* Политов објављени чланак уопште. Према томе, Политова списатељска делатност почиње 1856 и траје све до пред крај Светског рата (последњи Политов рад, који до данас још није објављен, довршен је пред сам свршетак рата и говори о слому руског царства), дакле пуних 60 година. Карактеристично је да Полит започиње своју списатељску делатност са излагањима о уставобранитељској Србији, а завршава сломом руског царства. Случај је хтео да Полит дочека да својим очима види остварење својих и Гарашанинових снова о Србији као истинском Пијемонту Јужних Словена с једне стране, а с друге стране да види запечаћено српско-француско пријатељство, које датира такође још од Гарашанина, али да види и коначну пропаст

(1) Покојници, успомене Д-ра Мих. Полита-Десанчића. Први део. Нови Сад, 1899. Стр. 74.

старе, патријархалне, царске Русије, у чију је велику историјску мисију Полит — као русофил старог кова — тако чврсто и непоколебљиво веровао.

Не мање карактеристична је околност да Полит, Србин из Војводине, не започиње свој историјски рад расправом о животу нашега народа у Угарској, него о приликама нашега народа у кнежевини Србији, и то баш о уставобранитељској Србији, у којој се — сем ретких и часних изузетака — говорило о Србима „преко баре“ („немачкарима“) са врло мало симпатија. Полит је све то морао знати, па ипак он је волео ту Србију исто као и своју Војводину, не правећи разлике између Срба с једне и с друге стране Саве и Дунава, као што није чинио разлике ни између Срба и Хрвата. Овај први Политов чланак сведочи да је Полит већ као млад човек — у педесетим годинама прошлога века — имао пречишћене појмове и широк хоризонт. Његова је идеологија већ тада била бескомпромисна југословенска идеологија, ослобођена свих регионалних искључивости и потпуно лишена ускогрудог и нетрпељивог локалног патриотизма.

Што се тиче Штајновог увода (или „предговора“, како га Полит назива), тај је увод — сасвим природно уосталом — написан у немачком духу и са немачког становишта. Један професор Бечког универзитета, усто рођен у Холштајну, дакле чисто германског порекла⁽²⁾ није ни могао да говори друкчије. Ипак, изненађује његова симпатија према Србији и његово правилно схватање великог историјског значаја источног питања. У своме уводу Штајн, одмах у почетку, изричито тражи да Немачка има себи да обезбеди „нову и снажну будућност на истоку“. Немачку тамо очекује „велики посао“. Али, баш зато, Штајн уверава да „немачка штампа у том правцу не познаје своју мисију, или да не разуме како да је изврши“. Ван сваке сумње је — на-

(2) Штајн је био „од главе до пете немачки патриота. Његова спољашност показивала је већ германску расу. Био је плав са оним профилом који не оставља сумње о немачком пореклу.“ Међутим, Штајн „није био само на перу и у говору немачки патриота“ — он је 1848, у рату Шлезвиг-Холштајна против Данске, „ступио у редове добровољаца и борио се против Данаца“. (Покојници, први део, стр. 73.)

ставља Штајн — „да бисмо сви ми (т.ј. Немци) били бескрајно даље и да бисмо много јасније и сигурније схватили наш (т.ј. немачки) положај на истоку, да нам немачка штампа на свестрани и особинама нашега (т.ј. немачкога) народа својствени начин омогући познавање блискога истока.“ — Али, догодило се, због несрећних прилика на истоку и због стицаја околности, да „они који би хтели да кажу шта се тамо догађа и шта би се тамо све требало урадити, то не умеју да кажу, јер немају средстава да себи прибаве потребног материјала и обавештења, док они, који имају средстава, оно прво или не могу или не смеју да кажу“. У таквом противуречју стоји Немачка на истоку, закључује Штајн. Међутим, он ипак чврсто верује да то стање мора да се поправи. „Ствари су моћније него људи, и оне не дремају“, вели Штајн и констатује да се „једна снажна сила пробудила, која гони ка истоку.“ Додуше, „ми видимо само почетак онога, што се догађа“, вели Штајн, алудирајући свакако на познате закључке Париског конгреса,⁽³⁾ али они који ће доћи иза нас — претсказује Штајн — видеће даљи развој источног питања. Према томе, Штајн тражи да сваки онај, који је у могућности да нешто допринесе бољем познавању прилика на блиском истоку, изиђе са тим податцима и каже све што има да каже.

Говорећи о самом Политовом чланку, Штајн вели од речи до речи: „А као један прилог овоме циљу дајемо следећа саопштења, која су највећим делом потекла из сопствених посматрања и која заслужују пуну пажњу.“ Прелазећи на сам предмет Политовог чланка, Штајн вели: „Србија спада међу оне земље на истоку које имају сасвим самосталан, аутентичан карактер и своју сопствену историју. Она није само по себи интересантна, кроз све оно што један народ и једну земљу у стадијуму формирања чини интересантном, него је и као погранична земља између Аустрије и Турске, као дунавска земља и као прелазна линија од Беча за Цариград, од сталне вредности за читав богати југоисток Европе.“ Баш зато што се Србија на западу Европе тако „мало познаје“, Штајн, на основу свега реченог пледира, да се она боље, тачније и свестраније

(3) Треба имати стално у виду да је ово писано 1856, непосредно после Париског конгреса.

проучи и прикаже. „Следећа саопштења — завршава Штајн свој увод — дају верну слику о најважнијим приликама те лепе земље. Она немају никакву претензију (keinen Anspruch), али су поуздана. Желети би било да потстакну на далекосежна озбиљна испитивања.“

У овом свом првом чланку(4) Полит говори о Србији за време владавине кнеза Александра Карађорђевића. Полит говори прво о односима између кнежевине Србије и Порте после закључења Париског конгреса. Он сматра да је Србија од 1856 „слободна, у унутарњој управи сасвим независна држава.“ Српског претставника на Порти Полит сматра српским конзулом у Цариграду, а пашу београдске тврђаве као турскога конзула у Србији. Нарочито истиче да српског конзула у Цариграду именује српска влада, док напротив влашког конзула именује Порта. Затим говори о финансијским и војним обавезама Србије према Турској. Сем одређеног годишњег трибута — истиче Полит — Турска нема права да тражи од Србије никакве друге новчане жртве. „У случају рата, било са сопственим покрајинама или са неком страном силом, Портине трупе не смеју да марширају преко српске територије; ни за време мира не сме ни једна турска војска да ступи на српско земљиште.“ Једино што Порта има права да држи посаду од 2000 људи у београдској тврђави; у осталим трима тврђавама у Србији, такође има нешто Турака, али Порта нема права у њима да држи редовну војску (reguläre Truppen); тако исто, Турцима није дозвољено да носе оружје изван тврђава, док Срби, баш напротив, ретко кад иду без оружја, јер им је то „највећи украс“.

О српско-руским односима за време кнеза Александра Полит говори врло мало. Као што је познато, Русија се противила промени династије 1842 и због тога је морало да се понови бирање кнеза, али је опет, и на другом гласању, изабран кнез Александар, који је после увек био неповерљив и нерасположен према Русији. Само, док је сам кнез нагињао више Аустрији, догле су неки прваци уставобранитељског режима нагињали Француској, а неки чак и Турској. Због свега тога, сасвим природно уосталом,

(4) Mittheilungen aus Serbien: Fürstenthum Serbien (Türkisch Serbien). Deutsche Vierteljahrs-Schrift, 1856. Heft 74.

српско-руски односи, некад тако срдачни, попустили су. Полит прича како око 1856 Русија, једно време, није ни држала у Београду свога конзула, што Србе није нарочито љутило; штавише, и поред тога, говорило се — прича Полит — чак од 1848, па све до краја педесетих година, о Русима и на овај начин: „Турског господства прилично смо се ослободили, руског протектората никада се нећемо опростити“. Пада у очи да је Полит ово оставио без коментара. Њега је, као русофила, морало боleti нерасположење званичне српске политике према Русији, јер је знао да томе нерасположењу нема стварног оправдања, тим мање што русофилска политика више одговара српским интересима него аустрофилска. Међутим, Полит је имао у виду расположење велике европске јавности на Западу, а знао је да су се западне силе бориле у Кримском рату против Русије. Због тога вероватно није хтео отворено да каже своје мишљење о антирусофилској оријентацији кнеза Александра и о спољној политици уставобранитељског режима, него је само констатовао да је и после свршетка Париског конгреса у званичним београдским круговима владало извесно нерасположење према Русији.

Затим говори о самоме кнезу Александру и о његовом избору за кнеза,(5) о његовом оцу, Карађорђу, и о целој династији. Полит о личностима и догађајима расправља мирно и објективно, са солидним познавањем ствари. Даље, говори о Србији као уставној изборној монархији; о уставу од 24 децембра 1838, појединим одредбама и тачкама; о савету и скупштини; о појединим министарствима и чиновничком апарату; затим, о административној подели на округе, срезове и општине; о судовима и законима. Говорећи о познатом грађанском законнику од 25 маја 1844, Полит вели да је он израђен „највећим делом по угледу на аустријски општи грађански законик, премда неки параграфи личе на Наполеонов кодекс“. Састављач овога

(5) Говорећи о избору кнеза Александра, Полит говори укратко и о свргнућу династије Обреновића. Он је о свему томе био потанко обавештен: пратио је и нашу и страну штампу, а знао је и оно што из штампе није могао дознати, јер му је теча, Д-р Јован Хаџић-Светић, често причао о приликама у Србији, које је он тако добро познавао.

законика јесте Д-р Јован Хаџић⁽⁶⁾ који је — „на захтев српске владе из Аустрије послат“ — „отишао још за време кнеза Милоша Обреновића у Србију, где је остао скоро 10 година, све док није завршио законик“. Затим говори о самоме законнику, његовом саставу и појединим његовим одредбама. Иако је Хаџић био његов блиски рођак, Полит за Хаџићев законик ипак не каже да је узор-дело, премда је тај законик за оно време био на пристојној висини. Ово вреди истаћи као доказ Политове објективности. Затим се говори о пореском систему у Србији педесетих година; о величини и бројној насељености уставобранитељске Србије, на основу сувремених статистичких података.⁽⁷⁾ Даље, о финансијским приликама, економском стању, аграрним односима, пољопривреди, трговини, занатима и т. д.

Нарочито је значајан одељак који говори о пољопривреди, а посебице став о пољопривредној школи у Топчидеру. Полит је имао прилике (вероватно захваљујући Хаџићу) да посети Топчидер и саму школу, и тамо, на лицу места, да се о свему потанко обавести; изгледа да је разговарао и са самим ученицима и да је и од њих много штошта занимљивог дознао. Онај, који буде радио специјалну историју наше пољопривредне наставе или уопште студију о развоју агрикултуре у Србији, наћи ће у овим Политовим излагањима обиље драгоцених података. Поред пољопривредне школе, Полит је посетио у Топчидеру и казнени завод, о коме такође говори у своме чланку. Полит се труди да каже нешто и о географским особинама Србије; он се нарочито задржава на Морави, истичући са

(6) „in der serbischen Literatur unter dem Namen Svetitsch bekannt, ein gründlicher Kenner serbischer Geschichte und politischer Verhältnisse.“

(7) Статистичке податке прпао је Полит из прве књиге Државног описанја Србије (1855) од Владимира Јакшића, професора националне економије, науке о финансијама и државне статистике на Лицеју у Београду; затим из Гласника Друштва Српске Словесности (1847—1855) и још неких других публикација, до којих нисмо могли доћи. Тако на пр. Полит се позива на спис *Betrachtungen über Serbien*, али не наводи ни писца, ни годину објављивања, ни издавача. Према томе, јасно је да се до оваквих публикација не може доћи, без великих, а можда узалудних, напора.

разлогом велики значај моравске долине. Он говори о њеним обалама, о регулисању њенога речнога тока, о Поморављу, о пројектованој железничкој прузи Београд-Цариград, која би ишла поред Мораве и т. д.

Затим говори о војном стању Србије. Према његовим информацијама, Србија је после Париског конгреса имала свега 2500 људи као редовну војску. „Они служе више као кнежева телесна гарда и за параду — изричито вели Полит — него за одбрану земље.“ — „Главна снага Србије лежи у народној војсци“ (in der Nationalarmee). Он истиче да је већ 1838 било скоро 140.000 људи између 20—50 година вичних оружју. „Код једне опште мобилизације — претпоставља Полит — могла би Србија и 200.000 људи да покрене, у ком би случају женска чељад водила бригу о домаћим и пољским пословима.“ Затим говори о појединостима, у које овде, наравно, нећемо улазити.

Напоследку обавештава о просветном нивоу уставобранитељске Србије, нарочито о школама и настави. Према његовим информацијама, било је половином педесетих година у кнежевини Србији 330 школских завода, и то: један лицеј с два факултета (правним и филозофским); једна гимназија од шест разреда; једна богословија; три ниже гимназије; једна војна академија; по једна занатска и трговинска школа; једна пољопривредна школа; 300 основних школа за мушку децу, и 13 за женску децу. Затим бројкама показује како се увеличавао број школа и ученика почевши од 1842 па до 1852, у току непуних десет година; те бројке најречитије показују нагли просветни напредак кнежевине Србије: за непуних 10 година удвостручио се и број школа и број ученика. Пада у очи да Полит о Лицеју говори много мање него што је говорио о пољопривредној школи. Можда је мислио да је за Србију, као агрикултурну земљу, пољопривредна школа у оно доба била од већег значаја, него Лицеј? Или је, можда, о Лицеју био мање обавештен? Нарочито је мало говорио о филозофском одсеку Лицеја, док о правном одсеку ипак бар укратко говори (о наставним предметима и о некојим професорима). Полит са признањем подвлачи да српска влада већ од 1839 шаље изван број (обично 12) свршених студената у Француску и Немачку на даља усавршавања, док теологе шаље у Русију.

На крају Полит наводи значајне речи анонимног писца упућене Европи: „О славна, стара, моћна, учена, богата Европо, погледај с пажњом на ову малу земљу, коју ти називаш полуварварском!“ Можда су то баш Политове сопствене речи, које он није хтео да потпише као своје, него их је цитирао као туђе, да би постигао већи ефекат и оставио дубљи утисак?

У сваком случају, већ и овај први Политов рад — иако више обавештајни, иако непотпун и несистематичан, иако рађен без потребне литературе и местимично без аутентичних података — има, бар као историјски извор, и поред својих недостатака, изванредан свој значај и своју вредност.

Други Политов рад⁽⁸⁾ стоји на знатно вишем нивоу, јер је рађен систематично и темељно, на основу извора и литературе, са исцрпном аргументацијом, аутентичним и провереним подацима, и солиднијим, више научним него публицистичким методом. Наравно, и овај Политов рад није права историјска студија у модерном смислу речи, има доста техничких омашака и местимичне непотпуности, нису искоришћени сви извори и целокупна, до тада објављена литература, али ако се овај други Политов рад упореди са оним првим, одмах пада у очи знатан напредак који је Полит учинио у своме развоју. Јер овај други Политов рад није само опсежнији, исцрпнији и потпунији, него и далеко солиднији, документованији и темељитији у сваком погледу.

Док је Полит у свом првом чланку изнео кратак историјат уставобранитељске Србије од пада династије Обреновића и избора кнеза Александра Карађорђевића до Париског конгреса, дотле је у овом другом свом чланку изнео историју српског народа у Војводини почевши, углавном, од времена пре велике сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, па све до краја педесетих година прошлога века. Цео тај дуги период у историји нашега народа у Угарској сажео је Полит у свега педесет и неколико страница. Пошто је укратко изнео економски, нарочито пољопривредни значај Војводине за Хабсбуршку монархију и средњу Европу уопште, Полит прелази на само историј-

(8) Mittheilungen aus Serbien: Wojewodschaft Serbien (Oesterreichisch Serbien). Deutsche Vierteljahrs-Schrift, 1857. Heft 80.

ско излагање. Под именом Војводине подразумева он не само Банат и Бачку него и Срем, „стару постојбину Срба, где их је пронашао још Константин Порфиригенит.“⁽⁹⁾

Банат и Бачка имали су, мисли Полит, „још пре провале Османлија у ове крајеве српско становништво.“ Само, Полит не каже прецизно од када су Срби, по његовом мишљењу, населили Банат и Бачку. Додуше, с тим питањем нису били начисто ни Суботић, ни Медаковић, на које се Полит — поред Бартенштајна и Рајића — највише ослања. Само док се Суботић у та разматрања уопште не упушта, дотле Медаковић излаже ствар овако: „По Унгарији било је српског народа од најстаријих времена. Још пре племена (!) Немањића... зна се да је српског народа било по угарској краљевини.“⁽¹⁰⁾ Али, у већем броју доселио се српски народ у Угарску тек после Косовске битке, а нарочито под деспотом Стеваном Лазаревићем и Ђурђем Бранковићем, „да се уклони и спасе од беснила, од зулума и од крвожедног мача турског.“⁽¹¹⁾ Полит отуда извлачи закључак: да је Војводина имала далеко пре велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем — српско становништво. Затим говори о периоду пре велике сеобе, почињући своја излагања још од Косовске битке⁽¹²⁾ и пада Византије под Турке. Од тога времена „надиру хорде Османлија све даље, док није данашња Војводина постала поприште крвавих битака.“ — „Тада су се Срби сјединили с Мађарима и ратоваху са њима против заједничког непријатеља.“ Даље, говори о

(9) Ово је Полит узео из расправе Д-ра Јована Суботића (Darstellung der Rechtsverhältnisse der serbischen Nation in Ungarn, Agram 1849 S. 3.) а Суботић опет из „Хроника“ грофа Ђорђа Бранковића. Наиме, Бранковић се у неколиким својим претставкама цару Леополду I, уврштеним у „Хроникама“, позивао не само на законе цара Јустинијана I него и на познати спис цара Константина Порфиригенита De administrando imperio, покушавајући да докаже „како су Сремска Панонија и Тамишки Банат били од најкада домовина Срба.“ (Д-р Јован Радоњић: Гроф Ђорђе Бранковић, Београд, 1911, стр. 528). Међутим, то је Бранковић просто измислио, да би на што ученији начин доказао своје тобожње право на дотичне покрајине.

(10) Медаковић: Повјестница..., књ. II, стр. 185.

(11) Медаковић: Повјестница..., књ. II, стр. 185.

(12) Према Медаковићу (Повјестница..., књ. II, стр. 173 и Шлоцеру (Weltgeschichte, Band IX. S. 37—38).

везама између Срба и Мађара за време деспота из династије Бранковића и угарских краљева Жигмунда Луксенбуршког, Матије Корвина и Владислава Јагелонца. Износи како су многи Срби побегли из подјармљених турских крајева и како су се сјединили са четама које је предводио „војвода Павле.“⁽¹³⁾ Из ове периоде српско-мађарског војевања против Турака помиње Полит од „славних јунака“ — поред „војводе Павла“ — још и браћу Јакшиће и браћу Бакиће; нарочито хвали јунаштво и предузимљивост Дмитра Јакшића и Павла Бакића, о коме говори, углавном, према Рајићу⁽¹⁴⁾.

Настављајући своја излагања Полит вели: „У XVI веку није само данашња Војводина него највећи део Угарске освојен од Турака, у чијој је власти остала скоро 160 го-

(13) Павле Кинџи (или Киџи), код Мађара познат под именом Kínizsi Pál био је „генерални капетан доње Угарске и тамишки граф“ (Јиречек-Радонић: Историја Срба, књ. II, стр. 203). О његовом се пореклу мало зна. Суботић (Darstellung..., S. 6.) сматра га чланом породице Бранковића („ein Branković“), али не наводи на основу чега га сматра Бранковићем; иначе, он га титулише „Comes Temesiensis“ и „Befehlshaber serbischer Truppen.“ Медаковић (Повјестница, књ. II, стр. 195) титулише га чак „баном Темишварским“, али што се тиче његова порекла, ту је већ обзривији: „Неки веле да је и он племена Бранковића“. Иначе, и Медаковић га сматра Србином и чак полемиче са мађарским историчарима: „Мађари у најновија времена хтедоше и њега помажарити, ваљда зато што немају онаквог јунака од њиховог племена“. (Повјестница, књ. II, стр. 196). Попут Медаковића, и Полит га сматра Србином, и чак верује, заједно са Суботићем, да потиче из једне споредне гране породице Бранковића. Сви су они то пронашли у „Хроникама“ грофа Ђорђа Бранковића: „По Бранковићу је заповедник Темишвара у XV веку, Павле Кинџи, Бранковић који се, тобоже по Бонфинију, звао деспотом земље „Јоанопољске“, док Бонфиније за Кинџија каже да је био познатна порекла.“ (Д-р Јован Радонић: Гроф Ђорђе Бранковић, стр. 258). Према данашњем стању науке сасвим је вероватна хипотеза мађарских историчара да је Kínizsi Pál — као што му мађарско презиме казује — мађарског порекла. Може бити и сва је вероватноћа да се доцније посрбио. О његовим војевањима против Турака говори опширно Д-р Алекса Ивић (Историја Срба у Војводини, Нови Сад, 1929, стр. 22—25, 34).

(14) Јован Рајић: Историја разних славенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Србов, Беч, 1795. Књ. IV. Глава II. Стр. 14—28.

дина“. Томе је допринела борба о престо између Фердинанда Хабсбуршког и Јована Запоље, што је проузроковало цепање сила и разједињавање снага, од чега су само Турци имали користи⁽¹⁵⁾. Пада у очи да Полит не говори о појави „цара“ Јована Црног и његовој улози. Можда о томе није ништа поуздано знао (ни Рајић, ни Медаковић, ни Суботић о томе не говоре) или свему томе није придавао много важности. — „Срби су као присталице Фердинанда имали да трпе и од Турака и од Мађара“ и зато су многе српске породице морале да се преселе у крајеве које је држао Фердинанд; „последњи остаци ових Срба — вели Полит — још се и дан-данас (т.ј. 1857) налазе у Коморану, Острогону (Станом Београду), Буру“. За доказ колико су биле цењене српске заслуге у борби против Турака („in der Bekämpfung des Christenfeindes“) цитира речи Фердинанда II из његових привилегија, датих 15 новембра 1627, и познати извештај барона Бартенштајна, министра Марије Терезије и Јосифа II.

Полит затим прелази на другу половину XVII века, на „најтрагичнији период“ у историји аустријске царевине. Тада је Аустрија водила тежак рат са Француском, док је у Угарској букнуо устанак под Текелијом и док су се турске хорде — „од побуњених Мађара позване у помоћ“ — све више приближавале Аустрији. Говорећи, углавном према Рајићу и Медаковићу, о опсади Беча 1683, Полит са неприкривеним симпатијама говори о јуначком пољском краљу Јовану Собјеском као спасиоцу Беча, и о појединим важнијим личностима, које су учествовале у одбрани и опсади

(15) Борбу између Фердинанда и Запоље излаже Полит, углавном, према Рајићу (Историја..., књ. IV, гл. II, стр. 14—28). Међутим, борбу између Бајанија, „кога је Запоља начинио баном Хрватске и Славоније“, и Кеглевића, „кога је тамо поставио Фердинанд за бана“, Полит приказује према Бартенштајну (Кратак извештај о стању расејаног, многобројног, илирског народа по цар. и краљ. наследничким земљама, од барона Јована Христиф. Бартенштајна. Превод А. Сандића. Беч, 1866. Стр. 10). Овај је извештај написан 1761, а штампан 1802, као рукопис, у мање од 200 примерака. Полит се много служио овим извештајем, али не у преводу А. Сандића, који је изашао тек 1866 (дакле 10 година после ових Политових чланака), него у оригиналу, до којег је у Бечу лако могао доћи. Ми до оригинала нисмо могли доћи, и зато цитирамо Бартенштајна према Сандићевом преводу.

Беча: о Леополду I и Карлу од Лотарингије, о Кара-Мустафи, и другима. „Са поразом Кара-Мустафе — закључује Полит — окренула се ратна срећа у прилог Аустрији“. По себи се разуме, Полит се највише задржава на знаменитом прогласу(16) цара Леополда, упућеног 6 априла 1690, Србима под Турском, да пређу у Аустрију и заједно са царском војском ратују против Турака. Саму сеобу под Арсенијем III Чарнојевићем описује Полит, углавном, према Рајићу(17) и Бартенштајну(18). Да би што боље илустровао историјски значај ове сеобе, Полит наводи читаве реченице из Бартенштајна, у којима се изричито говори о великим заслугама Срба, који су допринели не само ослобођењу земље од „неверника“ него и угушивању, од Турака потпомаганих, Мађара, устаника, познатих под именом куруца. Затим опширно говори о привилегијама, које је цар потврдио Србима, и о њиховим правима, заснованим на основу тих привилегија. Из Бартенштајнова извештаја упознао се Полит не само са аутентичним текстом појединих царских повеља и привилегија него и са многим значајним околностима које су проузроковале њихово доношење, као и са последицама њихова доношења. Иако аустријски министар и државник, који је неколико година (1760—1767) био и претседник Илирске дворске депутације, Бартенштајн је објективан и поуздан информатор. Полит је то осетио и зато се у много чему ослонио на његове извештаје, сма-

(16) Као сви наши старији писци, историчари и политичари, тако и Полит третира знамениту инвитаорију (*litteras avocatorias*) од 6 априла 1690 као царски позив. Наиме, инвитаорија се под утицајем тумачења Бранковића и Чарнојевића „убрзо после публикације почела схватати као царски позив, крај свега тога, што цар у њој изреком поручује Србима, да своје земље не напуштају.“ (Д-р Јован Радонић: *Гроф Борђе Бранковић*, стр. 512). Најбољу и најпотпунију критичку анализу не само инвитаорије него уопште свих царских привилегија и повеља издатих Србима, дао је до данас Д-р Јован Радонић у поменутој књизи. Ту је прецизно објашњен и карактер прелаза и државноправни положај српскога народа у Угарској у XVII и XVIII веку. Поред тога дата је критичка анализа свих дотадашњих тумачења почевши од Бранковића и Чарнојевића па све до Илариона Руварца и Јована Томића.

(17) *Историја...*, књ. IV, гл. IX, стр. 129—139.

(18) *Кратак извештај...*, гл. I—II.

трајући их за првокласан и веродостојан историјски извор(19). Али, Бартенштајн, ипак зато, није Политу једини извор. Он је имао при руци и чувени *Corpus juris Hungarici*, наводећи из њега поједине повеље у оригиналу, на латинском, нарочито оне које Бартенштајн непотпуно наводи или уопште не цитира. Даље, Полит говори о појединим великим биткама у којима су Турци побеђени, захваљујући на првом месту српском јунаштву, тако на пр. у битци код Сланкамена (1691) и у битци код Сенте (1697). „Упућени у начин ратовања код Турака, познајући и њихове одлике и њихове слабости, и стојећи у сталном додиру са њима, Срби су изврсно помогли да се освоје оне покрајине, које су Аустрији обезбеђене Карловачким и Пожаревачким миром.“ Да би документовао колико је била значајна улога, коју су Срби у овом времену часно одиграли, Полит истиче да је и знаменити вођа мађарског устанка, Фрања Ракоци, на све начине покушавао да се приближи Србима, и да их задобије против Беча, чинећи у томе смислу и извесне конкретне понуде патријарху Чарнојевићу. Што је Ракоцијев устанак угушен, Аустрија има много да захвали Србима, јер да су они пристали уз устанике, питање је ко би победио.(20)

Полит затим опширно говори о стварању Војне Границе, њеном устројству, њеном карактеру, њеној улози и

(19) Пала у очи да Полит поред Бартенштајна није употребио и казивања грофа Колера, чији је значај као првокласан историјски извор увидео тек 1898 Гига Гершић: „А још је значајније казивање Колера, који је био дворски саветник при угарској дворској канцеларији, дакле... претставник и тумач онога мишљења, које су мађарски виши званични кругови имали о српском народу, његовом досељењу и његовим правима и повластицама... Тај Колер, дакле, у своме већ поменутом својству није никако могао бити особито симпатично расположен према српском народу и његовој судбини, и стога његова сведожба има у толико већег значаја, кад чак и он као представник мишљења угарске дворске канцеларије изречно каже у једноме своме, на основу богатог архивског материјала и по проучењу свих дотичних аката и докумената састављеном, извештају „denen durch die bekannten Litteras invitatorias ex Turcico herüber berufenen raiczischen Familien“. (Г. Гершић: *После педесет година*. Београд. 1898, стр. 36—37).

(20) Ракоцијев устанак излаже Полит, у главном, према Рајићу (*Историја...*, књ. IV, гл. XII, стр. 162—167) и Медаковићу (*Повјестница...*, књ. II, стр. 225—226). Само, његове су рефлексије много интересантније од Рајићевих и Медаковићевих.

сврси, њеном значају. Војна Граница је испрва служила само ради одбране од Турака, а доцније су Граничари употребљавани и у другим ратовима, које је водила Хабсбуршка монархија, нарочито у ратовима против Француске, за време револуције и доцније, за време Наполеона I, затим у ратовима у Италији и у рату за аустријско наслеђе.(21) Полит тврди да је сасвим погрешно што неки историчари сматрају Граничаре за Хрвате; апсолутна већина Граничара — доказује он на основу цифара — јесу чисти Срби из Баната и Бачке, Срема и Славоније, Кордуна и Лике. „У пркос многоструких заслуга Срба за Аустрију, у пркос њихове непоколебљиве верности, влада је често то и сувише мало ценила“. И поред свих привилегија, које је Србима дао Леополд I, и поред свих повластица зајемчених од Јосифа I, Карла VI и Марије Терезије, и поред свих признања министра Бартенштајна, Србима су чињене очигледне неправде; „њихова права су живела само у повељама украшеним златним булама“, као што се духовито изразио један српски писац.(22)

Који су разлози оваквом стању ствари? Полит објашњава да је то зато, што влада није могла да се ослободи „извесног неповерења“ (eines gewissen Misstrauens) према Србима; она је „често жртвовала Србе њиховим противницима Мађарима“.(23) Бечка влада је отишла чак и тако далеко, да је изишла на сусрет жељи Угарског сабора од 1741, тако да је скоро цео Банат и Бачку присајединила

(21) Полит се у погледу састава Војне Границе држи Суботића, који ствар приказује овако: Војна Граница садржи 1/35 становништва монархије, па ипак чини 1/5 контингента за италијанску армију: од 165.000 људи јесу 35.000 Граничари, а само 4.500 Мађари. У рату за аустријско наслеђе од 300.000 људи јесу 100.000 Граничари, скоро све сами Срби. (Darstellung..., S. 13—14).

(22) Који је то „српски писац“ имао смелости да се овако духовито, али и са толико ироније, изрази о привилегијама, датим са највишег места, Полит не каже. Није искључено да је тај писац — сам Полит.

(23) Да Беч зависта није штедео Србе, најбоље показују чувене речи министра Бартенштајна, да се „радије излаже непријатељској опасности стотина Срба, него један једини Немац, Мађар или Нидерланданин.“ (Кратак извештај..., стр. 114). Ово признање аустријског државника речито илуструје право расположење Беча према Србима.

краљевини Угарској“. Полит овде мисли на укидање Поморишке и Потиске крајине и присаједињење ових области Угарској, што је проузроковало силно незадовољство и узбуђење међу Србима, нарочито међу официрима и војницима.

Међутим, још више су угрожена права српског народа у Аустрији у погледу слободног исповедања вере. Иако је већ и цар Леополд I у својим привилегијама признао Србима право да и даље исповедају православну веру, одмах по ослобођењу аустријских наследних земаља од Турака учестили су покушаји да се „део српски народ поунијати“, о чему опширно говори Бартенштајн у своме извештају, којим се Полит користио. У тој акцији око унијаћења нарочито су се истакли језуити, који су били врло моћни и утицајни у целој Хабсбуршкој монархији, па чак и на самом бечком двору. То систематско унијаћење, спровођено разним насилничким методама, проузроковало је сеобу 100.000 Граничара у Русију. И сам Бартенштајн(24) признаје да су потиски и поморишки Граничари били „истерани“ из Аустрије, т.ј. приморани да напусте арадску епархију и да се, због укидања Потиске и Поморишке Војне Границе и због присаједињења ових области Угарској, иселе у Русију. Нова Земља(25) у Ру-

(24) Бартенштајн у своме извештају не каже изричито колики се број преселио у Русију. Рајић, Стојачковић, Суботић, Медаковић, Сандић и остали наши старији историчари увек наводе цитирани број, исто као и Полит. Међутим, према архивским истраживањима Дра Мите Костића (Српска насеља у Русији, Београд, 1923) тај је број и сувише преувеличан: неће бити да је прешло више од 15.000—20.000.

(25) Карактеристично је да Полит, исто као и Бартенштајн (Кратак извештај..., Предговор, стр. VI) говори само о једном српском насељу (Полит о Новој Земљи, Бартенштајн о Новој Србији), иако су средином XVIII века, као што је познато, основана у Русији два српска насеља: Нова Србија (1751, под Хорватом) и Славено-Србија (1753, под Шевичем и Прерадовићем). Међутим, из предговора Бартенштајновом извештају, исто као и из Политових излагања, излази као да је у Русији створено само једно српско насеље: Нова Србија, у којој су се сместили не само они Срби који су се доселили 1751, под Хорватом, него и они који су се доселили 1753, под Шевичем и Прерадовићем. Доцнија историјска истраживања (Д-р Мита Костић: Српска насеља у Русији, Београд, 1923) доказала су: да су се српски досељеници под Шевичем и Прерадовићем сместили у другој једној области, Славено-

сији би колонизирана Србима; многе славне руске војсковође (Дибич, Паскевич и др.) воде порекло — вели Полит — од тих српских досељеника, који су се постепено претопили у Русе. Када су водећи кругови у Бечу видели да се таквим принудним мерама ништа не може постићи, а да се може много изгубити, обустављена је на неко време акција око наметања уније. Полит уопште сумња да је тадања бечка влада из сопствене иницијативе овако поступила са Србима: он мисли да се то чинило највише под утицајем Угарског сабора. „Мађари никако нису могли да се помире с тим да на свом сабору гледају Србе као представнике једног засебног народа; они су увек настојавали на томе, да одузму Србима њихов национални карактер.“ Да би то постигли, правилно резонује Полит, потребно им је било да им прво наметну унију, јер је религија тада још играла врло велику улогу у националном и духовном животу појединих народа, нарочито у животу подјармљених народа. Мађари су то знали и зато им је православна вера толико сметала.

„Зајемчано право Срба да сами бирају себи војводу као народног поглавара, и патријарха као црквену поглавицу, стално се угрожавало“. Полит наводи и конкретне доказе: гроф Ђорђе Бранковић држан је зато, без икакве стварне кривице, преко 20 година у затвору, где је и умро, да не би какогод постао „српски Ракоци(26)“; после њега,

Србији, и да нису имали никакве везе са Хорватовом Новом Србијом, иако је Хорват свим силама настојао да оба насеља буду само под њиме. Пошто и Полит и Бартештајн говоре само о једном насељу, то је јасно да је Полит црпао своје информације из Бартештајна.

(26) Слично тврди и Суботић (*Darstellung...*, S. 26), само што он назива Бранковића не „српским Ракоцијем“, него „другим Запољом“, додајући ипак да је та „бојазан владе неоснована...“ Међутим, Рајћ приказује Бранковићев случај сасвим другачије него Полит и Суботић. Наиме, Рајћ цитира (Прибав. III, стр. 335) писмо кардинала Колонића, примаса угарског, које је овај упутио српском изасланству (владици Исаји Ђаковићу, тителском капетану Пантелији Божићу и друговима) које је радило на ослобођењу грофа Бранковића, као доказ да је и сам патријарх Арсеније III Чарнојевић, био противан Бранковићевом ослобођењу. У том писму каже кардинал Колонић, између осталог, и ово: „Ја господара Бранковића нити сам затворио, нити га у затвору држим, већ његово избављење за сада веома одуговлачи... архиепископ, кога

Јован Монастерлија признат је само као „*Vicewojwoda*“(27); после његове смрти, ни та титула више не постоји(28) — све до српског устанка 1848—49, а и тада само кратко време, да се затим коначно укине. Ни титула патријарха није

Ви патријархом зовете...“ Занимљиво је да и Бартештајн мисли, да је Чарнојевић настојавао „да нема крај себе никаква световна човека, који би му част и славу могао смањити.“ (Кратак извештај..., стр. 84). Коменгаршући ову тврдњу Бартештајнову, Медаковић долази до ових занимљивих закључака: „Ако се речима истог министра (т.ј. Бартештајна) веровати може, као што је сва прилика, и сам је патријарх Арсеније Чарнојевић крив, што је ова друга повеља изишла (т.ј. повеља о укинућу војвођског чина). Патријарх је хтео да он буде у народу најстарији и да нема никога поред себе, који би се с њим срањивати могао. Министри Леополда мудро су, вели Бартештајн, употребили ту слабост патријарха. Њима је било лакше са народом располагати под патријархом него под војводом.“ (Повјестница..., књ. II, стр. 228). Д-р Јован Радонић врло исприво говори о односима између Чарнојевића и Бранковића у својој великој студији о Бранковићу, нарочито у XIII глави (стр. 173—175). Радонић детаљно износи шта је све написао сам Бранковић у последњој књизи својих „Хроника“ о патријарху и његовом држању према њему, а затим даје критичку анализу реченога, из чега видимо да је било кривине и до једнога и до другог. Нема сумње да је Бранковић претерао када је овако оштро жигосао Арсенија „који грамзи за плашћу“ и чији поступци чак личе „за рад и тежње грабљивога римокатоличкога клира“, али исто тако није нимало исправан гест самога патријарха, који није одредио себи за наследника умнога, честитог и предузимљивог Исају Ђаковића, него мање способнога Стефана Метохијца, и то само зато што се први искрено заузимао за ослобођење Бранковићево, а други није.

(27) Интересантно је да и Бартештајн (Кратак извештај..., стр. 25), и Рајћ (Историја..., књ. IV, стр. 142), и Суботић (*Darstellung...*, S. 27), титулишу Монастерлију „*vicewojwoda*“, односно „*видедуктор*“, односно „*Vice-anführer*“, док га Медаковић цитира час „војводом“ (Повјестница..., књ. II, стр. 221) час „*видевојводом*“ (Повјестница..., књ. II, стр. 226).

(28) О пуковнику Мојсију (Моисилу) Рашковићу — кога Бартештајн (Кратак извештај..., стр. 25) титулише „обристар и вођа српској војсци“, Медаковић (Повјестница..., књ. II, стр. 226) „предводител српске војске“, а Суботић (*Darstellung...*, S. 27) „*serbischer Anführer*“ и, на основу дипломе Јосифа I од 8 јула 1709 пуковником (*colonell*) „*Slavoniae nationalis militiae*“ — Полит уопште не говори, иако је искључена претпоставка да за њега није знао, пошто се при изради своје расправе служио и Бартештајном, и Медаковићем, и Суботићем, и др.

дуго трајала; после смрти Арсенија III замењена је титула патријарха титулом митрополита или архиепископа, све до 1848, када је обновљена. „Са овим су постигли Мађари — закључује Полит — оно што су желели. На својим саборима нису имали више ни војводу, ни патријарха, као представнике српског народа, а архиепископ није значао више него што значи обичан магнат“. Са закључком сабора од 1792 признати су Срби као угарски држављани, одвојени су од Аустрије, лишени су свога политичког бића као засебан народ и потпали су сасвим под Угарску. Полит напомиње да је то стање трајало све до 1848, дакле преко пола века.

Од тога времена т.ј. од почетка деведесетих година XVIII века, датирају настојавања Мађара да своју народност начине првом и владајућом у Угарској. Полит признаје да због тога нико не може Мађарима ништа замерити. Питање је само: на који начин Мађари то приводе у дело, и да ли би они то могли и смели да остваре тако, да при томе нашкоде осталим народностима? Полит тврди да су Мађари поступили са Србима много горе и окрутније но што је Аустрија у своје време поступила са Мађарима. „Они (Мађари), који сачињавају једва трећину становништва Угарске, неће на саборима ни о једној другој народности, ни о једном другом језику, да чују, сем о мађарском; они употребљавају сва средства, без обзира на њихову правичност, или неправичност, умесност или неумесност, само да би све становнике Угарске помађарили“. Та настојања довела су дотле — тумачи Полит — да је сабор од 1843 укинуо латински језик као званичан и, у место њега, завео мађарски језик као обавезан у свима гранама администрације и судства. Од тада се више нису знале границе: почео се уводити мађарски језик и у школе, чак и у цркве. Нарочито је завладало велико узбуђење међу Србима, када су се њихове црквене књиге почеле водити на мађарском, и када се ишло чак и за тим да се и њихова старословенска литургија преведе на модерни мађарски језик. Нико, који не би био потпуно вичан мађарском језику, није могао добити службу, не само државну него чак ни општинску, а они који су већ имали службу, морали су научити мађарски, да би ту службу могли задржати. Имућнији Срби

били су приморани да своју децу дају у мађарске школе, јер је то био главни предуслов за напредовање у животу, нарочито у чиновничкој каријери.⁽²⁹⁾

У немогућности да воде ма какву политичку акцију, Срби су морали да ублаже ранији изразито опозициони став према Мађарима и да се ограние на књижевну и публицистичку делатност: да пишу књиге, да уређују новине и часописе, да издају календаре и алманахе. „Млади људи, који су своје студије завршили у мађарским градовима, и који су на тај начин имали прилике да упознају карактер и менталитет Мађара — прича Полит — вративши се у свој завичај, ставили су своје политичко Вјерују у новине и часописе. Они су потсетили Србе на њихова стечена права и тежили су да подигну национална осећања. Многи су више волели да остану макар и без службе или да пређу у кнежевину Србију, него да служе Мађарима. Расположењу универзитетске омладине одговарало је и расположење грађанства српских вароши; Нови Сад је био главни центар српске опозиције према Мађарима.“

Међутим, Мађари су били и сувише заслепљени — тврди Полит с разлогом — да би могли увидети да ће борба око језика, који су они изазвали саборским закључком од 1843, бити „мрежа у коју ће они сами себе ухватити⁽³⁰⁾.“ — Бечка влада подстицала је ту борбу и на једној и на другој страни. „Анимозност у штампи држала је у сталном узбуђењу скоро све духове. Тада су дошли неочекивани догађаји 1848.“ Полит затим детаљно оцртава рас-

(29) Занимљиво је казивање Пољотово да су многи сенатори по српским градовима у јужној Угарској морали да уче мађарски, иако су били већ у годинама када се тешко уче страни језици, само да би се одржали на својим положајима. Млађи нараштај био је, међутим, у великој већини против сваког опортунизма и попуштања Мађарима.

(30) Пада у очи да Полит, који је познавао и хрватску историју, није повукао паралелу између стања у Угарској с једне стране и у Хрватској с друге стране. Хрватско-мађарске сукобе на пожунском сабору од 1825 до 1827 Полит само узгред спомиње, а заседање пожунског сабора од 1830 и познату капитулацију службене Хрватске само укратко додирује, не улазећи у паралеле и аналогije. Тај период обрадио је врло темељно и убедљиво Д-р Фердо Шишић у својој студији Бискуп Штротсмајер и јужнословенска мисао (Београд, 1922).

положење код Срба с једне стране, и код Мађара с друге стране, пред сам почетак револуције. Нарочито се задржава на новосадској депутацији која је ишла у Пожуи, да преговара са Мађарима, на држању појединих чланова те депутације, на држању Кошутовом према депутацији, и на појединим разговорима. Даље, Полит говори о сазивању Мајске скупштине, самој скупштини, појединим учесницима, дискусијама, решењима; затим, о првим окршајима између Срба и Мађара, најзад о самом српском устанку и мађарској револуцији, појединим биткама и главним учесницима и с једне и с друге стране.

Занимљива је паралела између француске револуције и мађарске револуције. „Француска револуција — вели Полит поред осталог — отпочела је укидањем смртне казне и настојавањем да се даљем току догађаја удари печат хуманитета; мађарска револуција, баш напротив, отпочела је увођењем прекога суда и претила је истребљењем немађарских народности“. Светозара Милетића упоређује Полит са Камиллом Демуленом, а Ђорђа Стратимировића са генералом Димуријеом (наравно, док је овај предводио француску револуционарну војску против непријатеља).

Полит се нарочито задржава на односима између Беча и мађарских револуционара; затим на држању Беча према српским устаницима и према београдској влади, која је испрва активно помагала устанике; на стану генерала Храбовског, војног заповедника Петроварадина и команданта донмигуелске регименте, према Новом Саду и Карловцима, односно према Србима. „Задаћа ових редова не може бити у томе да пружи приказ целог рата — вели Полит — ми хоћемо само толико да навестимо да људска историја од пелопонеског рата и од рата беле и црвене руже до данас једва ако је забележила још неки рат који је вођен са више свирепости и пустошења него овај“. За доказ са каквом су бесомучном мржњом Мађари ратовали против Срба, Полит наводи познату Кошутову беседу од 11 јула 1848, у којој се, поред осталог, изричито каже да Срби (Раци) и не могу да се називају народом, јер они сачињавају само „гомилу одасвуд покупљеног разбојничког олоша“. (31) Полит

(31) „ein Haufe zusammengerotteten Raubgesindels“.

наводи неколико конкретних случајева мађарских зверстава и уопште нечовечних поступака, и вели: „Читаоце би заморило, ако бисмо ми овде изнели све свирепости и нечовечности које су се одиграле у овоме рату“. При том, положај Срба био је много тежи него положај Мађара, јер су ови имали у њиховим рукама све тврђаве и сву царску војску, скоро све оружје и остали ратни прибор, док су Срби у свему оскудевали. Он наводи за то и потребне доказе.

Полит затим опширно прича како је и зашто је дошло до раскида између Беча и Мађара, до признања српских заслуга и до заједничког ратовања против Мађара. Са неприкривеним задовољством истиче да су на страни Беча, а против Мађара, ратовали Срби и Хрвати као *један народ*. Најзад, тумачи на који је начин дошло до ускрснућа Српске Војводине као засебне области, до признања и потврде српског војводе и српског патријарха и до поново, са највишег места потврђених, српских привилегија. Полит се на свему овоме опширније задржава само зато „што су наведене чињенице мало или нимало познате“ и што се читав српски покрет од 1848—49 не само од мађарских него и од многих немачких историчара не приказује у правој светлости, онако како би одговарало правоме стању ствари и нефалсификованој историјској истини. Затим говори о догађајима који су наступили после угушења револуције и после Баховог режима, задржавајући се нарочито на систематском мађаризирању некадашње Српске Војводине. Полит истиче да је не само Војводина као посебна област убрзо сасвим укинута, него да су Мађари, свим силама и не бирајући много средстава, настојали да Војводина уопште изгуби српски национални карактер. Да би то постигли, Мађари су по целој Војводини насељавали не само Мађаре него и Немце, и Румуне, и Словаке, и Русине, и друге народности, и то систематски и с планом. Наиме, све ове мале, по Војводини спорадично насељене и са Мађарима помешане народности, Мађари су постепено мађаризирали, нарочито Словаке и Русине. Доведене са севера Угарске у Војводину, ове народности су се на многим местима, мало по мало, претопиле у мађарску народност. Полит наводи и неколико конкретних

примера. Тако, на пр. Темерин (близу Новог Сада) био је „пре неколико деценија чисто словачко место, мешањем са Мађарима постао је сасвим мађарско место; словачко порекло може се препознати још само по породичним презименима.“ Полит затим говори и о војвођанским Немцима и о њиховим националним, интелектуалним и моралним особинама; разуме се, пошто је расправу писао за један немачки часопис, водио је рачуна и о тобожњим немачким интересима на блиском истоку и узимао је и њих, наравно само до извесних граница, у обзир при својим излагањима.

На крају своје расправе Полит даје и потребне статистичке податке⁽³²⁾ о становништву Војводине, пропраћене својим, местимично врло интересантним, коментарима. Наравно, на овом месту се у та посебна разматрања не може улазити, јер то излази из оквира ове студије, иако би и то могло да буде од интереса за будућег културног историчара Војводине у XIX веку. Завршујући своју расправу, Полит указује на велик значај Војводине, која представља за немачку културу и привреду мост који спаја Европу са Истоком.

Као што се из овога види, Полит није мислио на политички и освајачки *Drang nach Osten*, него на културни и привредни. Сасвим природно, он није тада још могао да предвиди да ће — само шест деценија после његова писања — немачки *Drang nach Osten*, започет још за време Јосифа II, узети поново исти смер. Његова је задаћа била да објективно информише немачку, а преко ње и осталу европску јавност о прошлости и значају нашега народа у кнежевини Србији и Војводини. Он је ту улогу, са националног гледишта, нема сумње, часно извршио. Али је, у исто време, и историјска вредност већ и ових првих Политових радова ван сумње. Иако покушаји, рађени без довољно система и методе, они јасно показују да је њихов писац већ у најранијој младости, још као студент, показивао жива интереса за историјску науку, да је познавао многе изворе и потребну литературу и да је имао већ изванредан свој метод, који — ако се узме у обзир начин писања код већине осталих наших сувремених историчара — није за потцењивање.

⁽³²⁾ Податке је узео из сувремених статистичара, које под звездом, испод текста, цитира.

3. Политове расправе о народносном питању у Угарској

I

И ако су Политове расправе о народносном питању у Угарској можда недовољно систематичне, местимично и непотпуне, оне ипак чине једну органску целину и омогућују да се синтетички обухвати развој народносног питања у Угарској с једне стране, а с друге стране да се ближе размотри начин на који је Полит изграђивао своју теорију о народносном питању, његовој суштини, његовим саставним деловима, његовом склопу, развоју и решењу.

Политових расправа о овом предмету има три, а објављене су током 1861 у познатом бечком листу *Ost und West*, где је годину дана доцније, 1862, објављена и Политова студија о проблему народности, у којој је он исцрпио изложио и формулисао своју теорију о државноправној основи сваке веће и значајније народности, која располаже својом сопственом културом и својом националном индивидуалношћу, која има свој језик, своју историју и савремене националне тежње и аспирације за својим државним бићем. Међутим, ми о овој последњој расправи у оквиру ове студије уопште нећемо говорити, јер она има више правно-теоретски карактер него историјско-политички.⁽¹⁾

Прва и најзначајнија од ових Политових расправа⁽²⁾, — разматра и тумачи однос Угарске према начелу народности; политичко и државноправно устројство Угарске у међувремену од 1848—49 (дакле, од мађарске буне) па до године када је расправа писана (1861); положај народности

⁽¹⁾ К. Н. Милутиновић: Полит као теоретичар народносног питања. Преглед (Сарајево), свеске за септембар-октобар, 1935.

⁽²⁾ Dr. M. Polit: Ungarn und das Nationalitätsprincip. Ost und West, 1861, Nr. 72—73.

у томе временском раздобљу, какав јесте и какав би — према нахођењу Политову — требао да буде. Да би се боље разумеле извесне Политове рефлексије и асоцијације, које на први поглед могу да зачуде, треба узети у обзир да су Срби у Угарској, после ратовања 1848—49 на страни Аустрије, кроз читаву деценију, и више, били огорчени на Беч, зато што њихов идеал — Српска Војводина — није био остварен, иако су они у ратовању против Мађара толико настрадали. Због таквога држања Аустрије, Срби су се, сасвим природно, приближили Мађарима, мислећи да ће им Мађари, који су се и сами толико борили против превласти Беча, бити природни савезници, чим увиде да су им интереси заједнички, а противник један те исти. Међутим, као што је познато, Мађари су одмах после 1867 (након поравнања између Беча и Пеште) постали исти онакви реакционари, какви су Аустријанци били пре 1866 (односно пре пораза у рату с Прусима), после кога су водећи кругови у Бечу увидели: да им ништа друго не преостаје него споразум са Мађарима. Разуме се, када је Полит писао ову расправу, иако још није могао предвидети: да ће доћи до рата између Аустрије и Пруске, а још мање да ће из тога рата Аустрија изићи као побеђена, да ће се Беч зато, после овога пораза, морати споразумети са Мађарима, и њима оставити потпуно одрешене руке да раде са народностима у Угарској штогод хоће.

Према томе, када се све ово има у виду и када се узме у обзир ондашња политичка ситуација, излази да је Полит имао право што је одобравао држање мађарског државника Деака, који је говорио против аустријског апсолутизма и бечке централизације. „Када је Деак говорио, — говорио је он не само у име Мађара, већ у име целе Угарске, у име свих народа ове краљевине. Један тежак терет пао је и с груди нас, Немађара, после Деаковог говора и ми смо слободније дисали“. Ово нарочито важи за Србе у Угарској, подвлачи Полит, јер су они најтеже подносили и најдубље мрзели злогласни Бахов систем. „Била је права грозота када Срби у њиховој, крвљу натопљеној Војводини, ради које су хиљаде и хиљаде породица уништене или доведене до просјачког штапа, градови и села претворени у пепео, када Срби, који су 1848 били

савезници аустријске војске против Мађара после ратовања нису ни једанпут стављени у исти ред са Мађарима. Док је Мађар у осталој Угарској могао свуда да се служи мађарским језиком, Србин је и у „Српској Војводини“ морао да се служи немачким, и да дозвољава да га аустријски чиновници апострофирају „дивљим варварином“! Отуда је сасвим појмљиво да ми Срби, остављајући на страну све наше раније антипатије, морамо да се придружимо гласним протестима који се чују из Угарског сабора.“ Зато, без обзира на разне народности — тумачи Полит — сви становници Угарске вапију за правим уставним поретком. У осталим деловима Аустрије требаће још дуго док се од круте бирократије и централизације не дође до широких самоуправа, предвиђа Полит, али у Угарској је то већ случај у највишем степену. „Аутономија жупанија, која у по нечему достиже суверенитет швајцарских кантона, бујан живот у конгрегацијама и варошким муниципалитетима, дају Угарској такав један својствен облик, да се знатно разликује од осталих делова Аустрије“. И то је, у главном, тачно.

Полит прича како је у Бечу често чуо тврђење да Угарска никада не може бити опасна по Аустрију, јер се остале народности у Угарској никада неће са Мађарима сјединити, а влада има у тој мржњи осталих народности наспрам Мађара увек једно моћно средство у руци, помоћу којег може да паралише сваки озбиљнији покрет Мађара у Угарској против Беча. Међутим, Полит мисли, да ће се Срби у Угарској, на основу стеченог искуства, чувати да не падну опет у исте погрешке у које су пали 1848, да им се не би могло — на рушевинама њихових попаљених градова и села — опет довикнути: „Црнац је своје учинио, може да иде“. Полит зато мисли да су војвођански Срби, живећи у Угарској, већ самим тим упућени на Мађаре, и приморани *volens-volens* да се са њима споразумевају. Тим пре, што су се 1848 страховито преварили и горко разочарали, уверивши се — доцкан — у пословичну незахвалност Беча. А мисао о могућности да се Аустрија преобрази у једну претежно словенску државу Полит сматра за утопију, нарочито после насилнички обављених избора у Чешкој и након терорисања чешких представника у бечком Рајхсрату. „За нас Словене, као и уопште за све Немађаре у

Угарској, може да постоји само један исправан пут, а тај је: споразум са Мађарима. Али, као што је за нас овај пут онај прави, тако исто мора и за Мађаре искрен споразум са Немађарима још у већој мери да буде не само једна жеља, него штавише *conditio sine qua non* њиховог државног постојања. Можда је ово сада последња прилика за Мађаре да поправе своје погрешке. Ускоро може да наступи време када ће Европа, боље обавештена о приликама у Угарској, у духу начела народности окренути своје симпатије нама Немађарима." „А ако се Мађари поново о нас огреше — констатује Полит — ми ћемо се мирно држати по страни, и сачекаћемо да, најзад, Европа пресуди спор између нас и Мађара! „Да не би до тога дошло, Полит препоручује мађарским државницима да „народносно питање реше што боље и што пре“. Они би требали да посвећују далеко већу пажњу решавању народносног питања, јер је неоспорно баш то питање „животно питање за Угарску“.

У чему лежи главна погрешка мађарских државника у погледу њихове народносно политике? Главна њихова погрешка састоји се у томе — одговара Полит — што сви они, без разлике, идентификују генетичку народност Мађара са т. зв. државном или политичком народношћу Угарске. Са те тачке гледишта појмљиво је да Деак говори о некој „сувереној народности Мађара.“ Ово неразликовање генетичке и политичке народности почива на погрешној интерпретацији самога појма речи „народност“. Са том речју „народност“ обележава се у досадашњој науци о државном праву целокупно становништво једне државе. На тај начин — тврди Полит, прелазећи на конкретна разматрања и анализирања — дешава се да се све становништво Аустрије узима као „аустријска народност“, иако би, у ствари, требало правити разлику, с обзиром на језик и расу. Народност као обележје држављанства је, у ствари, само једна парафраза државе. Јер може се бити само по имену земље Угарином или Аустријанцем, пошто угарска народност иначе уопште и не постоји, као што не постоји ни аустријска. Ако се ипак говори о таквој једној народности, онда је по среди или бркање појмова или самообмана.“ Једино у државама у којима је *ајсолућина већина*

становништва *једне и те исте* народности, не мора се правити разлика између држављанства и народности. Полит наводи за пример Француску, у којој је апсолутна већина становништва и по имену државе и по имену своје народности — француска. Међутим, у државама у којима има разних народности, од којих ни једна не чини апсолутну већину становништва, као на пр. у Аустрији, у Угарској — никако се не може идентификовати држављанство и народност.

Затим, Полит прелази на једно врло деликатно питање, на т. зв. равноправност народности. „Било би вредно пожелети, ако би мађарски државници, а нарочито обазриви Деак..... мало ближе објаснио шта ов подразумева под равноправношћу народности? Треба ли под тим разумети само равноправност држављана?..... Или треба ли ову равноправност тако разумети да свака народност својим црквеним и школским пословима сама управља и заповеда?“ — „Не мора се бити нарочито посвећен у модерно државно право, да би се знало да се обе врсте овакве равноправности у једној истински уставној држави по себи разумеју.“ — „Треба ли, на крају крајева, под овом равноправношћу народности разумети допуштење да свако на свом језику може да подноси судска акта, онда је то само ствар опортунитета. Тако нешто постоји на пр. већ одавно у Чешкој, па ипак тамо ником неће пасти на памет да каже да су се Чеси до сада могли радовати некаквој својој народној управи? Ако Угарски сабор неће да застане за бечким Рајхсратом, мораће да допусти да се равноправност народности утврди и изведе на један ефикаснији начин“. На који начин? У једној држави као што је Угарска, у којој Мађари чине једва једну трећину целокупног становништва, то се не да друкчије замислити — објашњава Полит — него на тај начин да свака народност своје национално биће манифестује као јединствену личност, а то се може само путем народне управе у дотичној покрајини. При томе, и државне границе, и народно представништво, и законодавство и, у главном, цео административни организам остао би исти. Уосталом, аутономија појединих жупанија у Угарској садржи у себи већ ионако клицу једне народне управе за поједине народности; морале би се само — додаје Полит

с разлогом — поједине жупаније, где буде било потребно, боље заокружити, како би једна народност имала потребну већину у дотичној жупанији. По себи се разуме да би у целој жупанији званични језик морао бити језик оне народности која је у тој жупанији у надмоћној већини. Полит предвиђа да би свака жупанија имала и своја жупанијска већа, нешто налик на већ постојеће конгрегације. Тако би Словаци из свих словачких, а Румуни из свих румунских жупанија ушли у једну велику конгрегацију своје врсте, у којој би отправљали своје чисто националне послове. Компетенцију ових већа морао би, разуме се, да прецизира један закон, донесен од заједничког (земаљског) сабора. Само се по себи разуме да ова тела ни у ком случају не би смела да прошире свој делокруг и на законодавство.

На евентуалну примедбу да је то у Угарској зато немогуће практично извести, што постоји и сувише велики број разних народности, Полит одговара да у Угарској, у самој ствари, постоје сем Мађара само још четири народности, које су у већим масама заједно настањене и које зато траже да њихова народност и у државноправном погледу дође до израза. То су на северу: Словаци и Русини, а на југоистоку: Срби и Румуни. Немци, премда су насељени у доста великом броју, тако су расути по целој Угарској, да не могу с правом да траже своје жупаније; једино су Саси у Ердељу сачували свој национални карактер и своју компактност, тако да показују и извесне државноправне аспирације. Остале, спорадично насељене, народности наравно да уопште не могу доћи у комбинацију.

Међутим, Срби у Угарској имају не само она права која имају и Словаци, и Русини, и Румуни — права основана на начелу народности — него још и своја посебна права, стечена на основу њихових привилегија, добивених од појединих аустријских царева. Приговор да те привилегије у једној уставној држави не важе, Полит сматра неоправданим: „Привилегије дате Србима нису *Privilegia juris privati* него државноправни уговор, на основу кога Срби претстављају, без обзира на национални принцип, једну историјско-политичку индивидуалност у Угарској. Покушавало се од стране Мађара, свим могућим софизмима, обезбавити пуноважност ових привилегија, и Србе

представити као колонисте и бегунце“. Међутим, никада у историји човечанства, тврди Полит, „нису 40.000 породица(2) са близу 100.000 ратника дошли у једну земљу као колонисти или као бегунци(3)“. — Значи потпуно порицати

(2) Не само Полит, него уопште скоро сви наши старији историчари (Павле Јулинац, Јован Рајаћ, Јован Мушкатиновић, Јован Суботић, Александар Стојачковић, Данило Медаковић, Владимир Јакшаћ), тврдили су, у главном на основу једнога записа монаха Стефана Раваничанина, да је 1690, приликом велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем, прешло у Угарску 36.000—40.000 породица, а то ће рећи око 100.000 душа; било их је који су тврдили да је прешло и више (Василије Петровић, А. Ђуклић, Е. Пико): отприлике пола милиона душа. Први је Иларион Руварац (Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Чрнојевићу патријарху, с три излета о т. зв. Великој Сеоби Српскога народа. Београд, 1896) утврдио да број пресељеника није могао бити тако велики; он је претпостављао да се број кретао између 70.000—80.000 душа. Међутим, наши данашњи историчари сматрају да је и тај број преувеличан: Д-р Душан Ј. Поповић (Војводина, I, стр. 49) тврди да је прешло отприлике 50.000 душа, док Д-р Владимир Ђоровић (Историја Југославије, стр. 361) закључује — на основу једнога писма самога патријарха Арсенија — да је прешло „више од 30.000 душа“; Ст. Станојевић у својој Историји српског народа уопште не улази у разматрање броја пресељених, док Д-р Алекса Ивић изричито вели: „Број бегунаца немогуће је ни приближно утврдити.“ (Историја Срба у Војводини, стр. 289).

(3) Очигледно алузија на мађарског историчара Данијела Ирањија (*Histoire politique de la révolution de Hongrie...*, Paris, 1859-60) чију су концепцију, нешто трансформисану, доцније усвојили и са неким изменама развили Иларион Руварац (Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Чрнојевићу патријарху, с три излета о такозваној великој сеоби српског народа. Београд, 1896) и Д-р Каменко Суботић (О идеји српске Војводине и народно-црквене аутономије на концу XVII века, *Летопис М. С.*, књ. 183). Као што је познато, Д-р К. Суботић је покушао да докаже да су Срби напустили идеју Војводине као засебне области, а Руварац да су Срби „позвани гости“, који су без позива дошли у Угарску. Против оваког тумачења историје српског народа у Војводини устао је, поред осталих, и Гига Гершић овим речима: „И кад сад излази један од главних оснивача и представника српске критичко-историјске школе (т. ј. Руварац), на свим својим ауторитетом доказује и потврђује то исто, што су Мађари вазда говорили и заступали, онда ова могу с пуним правом прстом указати на ту за њих толико драгоцену сведоцбу, да су у целој тој поменутој дугој борби право

историју Срба, закључује Полит, ако се не зна да је „велика сеоба Срба у Угарској следовала као последица једнога уговора“ између српскога народа с једне стране и аустријског цара с друге стране. Зато Полит упућује на повељу цара Леополда I од 6 априла 1690, дату Србима, цитира из ње неколико пасуса и тиме доказује своју тезу. Али, он се не задовољава само с овим. Он наводи и познати извештај барона Бартенштајна, затим царску повељу од 20 августа 1691, цитира поједине привилегије, а нарочито оне које говоре о бирању српског војводе и патријарха и које одређују и потврђују права народне управе.

Приговор Мађара да обећања аустријског цара не обавезују Мађаре, јер сва та обећања нису донесена на Угарском сабору и нису потврђена од народнога представништва — Полит сматра за потпуно неумесан и депласиран. Уосталом, већ сама чињеница да онда, када је аустријски цар ове привилегије дао Србима, никакав сабор није ни постојао, Политу је довољно да покаже сву апсурдност мађарских приговора. Наиме, када су Србима дате њихове привилегије, била су ратна времена, и цар је био једини господар суверенитета земље. Према томе, Срби су били упућени да се обраћају искључиво на цара. „Уосталом, према општим правним начелима — наставља Полит — јасно је да онај, који прихвата услуге некога другога, самим тим прећутно признаје дотичном и одговарајућу награду. Угарска је радосно примила помоћ Срба против Турака, те се, према томе, уједно изјаснила и за од цара дате привилегије.“(4)

и истина били на њиховој страни, а на српској страни — обмана и погрешка.“ (После 50 година..., стр. 30). Руварчева, Суботићева и Гершићева излагања подвргао је критичкој анализи, исправно је и допунио Д-р Јован Радошић у својој великој студији о Ђорђу Бранковићу.

(4) Као што је речено у ранијој глави, Полит је ове своје рефлексије израдио на основу проучавања самих царских привилегија и обимне литературе о овоме питању: „Хроника“ грофа Ђорђа Бранковића, „Черта“ Јована Мушкатиновића, Рајићеве и Медаковићеве историје, Суботићевих и Стојачковићевих историјских и државноправних расправа и осталих списа о томе предмету. А пошто је излагања свих наших старијих историчара више патриотско него научно, то ни Полит није успео да створи о свему томе своје ори-

Тражећи своју народну управу у Војводини — закључује Полит — угарски Срби стоје истовремено и на основима начела народности, и на основима историјско-политичке индивидуалности. Због тога, Полит поручује Мађарима да не упадну поново у старе погрешке. Он им, додуше, признаје да су они, у својој борби за слободу, умели да придобију симпатије Европе, која је Угарску, у погледу народносног питања, стављала у исти ред са Италијом. „Мађари као Угри апелују у име начела народности на Европу и Европа поклања Угарској у духу тога начела своју моралну потпору. Али, када буде Европа о народносним приликама у Угарској боље обавештена, мораће она баш у духу истог тога начела народности да поклони своје симпатије нама Немађарима.“ А дотле, препоручује на крају Полит, ако Мађари не буду били према нама праведнији, треба да се држимо пасивно и да чекамо.

II

У својој другој расправи(5) — Полит разматра питање интегритета Угарске с обзиром на народности и њихове државноправне тежње и аспирације. Ова друга расправа складно допуњује прву, разрађује извесне мисли већ тамо наговештене и доприноси да се Политова концепција читавог народносног питања у вези са устројством и склопом Угарске боље разуме, потпуније објасни и осветли свестраније и са више улажења у суштину ствари.

„Мало је народа у Европи, чији би положај био тако мучан као положај Словена у Угарској. Додуше, ни положај Словена у осталој Аустрији није ружичаст, али у поређењу с положајем Срба у Угарској он је неупоредиво бољи.“ Наиме, Словени у осталој Аустрији имају да се боре само против немачке централизације — подвлачи Полит — а Срби у Угарској морају се борити и поред оне т.

гинално мишљење и сопствено гледиште. Тек су Иларион Руварац, Ст. Станојевић, Јов. Радошић, Јов. Скерлић, Милутин Јакшић и остали наши савремени историчари све те изворе и сву ту литературу подвргли критичкој анализи и приказали у правој историјској светлости, са потребним научним апаратом.

(5) Das Integrität Ungarns und die Nationalitäten. Ost und West, 1861. Nr. 93—94.

зв. „равноправности народности“ („unter der verführerischen Maske...“) и против познате мађарске супрематије над осталим расама. Полит сасвим тачно увиђа да се Срби у Угарској налазе у страховитој дилеми: ако чине приговоре Мађарима (макар и оправдане), они ће их подозриво гледати као тобожња оруђа бечке реакције; а ако не чине никакве приговоре Мађарима и ако признаду генетичку народност Мађара као политичку народност Угарске, самим тим одричу се своје генетичке народности и губе своје национално обележје.

Зато треба радити на томе да се нађе такво једно решење које би задовољило обе стране, а то се може само у том случају аке се народносно питање реши „на један тако повољан начин, да се кроз то решење истовремено осигура и *шрајна* консолидација Угарске“. На приговор Мађара да то води право распарчавању земље и тангира интегритет Угарске, Полит одговара да та парола нема никаквог реалног оправдања. „Изгледа као да распарчавање Угарске Мађарима лебди пред очима као нека авет. Ја сам имао прилике — прича Полит — да чујем чак и од оних Мађара који имају најбоље намере према Немађарима, како са дубоким болом говоре: „Браћо, ми хоћемо да будемо праведни према вама, али пре ћемо се дати исећи на комаде него што ћемо дозволити да се макар и једна стопа наше скупо извојеване отаџбине откине или принесе на распарчавање!“ — „Веома је за жалити, одговара на ово Полит, да Мађари имају предубеђење да ми, Немађари, инсистирамо на неком распарчавању Угарске. Такво предубеђење отежава споразум, када и наши најоправданији захтеви одмах изазивају неповерење. Са тим стоји такође у вези то да Мађари равноправност народности третирају са једног другог становишта него ми, Немађари.“ Наиме, равноправност народности може се, према Мађарима, извести само као равноправност држављана, јер све друго задире у интегритет Угарске. Према томе, границе те равноправности не иду даље од аутономије у школи, цркви и општини. Све друго, по мађарском схватању, тангира интегритет Угарске.

„Постоји други један медијум за решење народносног питања у Угарској на повољан начин, а тај је медијум

установа жупанија. Ту мора да се потражи решење читавог питања. Али и у овом правцу имамо ми, Немађари, друго једно становиште него Мађари, опет из разлога што они код нас увек стављају у први ред задњу помисао да ми илдемо за распарчавањем Угарске“. Полит је познавао Мађаре и зато је увек умео да открије и њихове скривене намере, њихова предубеђења и њихове заблуде. Они су сами увек имали задњих помисли и посебних циљева, и зато су и код других увек *ишо* назирани и *ишоа* се бојали.

Полит сматра да је искључена могућност да би и мање народности могле тражити иста права, која траже веће народности, ако се овима буде изашло у сусрет. Било би заиста апсурдно, наглашује Полит, ако би се уопште узео у озбиљан претрес евентуални захтев неке мале народности, на пр. Бугара или Јермена, којих има свега неколико стотина, да и њихов језик има да се узме у обзир као судски језик, или да би протоколи могли да се воде јерменском азбуком, пошто се Србима и Русинима признало право да се служе ћирилицом. „Разуме се, Мађару, према својствима његове расе — духовито примећује Полит — изгледа да би била ужасна неправда да он, у свом *Magyarország*-у, ако је случајно рођен или настањен у једној српској или словачкој жупанији, мора да се подвргне једној таквој народној управи.“ За Мађара би то било неко понижење, тврди Полит; међутим, у културној Швајцарској то је сасвим природно: тамо француски кантони имају француску управу, немачки имају немачку, италијански италијанску. Па ипак, никоме тамо не пада на памет да говори о некаквом распарчавању државе, о повређеном интегритету и т. д. Полит доказује да су народности у Угарској бројно јаче, компактније и мање измешане него народности у Швајцарској, те је утолико лакше извести заокружавање жупанија, завођење народних управа и уопште практично примењивање начела народности. Околност да су културне прилике у Швајцарској друкчије него културне прилике у Угарској не игра при томе никакву улогу. Тим пре што је сличност између швајцарских кантона и угарских жупанија — и поред свих постојећих разлика и специфичних одлика — очигледна и несумњива.

Равноправност народности била би илузорна ако би

се ограничила само на употребу народног језика у жупанијама. Са тим народносно питање још не би било решено. Пре свега, било би потребно — разлаже Полит — законским путем одредити које се жупаније имају сматрати као чисто мађарске, словачке, српске, румунске, а које као измешане, према чему би се после одредио службени језик дотичне жупаније. Међутим, ни у оних жупанијама, чије је становништво међу собом највећма измешано, не би се смело употребљавати више него три језика, јер спорадично насељене народности ни у ком случају не би могле доћи у обзир. „Тамо где измешаност становништва чини сметње — вели Полит — не преостаје ништа друго него да се жупаније заокруже према народностима. Против овог заокружавања устају Мађари пре свега зато, што при садашњим приликама многе жупаније, у којима ниједна народност није надмоћнија од друге, потпадају сигурно под њихову супрематију, а затим и стога, што се опет боје да се, кроз консолидацију других народности, какогод не наруши интегритет Угарске“. Па ипак, и поред свих тих приговора, Полит тврди да заокружавање жупанија представља једну насупну потребу. Он нарочито инсистира на томе да се Бачка и Торонталска (Банатска) жупанија тако заокруже да несрпски елемент припадне другим жупанијама, како би Војводина добила претежно српски национални карактер.

Највећу сметњу правилном решењу народносног питања у Угарској, тврди Полит, чине Мађари због Војводине. „Образовање једне Војводине или, тачније речено, само спајање неколицине жупанија у Војводину, сматрају Мађари већ као повреду интегритета Угарске. Узалуд сам се ја трудио у Пешти да објасним: да Војводина не би била некаква провинција Војводина, него само једна велика жупанија, која би имала и исто законодавство, и исто представништво, и у главном исту администрацију, као што би имала и цела Краљевина“. Према томе, образовањем Војводине у обиму једне велике жупаније не би био ни најмање повређен интегритет Угарске. Па ипак, прича Полит, један угледан мађарски државник(6) рекао је на све то, да

(6) Деак или Етвеш, јер је Полит у то време са њама највише долазио у додир.

би већ само име „Војводина“ значило — повреду интегритета земље!

Под оваквим околностима и у оваквој ситуацији Србе највише боли то што Мађари покушавају да све српске привилегије сведу на нулу, с обзиром да се оне „не слажу са принципима модерне уставности“. Међутим, на основу тих својих стечених привилегија, Срби не траже ништа немогуће; те њихове привилегије — тврди Полит — јесу само *исмено сведочанство* да они имају *свечена права* на своју народну управу не само с обзиром на начело народности него и као једна призната и потврђена политичко-историјска индивидуалност. Када се Мађари стално позивају на нека своја историјска права, зашто онда — пита Полит — не поштују и они туђа историјска права?

Мађари се јако варају ако мисле да ће се Срби задовољити, ако се само питање употребе народног језика, у жупанијама где су народности у већини, повољно реши, изјављује Полит, а не и питање народне управе у Војводини. А још се више варају ако мисле, да се народносно питање да решити — путем силе, као што то предлажу неки мађарски државници.(7) Баш напротив, консолидација земље може се само онда трајно обезбедити ако се народносно питање реши у духу националног принципа, јер не постоји никаква стварна опасност да ће се при томе земља распарчати или да ће се уопште повредити интегритет Угарске. „То је само вештачки надувана, уображена опасност.“ — „Мађари треба да схвате високу важност повољног решења народносног питања у пуном опсегу. Од тога зависи читава будућност Угарске“, пророчки констатује Полит.

Трећа расправа(8) — иако има на неким местима полемички карактер, — доприноси да се цео проблем још страније размотри и још потпуније осветли. У овом напису Полит расправља, анализира и критикује пројект решења народносног питања изнесен у адреси Угарског сабора од 1861. — „Ми Словени у Угарској, знамо врло

(7) Вероватно Кошутовци, док су Сечевјеве присталице биле расположене за споразумно решење.

(8) Magyarische Anschauung der Nationalitätenfrage. Ost und West, 1861. Nr. 165.

добро чему се од сада можемо надати. Нарочито ћемо се ми, Срби, веома чувати једне нове Бахове Војводине, да не би централисти у Рајхсрату имали прилике да са истом терају шегу à la „koruna česká“. У Бечу не треба се подавати илузијама да наша размимоилажења с Мађарима значе гравитирање Бечу. Ми знамо врло добро: да све оно што ми износимо против Мађара у *далеко већој размери* *пошиче од аустријске централизације*. Наиме, Полит мисли да су погрешке Мађара само неминовне и неизбежне последице погрешно вођене политике Беча⁽⁹⁾. Зато он и посматра српско-мађарске односе као унутрашње ствари Угарске (*querelle domestique*) у које нико споља нема да се меша. Тада је Полит још веровао да ће се сви неспоразуми између Срба и Мађара решити компромисом, који ће задовољити обе стране, и да ће се Угарска најпосле консолидовати у духу примене начела народности!

(9) Насупрот Александру Стојачковићу, који је у својој брошири *Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone* (Тemesvar, 1860), као и у његовим ранијим радовима, постојано ишао за тим да докаже приврженост Срба „пресветлом дому аустријском“, њихову непоколебљиву „верност према династији“, а пре свега и нарочито владара уверити: „да је Српски народ Његов народ, и по вољи својој и Његовој, — и по толиким повољним и неповољним судбама својим и Његовим, и по изреченију својем и Његовом, — и да Његов нигде бити престати неће...“ (Черте живота народа српског у унгарским земљама. Беч, 1849, стр. VIII). Исти тон и исто олушевљење за аустријског цара и Хабсбуршку династију избија и из свих осталих радова Александра Стојачковића, и из оних пре 1848 и из додних. Свуда иста лојалност, сервилност и снисходљивост. Полит, који није био човек таквога кова и менталитета, стао је на супротно становиште и карикирао је, кадгод му се дала прилика, његов став и његово држање, правећи илузије на његов рачун. То је Стојачковића толико наљутило, да се као „министеријелни саветник“ при посланичким изборима 1873 кандидовао у Панчеву против Полита, који је био кандидат Српске народне странке, док је Стојачковић, разуме се, био владин званични кандидат, или — како се за њега кортешовало — кандидат „царске странке“, кандидат „цара Фердинанда“, „Фрање Јосифа“ и т. д. На који је начин и каквим је средствима државни апарат „агитовао“ за Стојачковића изнео је Д-р Миховил Томандл у чланку Политови избори у Банатској граници (Летопис М. С. књ. 336, св. 1).

Али, узалуд је Полит доказивао да Угарска није и не може никада ни бити исто што и Мађарска (Magyarland, Magyarország) све докле, док Немађари сачињавају две трећине целокупног становништва земље.

Полит затим полемише с мађарским политичарем Етвешом, чије схватање народносног питања сматра из основе погрешним. Полит нарочито побија тезу по којој су немађарске народности третиране као правне личности („als juristische Personen“). Изводи се из Етвешове тезе: да би свака народност могла слободно управљати својим црквеним и школским пословима и да би могла, евентуално, рачунати и на материјалну помоћ државе. Даље, могла би свака морална личност и свака народност основати нове школе и у њима сама да одреди наставни језик. Само, при томе се заборавља, напомиње Полит, да се у једној истински уставној држави све то већ само по себи разуме.

У поменутом пројекту тражи се, пре свега, да службени језик у свима државним надлештвима и говорни језик на сабору буде мађарски; тако исто преписка муниципија са вишим властима има да се води на мађарском; сви прилози морају да буду поднесени и у мађарском преводу; муниципије се дописују међу собом на мађарском (сем ако су две муниципије — и она која пише и она којој се пише — увели исти језик као званични језик); међутим, који ће језик бити службени језик муниципије и на којем ће се језику водити протокол, одређује главна конгрегација, али свака народност, макар била она и у мањини, може да тражи да се протокол води и на дотичном језику; најзад, у случају да једна муниципија увече као званичан језик један немађарски језик, протоколи морају да буду вођени и на мађарском, да би државна власт лакше могла водити контролу над жупанијама. „Када, на крају крајева, сви прилози и протоколи морају да буду на мађарском — закључује Полит — онда изгледа илузорно да они могу да буду вођени и на ком другом језику. Наћи ће се мали број жупанијских бележника који ће из чисте љубави према једној народности, имати воље да поред протокола на мађарском воде још један протокол на ком другом језику. Уосталом, ствар постаје комична, јер из ње излази као да је речено: „Ми вам остављамо ту ра-

дост да пишете и на вашим словенским језицима, међутим за нас Мађаре, то је сасвим излишно, јер ми имамо све то већ на мађарском". Једном речју, Мађарима је главно да је њихов језик обавезан и аутентичан. Остало их се не тиче.

Из свега тога јасно излази, да Мађари остају и даље конзеквентно на своме дотадашњем становишту: да су они у односу према осталим народностима у Угарској — суверени. Полит, међутим, насупрот томе, тражи да се слично француским, немачким и талијанским кантонима у Швајцарској, створе српске, словачке и румунске жупаније у Угарској т. ј. да се народносно питање реши на повољан начин — у духу начела народности.

III

Као што се могло видети из овог сумарног извода, све су ове три расправе у тесној међусобној вези, тако да једна другу разрађује и допуњује. Иако местимично полемичког карактера, иако написане у пропагандистичке сврхе — с намером да информишу европску јавност о положају појединих народности у Угарској после 1848, о правима тих народности и о њиховим стварно оправданим захтевима за народним управама у оним жупанијама у којима су оне у већини — иако дакле више полемичког, пропагандистичког и обавештајног карактера но чисто научног, све ове Политове расправе о народносноном питању у Угарској имају и своју историјску вредност и у тесној су вези са историјом Срба у Угарској. Ко буде једном приступио изради историје Срба у Угарској мораће употребити и ове Политове расправе о народносноном питању као неопходни историјски извор за XIX век. Оне расправљају један крупан политичко-историјски проблем (народносно питање); затим, оне обрађују један врло интересантан и значајан историјски период (доба од 1848 до предвечерја аустријско-пруског рата); поред тога, оне задиру не само у општу историју — у историју Аустрије — него и у нашу националну историју, јер је у њима највише реч о улози Срба у знаменитој 1848—49 и о положају српског народа у Угарској после тога догађаја; најзад, оне су писане са познавањем предмета у читавом његовом опсегу, при том стварно

и објективно — иако местимично у полемичком тону — и увек са намером да прецизно информишу о правом стању ствари. Полит је предмет познавао боље и потпуније него можда и један Србин онога времена, а што је исто тако важно, био је ретко истинољубив, толерантан и објективан.

Добар националист, али далек од сваког шовинизма и ексклузивизма, Полит је овим својим расправама о народносноном питању у Угарској исправио не само из основе погрешна и нетачна схватања мађарских политичара, Деака и Етвеша, овога другог нарочито, него и одвећ произвољна и намерно искривљена тумачења српског политичара и публицисте Александра Стојачковића, коме је било, по свему судећи, више стало до личне користи и високих положаја него до одбране стечених политичких права српског народа у Угарској, јер се само тако може разумети његов покушај да убеди српску јавност у Војводини да треба безусловно веровати у правичност и великодушност Беча и да треба и даље очекивати милост од аустријског двора, чак и после укидања Војводине и после свих разочарења за време Бахова режима и доцније, у свакој прилици.⁽¹⁰⁾

Полит се није поводио ни за мађарским политичарима, Деаком и Етвешем, ни за Стојачковићем и његовим једномишљеницима, него је дао своју интерпретацију народносноног питања у Угарској, не обмањујући се обећањима ни Беча, ни Пеште. Додуше, за време српског покрета 1848-49 и он је био донекле склон, исто као и Стратимировић и Суботић, да поверује у добре намере Беча, а после претрпљених разочарења, када је пословична незахвалност Хабсбурговаца поново дошла до изражаја, он је — заједно са Милетићем — у један мах поверовао у обећања Пеште, али се убрзо уверио да ни отуда не треба очекивати жељени спас и добре резултате за будућност српског народа у Угарској.

(10) Да је политички рад Александра Стојачковића заиста био национално неисправан успешно доказује напред цитирана расправа Д-ра Миховила Томаидла. Посебне расправе о Александру Стојачковићу као политичару још немамо. Д-р Никола Радојчић у својој расправи о Стојачковићу као историчару једва и додирује његову политичку делатност, иако је она у тесној вези са целокупним његовим јавним радом, који баца сенку и на саму његову моралну личност.

Политове расправе о народносном питању показују јасно и речито: како су се развијале и изграђивале његове идеје и концепције, његова начела и схватања, и како се формирао његов став и према Бечу и према Пешти. Међу његовим политичко-историјским радовима ове расправе о народносном питању заузимаће свагда видно место.

4. Политова расправа о источном питању

Политова концепција органског решења источног питања⁽¹⁾ складно допуњује Политова разматрања о народносном питању и местимично се надовезује за његову теорију о проблему народности. Источно питање и иначе је у тесној каузалној вези са народносним питањем и чини са њиме једну неразводну целину. Зато је Полит и посветио подједнаку пажњу и једном и другом питању и обухватио их синтетички, у њиховој узрочној вези и у њиховим међусобним односима. Према томе, ни само органско решење источног питања не да се замислити без решења народносног питања, односно: органско решење источног питања биће само логична последица природнога развоја и постепене еволуције народносног питања.

Већ у *Уводу* ове своје расправе⁽²⁾ истиче Полит светско-историјски значај источног питања и даје напрт своје концепције органског решења. Прилазећи проблему са културно-историјског гледишта, сматра да цивилизована Европа — „чија култура базира баш на оним истим државним основама, које су на Балканском полуострву разрушене навалом османских хорда и које Ислам није у стању да успостави“ — или неће или не може да узме иницијативу за поновно изграђивање државних основа на којима се та култура развијала. И зато се сад саме подижу те народности, које су кроз четири столећа лишене сваке културе и које су биле, захваљујући равнодушности Европе, пригњечене као робље, да би стресле османски јарам и да би успоставиле оне државне основе које су поседовале „пре провале азијатских хорда и на којима је некада

(1) *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, von Dr. M. Polit, Wien, 1862. Franz Leo's Verlagsexpedition.

(2) *Die orientalische Frage...*, Einleitung, S. 1—4.

била изграђена култура равна култури осталих европских народа."

Полит не сумња у то да источно питање мора да буде решено, али он зна врло добро да то питање неће решити — европска дипломатија. „Досадашња делатност европске дипломатије у источном питању даје нам мало наде да она може имати каквог успешнијег и живљег дејства. Њена задаћа изгледа да се састоји много више у томе да спутава природан развој онога, што ће после, силом прилика, само себи прокрчити пут. Она не разуме да организме ствара, него само да већ постојеће санкционише.“ Тачнија и проницљивија карактеристика европске дипломатије у источном питању збиља се не може дати! Међутим, „ствари су често моћније него људи и оне ће, упркос свих „обзира“ дипломатије, наћи свој пут.“ А за онога „који тачно познаје народности на Балканском полуострву, њихову историју, њихову способност за културу, њихове националне тенденције и који, као припадник такве једне народности, уједно осећа шта оне хоће и куда оне стреме, али који је, при том, тачно и објективно обавештен о приликама Турске — уверава Полит — за њега не може бити сумње о начину решења источног питања.“ Полит допушта да може постојати разних покушаја за решавање источног питања, који могу да изгледају као коначно решење, али у ствари може да буде само једно решење, а то је *органско* решење источног питања.

У чему се састоји то *органско* решење? Ако се изузму посебни интереси европских сила у целом питању и ако се народности Турске сматрају за главне саставне елементе које чине источно питање, за елементе који и сами имају своју историју и осведочених способности за културу, за елементе, дакле, који претстављају засебна органска тела, која садрже у себи државотворну клицу, онда се — по концепцији Политовој — органско решење источног питања „може извести само са народностима и кроз народности Турске, тако да се те народности и реално афирмирају као самостални организми“. Сваки други покушај решења Полит одбацује као механички, већ самим тим што би он „раздвојио оно што спада заједно, или спојио оно што је хетерогено.“ Међутим,

органско решење источног питања према концепцији Политовој, мора неизоставно да има за последицу „да народности Турске престану да буду сматране за објекте посебних интереса и територијалних ширења појединих европских држава, већ да их се препусти њима самима, или да се чак и потпомогне њихово државно изграђивање“.

Сва даља Политова излагања иду за тим да се укаже на потребу таквога схватања читавога проблема. Из његових излагања постаће јасно да је баш у интересу великих сила и европске културе конкретно реализовање овога схватања. Јер и у источном питању, као и у свима великим питањима светске историје, мора да игра главну улогу национални принцип, културни престиж човечанства и глас разума. „Таква суштина источног питања, која је у исто време и филозофска и светско-историјска, чини овај проблем једним од најинтересантнијих не само у садашњости, него и у новијој историји држава уопште.“ Зато и постоји толики број историчара који се тим питањем баве, закључује Полит. Међутим, мали је број историчара његова времена тако јасно и општоумно увидео и тако вешто и пластично приказао: „прво, неодржљивост османске царевине у Европи, затим разне проблеме при решавању источног питања, и најзад, по нашем мишљењу, једино могуће *органско* решење тога питања“.

У првој глави своје расправе(3) Полит говори о стању у коме се налазило источно питање после закључења Париског уговора од 1856. Тај уговор довео је читаво источно питање у „нову фазу развоја.“ Политу нарочито падају у очи две околности „од највећег значаја.“ Прва околност јесте чињеница да се Европа, примајући Турску у европски концерт, категорички изјаснила за то да „европски исток мора да постане европски. Друга околност састоји се у томе да је Европа, самим тим што је гарантовала интегритет Турске у неку руку искључила могућност територијалног ширења појединих држава и њихових посебних интереса и аспирација и на тај начин ставила *interdictum prohibitorium*.“

Међутим, Полит сумња у то да су контрахенти Па-

(3) Die orientalische Frage..., I. Der Islam und der moderne Staat (5—7).

риског уговора — примајући Турску у европски концерт — „били убеђени у могућност да се Турска преобрази у модерну државу.“ Али је извесно да интенције западних сила после Кримскога рата иду за тим да се у Турској спроведу извесне реформе. Резултат тих интенција је познати портин Хатихумајум. Полит сматра цео овај покушај илузорним, јер би се тај акт требао подједнако односити на све грађане, а муслиманска држава не зна за такву равноправност, јер њено државно биће почива на господарењу оних који исповедају Ислам, а на подређености оних који исповедају другу религију. У муслиманској држави је религиозни елемент с државом тако спојен, тако нераздвајиво везан да уопште и не постоји никаква разлика између световне и духовне власти. Штавише, Полит сматра да је Коран у ствари „основни закон“ (Staatsgrundgesetz), а по главној одредби Корана „они који друкчије верују нису једнаки са верницима и дужни су да овима, као подвлашћени, служе.“ Према религиозним појмовима муслимана „раја неверника постоји из милости, јер су се правоверни на њих смилovali“. Према томе, сам Коран неће дозволити извођење Хатихумајума, јер су они у контрадикцији међу собом, а Коран је први, најстарији и најсветији закон за муслимане, као што је познато. Зато је требало већ унапред имати у виду „да султан као султан не може имати ту моћ да нареди спровођење Хатихумајума“.

На Западу се ствар сасвим друкчије представља, објашњава Полит, познавајући врло добро схватање велике европске политике и дипломатије. Тамо се сматра „да султан има пуну законодавну власт и да је довољно да он једну уредбу објави па да она одмах буде и у дело спроведена“; мисли се „да се и у Турској као и у другим државама, државна и законодавна власт налазе у једној руци; да државна власт дејствује уопште у свима правцима“. Представља се „једна модерна држава, али то Турска никако није, нити икако може да постане“.

У томе што се Турска не третира као муслиманска држава, Полит сматра да лежи „противуречје између овога што Хатихумајум на папиру обећава хришћанима и између онога што се да спровести у дело“. У томе нераспозна-

вању „лежи и заблуда да Турска може кроз реформе да се преобрази у модерну државу“. Самим тим што се Турска уопште не да реформисати „постаје јасно да се не може спровести ни европеизирање европског Истока тиме: што је Турска примљена у концерат европских држава“. Према томе, Полит не види других излаза сем ова два: „или да Европа остави Турску и на даље као муслиманску државу и на тај начин дигне руке од европеизирања европског Истока, или да на место Турске постави једну другу државну комбинацију, која би могла да одржава исту ону равнотежу, коју би Турска могла да одржава, и да у исто време омогућава да се Балканско полуострво европеизира“. А да Европа не сме да дигне руке са културног подизања европског Истока „јасно је већ по томе што економски интереси Европе императивно налажу да се богати југоисток отвори западу“, ако не због чега другог а оно ради живље трговине и јачег промета. И у томе Полит види један од разлога немогућности даљег опстанка Турске у Европи.(4)

У другој глави(5) Полит тумачи прво начело народности с филозофског и државноправног становишта у духу својих ранијих погледа о читавом овом проблему. Затим прелази на евентуалне могућности примене начела народности у Турској, која никад не може да постане једна модерна правна држава самим тим што је основана и уређена као муслиманска држава. Стога сматра „да начело народности мора да делује разорно на постојеће стање у Турској и да се од истога стања има да створи један други државни систем“. Питање је само да ли уопште постоје такви елементи у Турској, који би омогућили примену начела народности или би можда „примена тога начела, због националне измешаности, пре довела до неке Вавилонске куле.“

(4) Неколико година доцније, 22 јануара 1866, приликом расправе адресе на Хрватском сабору, Полит се опет враћа на ова своја објашњавања и тумачења. Сви Политови говори о источном питању, одржани и на Хрватском и на Угарском сабору, подробно су анализирани у расправи К. Н. Милутиновића: Политова интерпретација источног питања. Београд, 1931.

(5) Die orientalische Frage..., II. Die Türkei und das Nationalitätsprincip (8—9).

У вези с овим, конкретно постављеним питањем, Полит у идућој глави⁽⁶⁾ разматра бројно стање појединих народности у Турској као и економске, социјалне, верске, и културне прилике у којима су се дотичне народности налазиле у тренутку када је књига писана. Разуме се, уколико је то уопште могуће утврдити када се има у виду да тада државна статистика у данашњем смислу није постојала, да су пописи становништва вршени на врло примитиван начин (отуда се цифре појединих стручњака никако не слажу међу собом и представљају више или мање произвољне хипотезе, а никако поуздане и утврђене чињенице) и када се зна да су информације европске штампе о приликама у Турској биле врло оскудне и у највећој међусобној контрадикцији. Али, и поред тога Полит је успео — брижљивим трагањем, личним распитивањем, упоређивањем добивених података и њиховом критичком класификацијом — да створи бар приближно тачан суд о стварима и приликама у Турској и да остане на висини озбиљног и објективног информатора европске јавности. Њему је стало једино до истине и правог стања ствари, и зато је ишао увек само за тим да све прикаже онако као што је заиста и било, а не као што само изгледа да је било, када се посматра са површине и без дубљег улажења у праву суштину ствари.

Одмах у почетку својих разматрања о народностима у Турској Полит се обара на европску штампу због њене необавештености о приликама у Турској. Политове речи „да је европска јавност боље информисана о Индији и Кини него о Турској“, потпуно се поклапају са тврђењем угледног енглеског часописа, које Полит цитира ради поткрепљења своје тезе: „Japan and New-Zealand are better known to us, than the Sultans Empire“.⁽⁷⁾ Једину олакшавајућу околност Полит види у чињеници „да статистике уопште нема, а без ње је тешко појмити прави значај онога што се у Турској догађа, као ни важност читавога источног питања“. Међутим, и поред све произвољности и непоуз-

(6) Die orientalische Frage..., III. Die Nationalitäten in der Türkei (10—18).

(7) Quarterly Review, April, 1862. (Наслов чланка и страну не наводи).

даности постојећих података и велике диференције између цифара које поједини стручњаци сматрају за тачне (или бар приближно тачне), Полит ипак узима те податке и цифре за полазну тачку својих разматрања, јер се иначе уопште не би дало озбиљно дискутовати о источном питању. По себи се разуме, да се Полит не задовољава само с овим оскудним подацима и недовољно поузданим цифрама него се увек служи и својим сопственим испитивањима и брижљивим проверавањима добивених информација. Ово се нарочито односи на познавање прилика у Турској, које Полит заиста познаје. „Познавање прилика код становништва Балканског полуострва с обзиром на народност и веру јесте оно најважније, да би се човек уопште могао снаћи у источном питању и да би могао себи да пружи рачуна о ономе шта се дешава у Турској“. Без овога познавања никада се не би могло доћи ни до каквих стварних резултата и ни до каквих правилних закључака. У том смислу, ослањајући се у главном на постојеће статистичке податке и цифре, али познавајући и сам стање код појединих народности на Балканском полуострву и унутрашње, социјалне, економске и културне прилике у којима се Турска налази, Полит прелази на детаљно разматрање читавога проблема.

Пре свега, Полит баца један поглед на бројно стање становништва у европској Турској, држећи се у главном мишљења двојице компетентних стручњака: А. Буеа (Ami Boué) и Убичинија (Ubicini). Целокупно становништво европске Турске износи и по једном и по другом од прилике 15 и по милиона душа. Великих разлика има у њиховој диференцијацији тога становништва на народности и вере. Убичини броји: 11,370.000 православних хришћана; 260.000 католика; 70.000 Јевреја и близу 4 милиона муслимана, док А. Буе рачуна да има свега 2 и по милиона муслимана. Тако исто су велике разлике у бројању становништва по народностима; да поменемо овде само разлике у погледу већих и значајнијих народности који једино и долазе у обзир при историјском развоју источног питања.

По рачуну Убичинија: Јужних Словена (Срба и Бугара) има 7,200.000 душа; Румуна 4,000.000; Арбанаса 1,500.000; Грка 1,000.000; Турака (Османлија) исто толико.

По рачуну А. Буеа: Јужних Словена 6,686.000; Румуна 3,821.000; Арбанаса 1,600.000; Грка 900.000; Турака 700.000.

Иако Полит ове цифре сматра застарелим и због њихове и сувише велике међусобне разлике недовољно поузданим, ипак их узима — с разлогом уосталом, јер цифре осталих стручњака још су у већој међусобној контрадикцији и вероватно још мање поуздане — за полазну тачку, да би се могло утврдити стање појединих народности Турске и унутарње прилике у Турској. Од ових пет народности, тврди Полит, свега су три (јужнословенска, румунска и грчка) чије културне способности стоје изван сваке сумње, о чему сведочи културни напредак, за сразмерно кратко време, у Грчкој, Србији и Румунији, а још више код Јужних Словена, Румуна и Грка изван граница Турске. О културним способностима Арбанаса и муслимана дало би се тек дискутовати. Јасно је већ само по себи, тврди Полит, да Јужни Словени са своје бројне величине — пошто они сачињавају половину, а ако се одрачунају Румуни „који немају више много посла са Турском“, онда две трећине целокупног становништва европске Турске — представљају главни фактор у источном питању. Полит затим повлачи разлику између појединих јужнословенских племена.

Између Срба и Бугара Полит признаје да постоје извесне разлике у језику, али те разлике нису нарочито велике, и Полит сматра да су међу свима словенским језицима српски и бугарски „међу собом најсроднији“. Према томе, закључује Полит, „постоје у Турској само две словенске народности, српска и бугарска.“ Територија, на којој су настањени Срби и Бугари у Турској пружа се од Јадранског до Црног мора и од Дунава и Саве до Егејског мора. Целокупан број њихов Полит представља округлом цифром од 8,000.000. Већу половину тога чине Бугари, зато што број Срба у Турској износи свега три и по милиона. Међутим, у Аустрији има зато један и четврт милион Срба, а свега 24.000 Бугара.

Полит затим износи, у најкраћим цртама наравно, упоредо преглед бугарске и српске историје пре доласка Турака, задржавајући се мало дуже једино на цару Симеону и цару Душану, под чијом су владавином, као што

је познато, Бугарска и Србија достигле врхунац своје моћи на Балканском полуострву, да се одмах затим њихова царства почну распадати и рушити.⁽⁸⁾ „Са пропашћу српске државе започело је и ropство Бугара“. „Исте патње под турским господством учиниле су сродничке везе између Срба и Бугара још приснијим и допринеле су да купне час заједничког ослобођења“, констатује Полит.

Пошто Румуни, као што је напред речено, у времену кад је Полит писао ову књигу, више нису имали много посла с Турском, јер је Порта већ била признала уједињење Влашке и Молдавије, то се Полит само сасвим укратко осврће на њих. Занимљива је његова паралела између Срба и Румуна с обзиром на културно стање ова два народа. У то доба обично се сматрало да је Румунија на вишем културном ступњу него што је Србија. Полит то пориче. Он дозвољава могућност да „у појединим румунским варошима, где се одомаћио француски језик и начин живота“, постоји „један финији шлиф, који се често радо обележава цивилизацијом.“ Али, у целини узевши, „велика је заблуда тврдити да је Румунија на већем културном ступњу него Србија.“ Баш напротив, неоспорна је истина — тврди Полит — „да су Срби учинили значајнији напредак него Румуни, напредак који Србији, и поред малог броја њених становника, даје снаге какве Румунија нема.“ Полит затим наводи неколико конкретних примера, који јасно потврђују тачност његовог тврђења да се Србија налази на већем културном ступњу него Румунија, иако се у Европи мислило обратно.

Питање Арбаније било је у шездесетим годинама прошлога века још увек једно врло замршено и слабо осветљено питање. О њему се уопште мало знало, а и оно што се знало није било потпуно тачно и није одговарало правом стању ствари. Па ипак, Полит је успео, уколико је то онда било могуће, да обавести о прошлости Арбаније, о пореклу, језику, менталитету и верском опредељењу Арбанаса, о њиховим политичним, социјалним и економским приликама, као и о њиховим националним

(8) Излагања Политова базирају, у главном, на Рајићевој Историји (књ. I) и на Мелаковичевој Повјестници (књ. III) и на немачким историчарима, Шлосеру и Енглу.

аспирацијама.⁽⁹⁾ Разуме се, стање у коме се Арбанија налазила у то доба било је више него бедно, култура сасвим примитивна, прилике страховито несређене, а перспективе жалосне. Према томе, потпуно је разумљиво да Полит није могао да призна Арбанасима да и они играју какву улогу у развоју источног питања. Уосталом, неку улогу они, стварно, нису ни играли.

Полит затим прелази „на један мали, али врло значајни народ, који при решавању источног питања на југу Балканског полуострва игра скоро исто тако важну улогу као српски народ на северу“. А то је грчки народ. Полит сматра, исто као и А. Буе, да Грка изван краљевине Грчке, а то ће рећи на територијуму Турске, једва ако има читав милион, јер становнике Македоније и Епира, који се често убрајају у Грке, зато што су православне вере и свакако под снажним утицајем грчке културе, Полит сматра или за Словене или за Арбанасе. Али „не само због своје културне надмоћности него и због свога практичног трговачког духа играју Грци значајну улогу при решавању источног питања“. „Грчка народност — вели Полит, побијајући познату Фалмерајерову теорију — и поред своје незнатне бројне величине представља једну моћну народност у Турској и значило би подавати се илузијама, ако би се хтело, зато што можда у жилама новогрчког становништва тече и нешто словенске крви, бркати Грке са Бугарима и мислити на некакво пословењивање Грка.“ Али, Полит сматра да исто тако као што не може бити говора о некаквом пословењивању Грка, као што то излази из Фалмерајерове теорије, не може бити говора ни о неком грецизирању Словена, чиме се заносе извесни атински писци старије

(9) Полит је о свему овоме био обавештен — за време свога боравка на Цетињу 1860 — од кнеза Данила, престолонаследника Николе, војводе Мирка и тадањих црногорских сенатора, сердара и осталих виђенијих личности са којима је на Цетињу долазио у додир; затим од генерала Ђорђа Стратимировића, који је у Црној Гори био пре Плита и ратовао против Турака с једне стране и Арбанаса-муслимана, с друге стране, и који се, том приликом, исто као и Полит доцније, заинтересовао за Арбанасе. Најзад, Полит је читао и списе појединих арбанолога (фон Хана, Франца Бопа, Аделунга и других) и савремене историчаре балканских народа и источне Европе уопште.

школе. Полит сматра за нарочито велику заблуду помисао о грецизирању Срба: „Србија има исто тако велики број основних школа као и Грчка, а српска дневна и повремена штампа, ако се овамо урачунају и новине и часописи који излазе у Војводини, не изостаје нимало иза грчке и раширена је такође и у суседним турским провинцијама“. Али, не само да сматра за апсурд помисао о грецизирању Срба, он сматра да ни грецизирање Бугара више није могуће и наводи зато и стварне разлоге. Уопште, Полит сасвим оправдано сматра да би између Срба и Бугара, с једне стране, и Грка, с друге стране, „требала да постоји извесна солидарност, а не ривалитет“. Само је онда „могуће решење источног питања у корист обе народности“, с разлогом тврди Полит. „Ми се радујемо што можемо да констатујемо да српска и грчка штампа у том правцу почиње да делује, да се обострано увиђа значај међусобне солидарности и да се у том духу ради даље.“ Као доказ да такво расположење у последње време заиста постоји, Полит се позива на разне скупове у Грчкој, на којима се отворено манифестовало за Црногорце.

Напоследку, Полит говори о Турцима (Османлијама), као најмањој народности, која овде долази у обзир, јер не броји ни 10% од целокупног становништва европске Турске. Њихов број на Балканском полуострву износи, према А. Буеу, око 700.000 душа. „При таквом незнатном броју било би за чудити да је турско господство у Европи уопште могуће. Али, при томе се обично заборавља да Турци своју главну снагу црпу из Азије и да југословенски и арбанашки муслимани представљају најјачи ослонац за Османлије.“ Ако се и ти муслимани узму у рачун, онда се број њење преко 3.000.000. „Однос између муслимана и хришћана најбоље се види у Босни и Херцеговини,“ тврди Полит, улазећи дубље у рашчлањавање и објашњавање тога односа, да би ствар постала јаснија и разумљивија. „У Босни и Херцеговини могу се праве Османлије наћи само спорадично, и то по најчешће као царски чиновници“. Међутим, „у тим крајевима постоји само једна народност, српска, јер и они муслимани који се називају Турцима, тврди Полит, не знају — сем неколико поздравних формула — турски.“ Зато се у Босни не сме ра-

чунати број Османлија, него број муслимана. И отуда излази да оне чине скоро трећину становништва (750.000 хришћана, 350.000 муслимана). Муђутим, Полит са свим исправно тврди да наши муслимани не осећају симпатије према Османлијама. За њих су Османлије „*сџирани*ци, које они дубоко поштују“. А да су они Османлије заиста сматрали само за странце, Полит тумачи тиме што су се они, као што је познато, често бунили против Порте, и да су многе „османли-везире“ отерали из Сарајева, да би на њихово место дошао неко од урођеника.

Са овим завршава Полит први део својих разматрања о решењу источног питања. Као што се могло видети из досад реченог, он је успео да наговести немогућност даљег одржавања османске царевине у Европи, прво зато што се Ислам са модерним државним уређењем не да спојити, затим стога што би примена начела народности морала разорно деловати на сам састав Турске и, најзад, стога што су хришћанске народности и онако довољно велике и јаке, да би се примена националног принципа дала сасвим лепо и у дело привести.

У другом делу Политових излагања биће речи о разноврсним проблемима при решавању источног питања, да би се, на крају, дошло до извођења потребних закључака о дефинитивном *органском* решењу читавог питања.

Постоје у главном три важна проблема који треба да се узму у обзир при дискусији о решавању источног питања. Та три важна проблема јесу: проблем стварања једне руске провинције на Балканском полуострву, проблем поновног успостављања једног византијског царства са престоницом у Цариграду, и проблем деобе Турске између појединих великих сила. Полит узима озбиљно у претрес сва три проблема, критички разматра разлоге и за и против њихова извођења, и најзад долази до закључка: да би органско решење источног питања била једна врста конфедерације балканских држава, али да од постојећег стања не би требало прећи одмах директно на конфедерацију него да би у међувремену требало створити неки провизоријум, који би чинио прелаз од постојећег стања ка конфедерацији. Покушаћемо у нашим даљим излагањима да дамо сажет извод Политових интерпретисања свих на-

ведених проблема, да бисмо показали на који начин Полит тумачи поједина хипотетична схватања и извесне, често нереалне планове појединих европских фактора у развоју источног питања. Ако на неким местима будемо зашли и у детаље, чинимо то стога што сматрамо да у једном овако сложеном проблему, као што је источно питање, значајне појединости играју велику улогу и знатно доприносе прегледнијем и синтетичнијем обухватању постављеног питања.

У идућој глави(10) Полит разматра евентуалне могућности да европски део Турске постане једна руска провинција и долази до закључка да је такав један план неизводљив. Он третира Русију као велику светску силу, чија је експанзивна моћ неоспорна. Та експанзивна моћ Русије — према његовим речима — „отвара мрачну перспективу за Турску, чији је скори распад већ одавно постао несумњив, и ставља у изглед могућност руског завојевања.“ Међутим, „Европа не може остати равнодушна да ли ће пут из Европе у Азију, који води баш преко Балканског полуострва, бити поседнут од једне светске силе, као што је Русија, и према њеном нахођењу бити затворен или отворен.“ Тако исто, „не могу бити равнодушне ни народности у Турској, када би имале да бирају: да ли ће постати независне или ће потпасти под Русију?“ У том интересу Европе, који се поклапа са интересима народности, „лежи неизводљивост плана да се од европске Турске начини руска провинција.“ Али, и поред тога, изгледа да се Европа, и после Кримскога рата, још увек боји плана о Балканском полуострву као руској провинцији као неке авети. „Још увек се мисли да је тај план ипак некако изводљив,“ констатује Полит. „Та помисао представља баука за европску дипломатију, која и у најмањем кретању у Турској види прст Русије, која би, тобоже интригама, хтела да дође до превласти над Балканским полуострвом.“

Полит не жели да завири у закулисне дипломатске махинације у погледу ближег истока. Њега се, у овом случају, не тиче — нити хоће да испитује — „питање да ли Русија заиста може да има намеру да европску Турску

(10) Die orientalische Frage..., IV. Das Problem einer russischen Provinz (19—22).

начини својом провинцијом.“ Њему је довољно да констатује „да таква сумња Европе у Русију постоји и да та сумња никоме не прави више штете, него баш народностима у Турској.“ Та сумња има за последицу, тврди Полит, да се „богати југоисток Европе оставља и даље у таквом стању које никако не одговара цивилизацији XIX века.“ На тај начин „иде се на руку Турској да онемогући сваки, и најмањи, покушај хришћанске еманципације и, самим тим, спутавају се културна стремљења појединих народности.“ Полит неће да испитује да ли је оправдана сумња Европе у Русију с обзиром на њену политику према Турској. Он хоће само да утврди: да ли од те сумње може да има користи престиж европске културе, и да ли уопште та сумња доприноси правилном развоју источног питања? Остало га се не тиче.

Пре свега, Политу изгледа да се у Европи бркају две ствари с обзиром на односе Русије према народностима у Турској, нарочито према словенским народностима и да отуда излазе погрешни закључци. Наиме, претпоставља се „да неискорењиве симпатије појединих народности за Русију значе уједно и жељу тих народности да се, згодном приликом, изјасне за прикључење дотичној држави, и тиме Турску предаду у руке Русији.“ Међутим, јасно је — тврди Полит — да између симпатија које један народ осећа према другом народу, и између државне инкорпорације, која би уједно значила одрицање њених претензија за самосталношћу, постоји огромна разлика. А хришћанским народностима у Турској приписати „добровољно одрицање од њихове евентуалне самосталности, значило би признати да се и сувише оскудно познаје њихова историја и њихове савремене националне аспирације.“ Зато Полит тврди да њихове симпатије за Русију имају „одређене границе, које су обележене постојећим аспирацијама за државном самосталношћу, а преко тих граница, где би се можда претпоставило неко претапање у Русију, не прелазе ни те неискорењиве наклоности појединих словенских народности према Русији.“ Као што се из овога види, Полит је јасно обележио границе, до којих иду те симпатије, и тачно прецизирао врсту и карактер тих симпатија. Он је поставио ствари на њихово

право место и наговестио пут којим ће ићи његова даља излагања.

„У једном једином случају може Европа имати право — признаје Полит — да симпатије хришћана у Турској за Русију могу да значе жељу за прикључењем тој држави.“ Наиме, „у случају да имају да бирају: хоће ли и даље да остану под Турском, или би више волели да дођу под Русију.“ У том случају, Полит не сумња „да би се они изјаснили за Русију, јер, на крају крајева, иако ни Русија није уставна држава, она је ипак држава *једнога народа исте расе и исте вере*, и то држава у којој постоји извесна лична, имовна и верска безбедност за сваког грађанина, док у Турској хришћани немају никаквих загарантованих права и никакве безбедности.“ Зато је сасвим природно и потпуно разумљиво „да би они увек више волели да падну под Русију, него да остану и даље у Турској.“ А ако би се хтело те симпатије пошто-пото ослабити или чак искоренити онда би се морало прибећи једном ефикасном средству: „створити и обезбедити хришћанским народностима њихову државну самосталност.“ Јер, ако би имале да бирају: „између своје државне самосталности и између прикључења Русији“, Полит не сумња да би се све хришћанске народности сасвим сигурно изјасниле за самосталност. Међутим „постоји још један разлог симпатијама појединих народности према Русији, разлог који има своју чврсту основу, али се у Европи ипак никада не види у правој светлости.“ А тај се разлог састоји у томе „што је Русија увек, у свима фазама кроз које је пролазило источно питање, осведочила своје наклоности према потчињеним народностима“ и тако постала „најмоћнији заштитник хришћана у односу према дивљој азијатској тиранији Турака.“ — „Зато што се Русија у свима приликама искрено заузимала и срдачно залагала за хришћанске народности у Турској, док је остала Европа увек с неким неповерењем гледала на све што се дешава на Балканском полуострву, зато је сасвим разумљиво — закључује Полит — да све те народности упиру своје погледе на Русију.“

Али, поред захвалности, постоји још једна веза између Русије и појединих народности. Та је веза: „припадање истој раси и исповедање исте вере.“ То их још више

здружује и спаја. Али, те симпатије, сасвим разумљиве уосталом, немају у себи „ничег опасног и ничег неприродног“. Зато не би требало — „у свакој иницијативи Русије у прилог хришћанских народности у Турској видети тежњу Русије за освајањем Турске као што не би требало у сваком и најневинијем доказу симпатије појединих народности према Русији видети жељу да подпадне под Русију.“ А ако се у Европи хоће „тај међусобни однос сасвим пресећи и у корену уништити, онда се хоће нешто немогуће. Поготову је искључено — тврди Полит — „да ће се икада моћи парализати морални утицај који Русија врши на Јужне Словене.“

Илустрације ради, Полит повлачи паралелу између руско-српских односа, с једне стране, и француско-италијанских, с друге стране. Заиста, у доба када је писана ова књига (1862) — дакле, непосредно после ослобођења Италије, које је, као што је познато, извршено помоћу Наполеона III — француско-италијанско пријатељство било је у истом стадију у коме се налазило руско-српско пријатељство.

Полит, дакле, нарочито подвлачи тај моћан духовни и морални утицај једнога великога народа исте расе и исте вере на други, мањи народ и сматра тај утицај за пресудан у погледу обостраних симпатија и међусобне наклоности и привлачности. Међутим, исто тако као што је некад било апсурдно и помислити на могућност да се Италијани претопе у Французе, зато што су их ови помагали да се ослободе од аустријског јарма и уједине у своју самосталну државу, тако је исто апсурдно претпостављати могућност денационализације Јужних Словена и њихово постепено русифицирање. Само они народи који немају своју историју и који уопште нису свесни свога националнога бића и своје психолошке индивидуалности могу се претопити у неки други народ. Јужни Словени, који се налазе под Турском, имају своју народну историју, развијену националну свест и жив интерес за изграђивање своје културе и своје државне самосталности. Према томе — закључује Полит — ни интереси Европе, ни интереси појединих хришћанских народности у Турској, који се поклапају међу собом, не могу да дозволе да од Балкан-

ског полуострва постане руска провинција и зато се тај план мора одбацити као неизводљив.

Други проблем у вези с решавањем источног питања⁽¹¹⁾ Полит сматра за још мање изводљив од првога. Тај се проблем састоји у знаменитом Вјешњаковљевој тестаменту, како га назива руски историчар Соловјев, а доцније у чувеном „грчком пројекту“, на чијем су извођењу радили не само Грци него и извесни политички и дипломатски кругови у Европи, нарочито у Русији, за време царице Катарине II, и у Енглеској, за време и после филхеленистичког покрета.⁽¹²⁾

Полит се нарочито осврће на акцију Хетерије, на рад Ипсилантијев, на разне пропагандистичке покушаје остварења панхеленског програма. Он наводи разлоге појединих идеолога тога пројекта, тумачи чињенице које иду у прилог извођењу, као и оне које показују немогућност извођења, упоређује их, премерава и долази до закључка да ови други претежу. Једини стварни разлог који би ишао у прилог остварењу пројекта, Полит види у околности да су све важније народности на Балканском полуострву исте вере које и Грци. Али, познавајући историју Византије, Полит доказује да то није довољно; иначе не би никада дошло до борбе Срба и Бугара против Византије, као што

(11) Die orientalische Frage..., V. Das Problem eines byzantinischen Reiches (22—25).

(12) Карактеристична је хипотеза немачког историчара Бера, да су по Аустрију већа опасност самосталне балканске државице него једна нова Византија, макар и са једним руским принцем на челу. (A. Beer: Die orientalische Politik Oesterreichs 1774—1883, S. 436—441). Бер је покушао да докаже да ни Аустрија, у ствари, није била противна остварењу „грчког пројекта“. Бер је тврдио да је Аустрији милије било да има у суседству велику, али слабу и национално хетерогену Византију, него мале, али национално свесне, хомогене и компактне народне државе, које би имале своје аспирације за ширење, јачање и уједињавање. Међутим, ствар стоји овако: Аустрија је била исто тако противна обнови Византије под једним руским владарем, као што је била противна стварању самосталних балканских државица, и то из простог разлога што би Византија, у том случају, сасвим извесно била под непосредним утицајем Русије, а то Аустрија никако није могла допустити. Према томе, хипотеза А. Бера, да ни Аустрија није била противна остварењу „грчког пројекта“, мало је убедљива и не може се примити.

је то био чест случај кроз цео Средњи век. Полит сматра да би било много логичније и више на свом месту ако би се, на место Турске, поставило не једно ново византијско царство, него једно ново словенско царство, јер су Јужни Словени, и по своме броју, и по стварној снази којом располажу, „далеко моћнији фактори на Балканском полуострву и у развоју источнога питања уопште, него што то Грци могу да буду.“ Ни културно Јужни Словени не остају за Грцима, тврди Полит, што је не мање важно, када се има на уму потреба европеизирања и цивилизације европске Турске. Из тих разлога, поред осталих, мање значајних, које овде нисмо споменули, Полит долази до закључка да је цео план о рестаурацији Византијске империје реално немогућ и потпуно неизводљив.

Трећи проблем⁽¹³⁾ при решавању источног питања састоји се у евентуалној могућности деобе европске Турске између појединих великих сила. „Расправља се о деоби Турске — констатује Полит — баш на тај начин као да на Балканском полуострву не живе европски народи него само азијатске хорде које се према расположењу могу делити и поделити. Познаје ли човек историју и културну способност хришћана у Турској, поготову ако је још и сам припадник које народности Балканског полуострва, човеку заиста мора крв да удари у главу, када чује за такву једну деобу Турске, при којој се са тим народностима располаже као са стоком.“ Међутим, у Европи се већ врло добро зна да једини природни наследници босфорског „болесника“ могу бити само народности Турске.

Велика је заблуда сматрати такву деобу за једино могуће решење источног питања. Напротив, Полит предвиђа „да би сваки такав покушај неминовно довео до европског рата“. Што је најпарадоксалније у целој овој ствари, то је факат „да нико уопште није начисто ни с основним начелима по којима би се та деоба извела“, нико не зна „шта се подразумева под том деобом, ни шта се њоме хоће“. Штавише, Полит тврди да се не зна ни то: „хоће ли све европске државе учествовати у тој деоби или имају права на то само велике силе?“ Или ће, на

(13) Die orientalische Frage..., VI. Das Problem der Theilung (26—29).

крају крајева, „само *извесне* велике силе међу собом извршити ту деобу?“ — „На та се питања обично одговара, да никакав конкретан предлог, наравно, још не постоји, али ако до деобе дође, онда ће свака држава да се равна према својим сопственим интересима и тражиће онај део, који јој изгледа највише потребан“. Али, на овај начин, „испреплетће се посебни интереси појединих великих сила у тој мери да ће се читав план показати као апсолутно неизводљив“. Да би заиста и доказао неизводљивост читавога плана Полит покушава (и успева) да утврди: где се ти посебни интереси појединих великих сила међусобно укрштавају и у чему се дијаметрално разилазе. Пре свега, које велике силе при тој деоби долазе у обзир на првом месту? Полит не сумња да су то суседне државе, Русија и Аустрија, које би желеле да своје границе прошире на рачун Турске. Наиме, Русија би желела да узме Добруду и Бугарску, а евентуално и протекторат над Румунијом или, барем, над Србијом. Аустрија, пак, узела би Босну и Херцеговину, јер „посед ових земаља представља за њу, због јадранске обале, објект од неоцењиве вредности“. Међутим, посед Босне и Херцеговине био би „илузоран без посела Србије, јер би Србија стално тежила да прошири своје границе и имала би увек јаког ослоња у српском становништву дотичних земаља“. — Према томе, Србија и њена природна тежња за Босном и Херцеговином, као и тежња српског живља ових двеју покрајина за присаједињењем Србији „била би стално камен раздора између Аустрије и Русије, и могла би довести свакога часа и до озбиљнијих конфликта“.

Могућност да све дунавске земље, према томе и Србија и Бугарска, дођу под протекторат Аустрије, а Русији да се да „одговарајућа компензација“ у Азији, Полит сматра за утопију, јер „нити ће се Русија икада моћи одрећи своје моралне дужности да води бригу за своје истовернике и сроднике на Балканском полуострву, нити ће икада Јужни Словени престати да упиру своје погледе на Русију.“ Уосталом, „извесне земље у Азији“ и иначе не би биле „никаква одговарајућа компензација за земље на Балканском полуострву“, сасвим логично закључује Полит. Међутим, исто тако велике тешкоће какве би искрсле између

Русије и Аустрије, приликом повлачења интересне сфере обеју држава на северу Балканског полуострва, искрсле би, без сваке сумње, и на југу, између двеју великих поморских сила, Енглеске и Француске, предвиђа Полит.⁽¹⁴⁾ Најзад, поред посебних политичких и привредних интереса Русије, Аустрије, Енглеске и Француске, постоје још и интереси Италије и Пруске, „који такође треба да буду задовољени.“ Јер, Полит не сумња у то да би, у случају деобе Турске, „Италија и Пруска такође тражиле извесне добити.“ Сви ти многобројни и врло сложени посебни интереси, многоструко испреплетени међу собом, „чине од проблема деобе — проблем квадратуре круга,“ тврди Полит. Међутим, баш зато што се јасно предосећа немогућност решења источног питања на овај начин и баш зато што се предосећа „да би овакво решење могло врло лако да доведе и до једног европског рата“, баш зато оставља се босфорски „болесник“ и даље у животу, „иако је свима јасно да се он још само вештачки може одржати“, а и то не више дуго.

С обзиром на ову околност да је питање опстанка Турске још само питање времена, Полит предвиђа да ће се, ради предстојеће кризе у источном питању, морати створити „две алијансе између великих сила и да ће од исхода њихове акције зависити даљи ток догађаја.“ Наиме, Француска и Русија мораће да се коалирају „да би се Средоземно море обезбедило од превласти Енглеске.“ С друге стране, створиће се савез између Енглеске, Аустрије и Турске. Ако пак до рата дође, моћи ће „заузимање појединих земаља да буде само прелазно, јер једна сиварна деоба Турске довела би до вечитој райвовања.“ Према томе, не ради се толико о деоби Турске колико се ради на томе: хоће ли се еманципација хришћана убрзати или одложити. Победа руско-француске алијансе допринела би решењу источног питања на правилан начин у смислу потпомагања хришћанских народности и њихових аспирација за државном самосталношћу. Победа енглеско-аустријске алијансе, напротив, одложила би још на неко време решење источ-

(14) Нарочито због питања Цариграда, Босфора и Дарданела, такође и због посела острва у Јонском и Средоземном мору, а, вероватно, и због питања Сирије и Египта.

ног питања по начелу народности.⁽¹⁵⁾ Међутим, ниједна алијанса на свету — тврди Полит — није у могућности да још дуго одржи Турску у постојећем стању, јер државна самосталност појединих народности мораће да дође до свога остварења силом догађаја. Због међусобно испреплетених посебних интереса појединих великих сила мораће да дође до таквог решења источног питања да би се успоставила равнотежа између тих интереса, а права равнотежа ће се успоставити само на тај начин ако се оствари државна самосталност хришћанских народности у Турској.

Одбацивши сва три плана (план о руској провинцији, план о једном новом византијском царству, план о деоби Турске између великих сила) као неизводљива, Полит у идућој глави⁽¹⁶⁾ прелази на само органско решење источног питања. То се решење, наиме, састоји у образовању једне велике конфедерације свих важнијих хришћанских народности Балканског полуострва наместо Турске. Таква једна конфедерација начинила би од Турске једну неутралну територију, која би задовољила и посебне интересе свих великих сила и национална стремљења хришћанских народности на Балканском полуострву. Самим тим, успоставила би се равнотежа на истоку Европе, потпомогло би се европеизирање и цивилизација Балканског полуострва, прокрчио би се директни пут из Европе у Азију и развила би се трговина и промет у највећој мери. Према томе, били би задовољени не само политички и национални него и културни и економски интереси Европе и читаво источно питање било би дефинитивно решено.

Полит зна врло добро да се судбина народа и држава, сасвим природно, не да унапред одредити и да понајмање у политици постоји нека математичка сигурност. Али, он уопште и не жели да буде пророк и да унапред прорекне којим ће се редом развијати ствари на Балканском полуострву и каква ће бити даља судбина народности у Турској. То зависи од многих околности и од стицаја прилика. Али, као што у сваком организму има симптома који јасно

(15) У то време спољна политика Енглеске била је још туркофилска.

(16) Die orientalische Frage..., VII. Die Conföderation (30—41).

претсказују будућност, тако и код народа, који су такође организми своје врсте, постоје симптоми у њиховој историји, у њиховом националном животу и у њиховим савременим стремљењима, симптоми који су у стању да њихову судбину, ако не математички тачно, а оно бар приближно, унапред навесте и претскажу. И Полит покушава у том смислу да све те разноврсне симптоме повеже у целину, у један мозаик из кога ће прочитати ход историје и сагледати будуће државне конјуктуре и националне групације. На први поглед ово може изгледати одвећ смело, парадоксално и хипотетично, али и у најсмелијем парадоксу има често бар зрно истине, а у свакој претпоставци бар одблесак стварности. Уосталом, код једног овако оштроумног политичара и далековидог државника, као што је Полит, чак и најсмелији парадокси и најбизарније хипотезе могу бити од интереса.

Да се вратимо опет на ствар и да се задржимо на Политовим хипотезама о формирању конфедерације хришћанских држава на Балканском полуострву. Потребно је одмах констатовати, да се ствар не би криво разумела, да ове Политове хипотезе немају ничега заједничког са познатим Кошутовим пројектом Дунавске конфедерације. Наиме, Политова Балканска конфедерација и Кошутова Дунавска конфедерација су два антипода која се међусобно искључују, јер док је Полит замишљао конфедерацију балканских држава сасвим самостално и независно и од Аустрије и од Турске, дотле је Кошут мислио на „савез независних источних народа са Угарском“. Полит је одмах било јасно да је таква једна конфедерација — под протекторатом Пеште и у заједници са Мађарима — утопија, могућа само у нереалним илузијама Кошутовим. Полит је одмах инстинктивно осетио да су то планови, који ће увек остати у теорији и на папиру. Борба о посед Панонске равнице биће увек камен спотицања, о који ће се разбити сви покушаји споразумевања између Мађара и словенских народа на Балкану. Зато је Полит, насупрот Кошутовом пројекту Дунавске конфедерације, развијао своју концепцију о креирању једне Балканске конфедерације, потпуно независне и од Беча и од Пеште, исповедајући начело: „Балкан балканским народима.“ Полит прво

излаже немогућност образовања једне велике јединствене државе на европском Истоку. Наиме, он наводи да се ни Византијско царство, ни Бугарско царство, ни Српско царство, није могло одржати. Сваки од ова три народа, и грчки, и бугарски, и српски, има своју историју, своју културу и своју националну свест, те стога тежи да оснује и изгради и своју државну самосталност. Ничије империјалистичке и освајачке амбиције (ни византијских императора, ни Симеона, ни Душана) нису могле бити задовољене, нити су њихове освајачке борбе и победе имале трајнога успеха. Зато Полит сматра да је „конфедерација такав државни систем, какав потпуно одговара, с обзиром на географски положај, заједничким интересима свих народности скупа, као и специјалним интересима сваке поједине народности понаособ.“ Питање је само који би облик конфедерације требало изабрати: да ли облик савезне државе или облик савеза држава? Полит мисли, с обзиром на међусобне односе појединих народности, њихов менталитет, њихову историју и културу, и њихова савремена национална стремљења, да би Јужни Словени, Румуни и Грци требали да образују само савез држава, док би Јужни Словени требали да се међу собом још уједине у једну савезну државу. Он зато наводи и своје разлоге.

„Конфедерација као савезна држава потпуно је у духу начела народности које тражи за припаднике истога стабла заједничку државу. То се начело на припаднике других раса не може применити јер они имају право на засебне државе. Само тамо где има сувише народности које су саме за себе одвећ мале и слабе да образују своју сопствену државу, или које немају своју историјску и културну индивидуалност, или које су истога генетичког порекла, дакле, без опасности да једна другу апсорбира, само тамо може конфедерација као савезна држава да буде на свом месту.“ Међутим, тамо где једна народност није сроднога генетичког порекла с другом народношћу, тамо где је сама за себе довољно јака да образује своју сопствену државу, тамо може да се примени начело народности само у смислу конфедерације, у облику савеза држава. Конкретно говорећи, Полит наводи за пример Турску, у којој народности (Јужни Словени, Румуни, Грци,

Арбанаси) нису генетички ни у каквом сродству, јер свака народност има своју историју, своју културу, своје националне аспирације и тежње за самосталношћу. При том, свака је народност довољно велика и снажна да би могла да образује своју сопствену државу.

Полит затим говори о евентуалним границама између Грчке и јужнословенске државе, тражећи за ову излаз на Егејско море. Што се Солуна тиче, Полит мисли да би најзгодније било да Солун постане слободан град, да би се избегле несугласице између обеју држава. Из истих разлога постао би Цариград такође слободан град, и уз то савезни град Балканске конфедерације. Што се Србије тиче, Полит сматра да је још једино питање времена када ће се извршити присаједињење Босне и Херцеговине, Црне Горе и Старе Србије, јер у свима тим покрајинама постоји само једна народност: „српска.“ Начело народности дејствоваће и овде исто тако снажно у прилог уједињењу као и у Италији, а можда и још снажније у колико је притисак јачи. Стремљења свих Срба иду за тим да се мрски османски јарам већ једном стресе и да се створи једна велика и јединствена српска држава. Зато су очи свију управљене на Србију, од које се очекује искупљење и ослобођење, вели Полит, уздижући Србију као Пијемонт на Балканском полуострву.

Врло је занимљив пасус који говори о Црној Гори, српској Спарти, како је Полит назива. При евентуалном образовању једне велике и јединствене државе Јужних Словена Црна Гора би била прва која би се прикључила тој држави. Питање династије не би ту играло никакву улогу. На некакав дуализам између Србије и Црне Горе он и не помишља. Наиме, према нахођењу Политову, најбоље би решење било да црногорски кнез постане гувернер Црне Горе и Херцеговине под врховном влашћу једнога српскога краља. Да би потврдио могућност тога, Полит наводи речи кнеза Данила, чији је секретар — као што је познато — био једно време, речи које су збиља врло значајне и ванредно карактеристичне за оцену државничких концепција првог црногорског световног владара, који је онако трагично завршио. „Да је кнез Милош — рекао је, том приликом, кнез Данило Политу — започео

рат с Турцима, не бих ја много слушао на причања конзула, него бих с мојим Црногорцима продро у Херцеговину и пошао у сусрет Милошу, да га поздравим као свога господара.“ Према оваквом стању ствари, закључује Полит, питање династија не би задавало никакве тешкоће при образовању једне јединствене југословенске државе. Не мање је занимљиво његово схватање српско-бугарских односа. Док Полит пледира за конфедерацију балканских хришћанских држава, он од Срба и Бугара очекује да ће створити ни мање ни више већ савезну државу са заједничким централним парламентом и посебним покрајинским саборима. Полит, изгледа, није обраћао довољно пажње на чињеницу да и Бугари имају такође своју историју, свој језик, своју културу и своје врло развијене националне аспирације и тежње за државном самосталношћу, тако да се није могло претпоставити да ће између Србије и Бугарске тако лако и брзо доћи до савезне државе. Уосталом, у шездесетим годинама прошлога века, када Србија још није била независна, а Бугарска још неослобођена, те када их је спутавала и притискивала иста непријатељска сила, Политова концепција о савезној држави Срба и Бугара можда и није могла изгледати да спада у неостварљиве немогућности.

Најзад, у последњој глави(17) Полит излаже на који би начин требало начинити прелаз из постојећег стања, у коме се Турска налази, у ново стање, у којем би се нашап источна Европа након стварања Балканске конфедерације. Полит се нарочито осврће на положај муслимана у новим приликама, имајући у виду њихов дотадањи привилегисани положај, који би наравно морао да престане, јер би се имала завести правна једнакост за припаднике свих вера и свих народности. После тога, прилике би постале нормалне, природне тежње народности биле би афирмисане, безбедност успостављена, интереси великих сила задовољени, и читав исток Европе био би постепено цивилизован. Уопште, Полит предвиђа да би Балканска конфедерација могла да значи за источну Европу оно што за западну значи Швајцарска. Говорећи истовремено и са становишта велике европске политике, имајући стално

(17) Die orientalische Frage..., VIII. Der Uebergang zur Conföderation (42—45)

у виду и посебне интересе сила, као и општи културни напредак човечанства, Полит је јасно указао на пут којим треба поћи да би се дошло до коначног решења.

Политова расправа била је запажена чим је почела излазити у Ткалчевом листу *Ost und West*, а још више када је одатле прештампана у засебну књигу, о којој је било речи у разним нашим часописима и листовима. Али, не само да је била запажена, читана и приказивана, него је снажно утицала и на формирање идеја и духовну оријентацију читавога низа наших политичара, интелектуалаца и јавних радника, и то не само у Војводини него и у Србији и Хрватској, па чак и код Бугара. Најснажније и најсвестраније утицала је Политова расправа на Светозара Милетића и његову националну и политичку идеологију, као и на изграђивање знаменитог програма Српске народне слободоумне странке, који је у нашој политичкој историји познат под именом Бечкеречког програма од 1869. Под утицајем Политове концепције органског решења источног питања, коју је Милетић у потпуности прихватио и популаризовао, ушла је у Бечкеречки програм и позната шеста тачка, у којој се тражи „да се у интересу слободе и самосталности хришћанских народа и уједињења народа српског на истоку, пречи свака политика која иде на одржање Турске или на освојење тих народа, и да се заступа у том погледу начело немешања страних сила, и да се заузима за ослобођење тих хришћанских народа у Турској.“

Колико је Полит својом расправом утицао на Милетића јасно показује низ Милетићевих чланака о источном питању, објављен у новосадском *Дневнику* 1863, дакле годину дана после појаве Политове расправе. Те су Милетићеве чланке његови пријатељи доцније покупили, превели и издали у засебној брошури.⁽¹⁸⁾ Ти чланци, овако сабрани и објављени као једна целина, упоређени са Политовом расправом, најбоље потврђују тврдњу да је Милетић у потпуности, често и у споредним појединостима, усвојио Политову концепцију о решењу источног питања. И Милетић, исто као Полит пре њега, сматра за главне

(18) *Die Orientfrage*, von Dr. Svetozar Miletitsch. Neusatz, 1877.

факторе при решавању источног питања: прво, посебне интересе суседних држава; друго, заједничке интересе свих европских држава, које се стално труде да одрже т. зв. европску равнотежу; треће, интересе хришћанских народа који живе у Турској.⁽¹⁹⁾ Сасвим као Полит, и Милетић наводи не само политичке и културне него и економске (привредне) елементе, које треба имати у виду када се ради о задовољавању свих ових, како посебних, тако и заједничких интереса појединих фактора. Тако исто, и у погледу коментарисања одредаба Париског мира Милетић се држи доследно већ датих Политових објашњења и интерпретација, ослањајући се на њих чак и у појединостима, као што је случај на пр. са примањем Турске у концерат великих сила, са укидањем руског протектората над православним хришћанима у Турској и са познатим Портиним хатихумајумом, који је издан непосредно после Париског конгреса.⁽²⁰⁾ И у наредном чланку, који говори о држању појединих великих сила према Турској и према хришћанским народима у њој, Милетић се држи Полита.⁽²¹⁾ Само, у погледу држања Русије, Милетић отворено осуђује држање Русије, оптужујући је да води скоро искључиво апсолутистичку, империјалистичку и кабинетску политику (у место словенску, ослободилачку и демократску), док Полит, иако и сам понекад осуђује држање званичне Русије, нарочито руске дипломатије, ипак непоколебљиво верује у историјску мисију Русије на истоку, што са Милетићем није случај.⁽²²⁾ У погледу улоге Србије, Бугарске, Грчке и Румуније (о Албанији Милетић уопште не говори) у развоју источног питања држи се опет Полита, и то не само у главним линијама него често и у појединостима.⁽²³⁾ Најзад, у завршној глави, Милетић долази до истих закључака, до којих је раније дошао Полит и пледира за распарчавање Турске, али не на основу деобе између појединих великих сила, него на тај начин да се у место Турске креирају независне и самосталне хриш-

(19) *Die Orientfrage*, IV. S. 15.

(20) *Die Orientfrage*, V. S. 19—20.

(21) *Die Orientfrage*, VI. S. 23—30.

(22) *Die Orientfrage*, VII. S. 30—37.

(23) *Die Orientfrage*, VIII. S. 37—45.

анске државице на Балкану.(24) И по Милетићу требало би да дође до стварања једне заједничке српско-бугарске државе. И он тражи да Цариград с Босфором и Дарданелима буде неутрално земљиште, евентуално савезни град Балканске конфедерације. Само што се тиче Солуна, он тражи да Солун припадне јужнословенској држави (односно Србији, заносећи се претенсијама цара Душана), док је Полит, реалнији и проициљивији од Милетића, био мишљења да би и Солун требао да буде неутралан, исто као и Цариград. Иначе, у свима осталим појединостима, Милетић се држи Полита. Међутим, пада у очи да Милетић нагде, ни у једном чланку, и не помиње Полита. Свега на једном једином месту цитира Политову расправу и, самим тим, признаје његов приоритет, али ни ту изричито не помиње аутора, чију је концепцију прихватио у потпуности.(25)

Али, још више пада у очи да од оних, који су писали о Милетићу, нико није указао на ову чињеницу да Милетићева теза о решењу источног питања, у ствари, и

(24) Die Orientfrage, IX. S. 45—49.

(25) Taj stav kod Mileticha glasi: „Die Form dieses bestehenden internationalen Bündnisses zwischen den christlichen Völkern und Staaten hat einer unserer Freunde in seinem Werke, welches den Titel „Die orientalische Frage und ihre organische Lösung“ führt, trefflich angegeben; es ist eine Form, welche nicht nur den äussern sonderen auch den inneren Bedürfnissen der Staaten und Völker entspricht, welche heutzutage die Lösung aller unterdrückten Nationen geworden ist, welche auch die innere konstitutionelle Freiheit, das heisst die Rechtsverhältnisse zwischen der Regierung und dem Volke am besten gewährleistet — es ist überhaupt eine föderative Form und zwar zwischen den Serben und Bulgaren, welche stammverwandt sind, eine national-föderale, so dass zwei Völker zu einem Staate vereinigt werden, ihnen aber die nationale Selbstverwaltung und engere Gesetzgebung garantirt wird; zwischen den Serben und Bulgaren eines — den Romanen und Griechen aber anderseits die Form einer Konföderation, eines Staatenbundes, durch welche mehrere Staaten unter Gewährleistung ihrer selbständigen Gesetzgebung und Staatsverwaltung in Bezug auf ihre äussere Vertheidigung, die höheren internationalen Interessen, vorzugsweise Asien, Europa und den sie vereinigenden Meeren und Häfen gegenüber, endlich in Bezug auf eine, die gegenseitigen Zerwürfnisse zu schlichtende Behörde verbunden werden.“ (Die Orientfrage, IX. S. 47.)

није Милетићева него Политова. У својој толико цитираној брошири о источном питању — која је и по стилу, и по композицији, и по аргументацији, слабија и мање убедљива од Политове расправе — Милетић је, критички говорећи, само препричао и нашој читалачкој публици приказао Политову концепцију органског решења источног питања. Милетићевим пријатељи, не знајући за то или намерно прелазећи преко тога, превели су Милетићеву броширу на немачки и објавили је, али у свом предговору, који кипти суперлативима, нису казали истину о целој ствари, него су, баш напротив, прогласили Милетићеву тезу за ретко значајну и — оригиналну. А они, који су доцније писали о Милетићу, повели су се за овим његовим пријатељима, нису проверавали тачност њихових речи и тако је Милетић проглашен, на основу ове брошире, за првог интерпретатора источног питања у нашој стручној литератури.(26)

Поред Милетића, Полит је извршио снажан утицај и на Светозара Марковића, чија расправа *Србија на истоку* (Нови Сад, 1872) има пуно додирних тачака са Политовом расправом, тако да се може с разлогом претпоставити да је и Марковић читао Политову расправу или у оригиналу, на немачком, или у Милетићевој преради, на српском, у новосадском *Дневнику* 1863. И Марковић је сматрао — попут Полита и Милетића — „Турску и Аустрију за највећу сметњу југословенском ослобођењу и уједињењу. И он је био против деобе Турске између појединих великих сила, а за креирање самосталних и независних хришћанских државица на Балкану.“(27) И Марковићево схватање српско-бугарских односа има пуно додирних тачака са концепцијом Полита и Милетића.(28)

(26) Д-р Славко М. Ђираћ (Светозар Милетић и источно питање, *Летопис М. С.*, књ. 308., св. 3) отишао је чак тако далеко да је за Милетићеву броширу рекао да представља „ремек дело из међународне политике“, а за самога Милетића да је, по својим концепцијама, наш највећи државник поред Јована Ристића.

(27) Јован Скерлић: *Светозар Марковић...*, стр. 203.

(28) Марковићево схватање најбоље се види из ових његових излагања: „Унутарни развитак и спољни политички услови гоне српски народ да као своју мету постави: ослобођење и федерацију, и то федерацију српско-бугарску, не по на-

Оно што су Полит и Милетић тражили као либерали и националисти, тражио је Светозар Марковић као револуционар и социјалист. У основи, они су тражили једно те исто, само на разне начине и у другој форми.

Полит је утицао, директно или преко Милетића, и на Владимира Јовановића, чије су расправе о источном питању — написане и објављене на енглеском (1863), на француском (1870) и на нашем језику (1909) — прожете истим духом и истом мишљу као и у Полита. У првој својој расправи Јовановић је хтео да обавести енглеску јавност о великој улози и значају српскога народа у решавању источног питања и да нарочито истакне, позивајући се на прошлост и културу српскога народа, његову политичку зрелост и способност за ослобођење и уједињење са осталим Јужним Словенима. Пошто је ова расправа намењена енглеској јавности, Јовановић наравно подвлачи да је баш у интересу енглеске трговине, индустрије, промета и саобраћајних веза са Индијом, да се блиски Исток ослободи испод турског јарма. Остала излагања крећу се у Политовим идејама. — У другој својој расправи, написаној за француску публику, Јовановић излаже историју Немањинске Србије и нарочито се задржава на високом нивоу српске средњовековне културе и цивилизације, исто као и Полит. Затим износи разлоге велике сеобе Срба у Угарску, њихово настањивање у Панонској равници, њихову борбу за националну и црквену аутономију, њихове високе заслуге за одбрану европске културе од Турака, њихов развијен друштвени и просветни живот, њихову солидарност са Србима и Хрватима у Троједној краљевини, непријатељски став Аустрије и Мађара према Југословенима у Хабсбуршкој монархији. Најзад пледира за потпуно ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Бугара. — У

родностима но по стварним потребама. А ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву... Федерација ова не оспива се на начелу народности (као код Полита и Милетића) но на личној слободи оних људи који ступају у савезну заједницу. Али самим тим начином ујемчава се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу." (Рад, 1874, стр. 340—344).

трећој својој расправи Јовановић се нарочито залаже за Балканску конфедерацију, а пре свега за српско-бугарско уједињење, сасвим у духу Полита.

Политове идеје о органском решењу источног питања, Балканској конфедерацији и српско-бугарском уједињењу прихватио је — поред толиких наших политичара и јавних радника како из Војводине тако и из Србије — и један истакнути бугарски публицист и књижевник, Љубен Каравелов, који је као емигрант неколико година живео и активно деловао у Новом Саду и долазио у непосредни додир са најугледнијим војвођанским родољубима, који су били одушевљени за српско-бугарску сарадњу и заједницу.

Није искључено да је Полит својом расправом имао утицаја и на познатог хрватског историчара и бескомпромисног југословенског идеолога Фрању Рачкога. Наиме, Рачки је читао Ткалчев *Ost und West*, на коме је и сам једно време сарађивао. При том је познавао Полита, који је у то доба био посланик на Хрватском сабору у Загребу, где је био и Рачки, те је сасвим лако могуће да је баш Полит заинтересовао Рачкога за источно питање. Ова хипотеза постаје још вероватнија ако се узме у обзир да се Политова расправа у Ткалчевом листу појавила нешто раније него што је *Pozor* почео објављивати чланке Рачкога.⁽²⁹⁾ Ако се овоме још дода околност да између Политових излагања и неких чланака Рачкога заиста има

(29) Политова расправа почела је излазити 23 августа 1862, а завршни део изишао је 13 септембра. Међутим, чланци Рачкога (*Misli jednoga Hrvata nedržavnika o iztočnom pitanju*) почели су излазити 29 августа и излазили су све до 18 септембра исте године. У прилог Политу иде и чињеница да је његова расправа угледала света у свега 4 броја (у сваком броју, од 17 до 20, изишао је од прилике по један штампани табак најмање) док су чланци Рачкога излазили готово из дана у дан (на по једном или на по два новинарска ступца), тако да је први чланак изишао у 198 броју, а последњи у 214 броју. Према томе, искључена је могућност да је Рачки могао утицати на формирање Политове концепције источног питања, као што се то често досад тврдило, док је могуће да је евентуално Полит утицао на Рачкога, наравно само с обзиром на ове његове чланке о источном питању. У посебна разматрања и упоређивања текста на овом месту не можемо улазити. То би могао бити предмет засебне студије.

додирних тачака — као што ће се одмах видети — онда наша хипотеза постаје још вероватнија.

Проучавајући источно питање, Рачки је, на крају, дошао до ових закључака:

1.) „Да источно питање куца свом силом на вратих еуропејске дипломатије, те да се има што прије риешити; што се дуље одгађа тим горе по мир и поредак еуропејски.“

2.) „Да се источно питање ни риешити ни ушуткати не може ма какoвима обновама у турском царству, а то већ зато не, јер обнове узајмљене из кршћанских државах не могу примати корјен у држави с мухамеданским, кршћанским сасма противним начели. То бјелодано доказује повјест свих реформах покушаних у Турској течајем последњих двојух стољећах.“

3.) „Да ће се источно питање риешити најповољније за „еуропејско равновјесје“, пропусти ли се кршћанским народом устројити нове државне организме. А ови народи имају за тај посао доста душевне и материјалне снаге, лате ли га се „солидарно“. Еуропејске власти нека и на турско царство упорабе „начело непосредовања“, а дипломатија нека регистрира у међународно право „готове чине.“

Рачки се уопште чуди „како еуропејска кршћанска дипломатија и њезини трабанти новинарски повјеровати могу: да се турско царство препородити може док му је коран мјесто еванђелија; да Исукрст и Мухамед може сједити за истим столом; да Турчин мослемин може праведан бити свому поданику, који по његову закону није ни човјек; да га може сматрати за себи равна, дочим закон од њега захтијева, да га присили на излам или убије; да турско царство може попети се на онај степен, на који дигоше се кршћанске државе, пошто оно оснива се на посвема различитих одношајих вјерозаконских, обитељских и грађанских.“

Можда је ова сличност између идеја и датих тумачења Полита и Рачкога и случајна, али је исто тако лако могуће да ту има и извесних међусобних додира и утицаја, можда само као резултат заједничког претресања појединих историјских и политичких питања — јер су Рачки и Полит често дискутовали о разним проблемима — или је још ве-

роватније да је Рачки читао Политову расправу и примио извесна његова схватања о развоју источног питања, његовим саставним деловима и могућностима његовог коначног, органског решења. Уопште, Рачки је био један необично широк и пријемчив дух, увек готов да прими и од другога оно што је код њега тачно, паметно и истинито. А да је Рачки ценио Полита и полагао на његово мишљење познато је.⁽³⁰⁾

У сваком случају, већ и из до сада реченог, јасно излази да је Полит својом расправом позитивно утицао на своје савременике, да их је живо заинтересовао за источно питање и да их је подстакао да о њему размишљају и расправљају. Ако ток историје и развој догађаја и нису у свему потврдили његове претпоставке и његова наслуђивања, једно је ван сваке сумње: његова концепција о источном питању је у основи тачна и он је *ipso* у нас који је нашао кључ за *органско* решење читавога питања, за решење по начелу народности.

(30) Д-р Виктор Новак: Михаило Полит-Десанчић и Хрвати (Летопис М. С., 1933., књ. 337).

5. Једна Политова расправа из српске историје⁽¹⁾

Поред историјских расправа, објављених у штутгартском часопису *Deutsche Vierteljahrs-Schrift* и у бечком листу *Ost und West*, Полит је написао још једну већу историјску расправу, на немачком језику, али ову није објавио у већ поменутиим часописима, него у лајпцишком часопису *Unsere Zeit*⁽²⁾, који је годинама излазио у издању чувене немачке издавачке куће Брокхауза, а у редакцији познатог немачког књижевника Д-ра Рудолфа Готшала. Политова расправа је изишла у наставцима, у две свеске истога часописа; први део изишао је у свесци за 1 октобар, други део у свесци за 15 октобар. Расправа је изишла анонимно, односно без икаквог потписа, али се испод саме расправе — у примерку који се налази у библиотеци Матице Српске у Новом Саду — налази оригиналан потпис Политов, а уз текст, на три места, извесне маргиналије, писане руком Политовом. Уосталом, у својим успоменама⁽³⁾ Полит и сам отворено признаје да је он аутор и ове расправе, коју је написао такође по савету свога професора Д-ра Лоренца Штајна, који га је и препоручио издавачу и уреднику поменутог немачког часописа за сарадника.

У првом делу своје расправе⁽⁴⁾ Полит говори прво о интересима Немачке на европском истоку, о улози Србије у источном питању, о Кримском рату и држању Србије, о последњим годинама владавине кнеза Александра Карађорђевића и о Светоандрејској скупштини. Ми ћемо се задржати на уводу, у коме Полит говори о задацима

(1) Serbien von 1858 bis 1875.

(2) Unsere Zeit, 11 Jahrgang, Leipzig, 1875.

(3) Покојници, књ. I. Нови Сад, 1899. Одељак о Лоренцу Штајну.

(4) Serbien von 1858 bis 1875. Unsere Zeit, 1. October 1875.

Немачке на Балканском полуострву и о улози Србије у развоју источног питања. И сам Полит обележио је тај свој увод речима: „ad captandam benevolentiam.“ Значи: да је и сам наслутио важност својих речи.⁵⁾

Наведено је већ да је расправа писана 1875. Као што је познато, у месецу јуну исте године букнуо је устанак у Херцеговини, а устанике је помагала не само Србија и Црна Гора него чак и Русија и Аустрија (Русија и Аустрија више дипломатским путем, заузимајући се за устанике посредовањем на Порти, док је Србија и Црна Гора и активно помагала устанике.) Јавно мњење не само у Србији и Црној Гори него и у Аустро-Угарској, међу Србима и Хрватима, било је веома заталасано и узрујано, пуно електрицитета. У таквом расположењу, предвиђајући да може врло лако да дође и до озбиљног рата између Србије и Црне Горе, с једне стране, и Турске, с друге стране, Полит је хтео да изнесе пред немачку јавност „најновију историју оне младе државе, коју радо називају Пијемонтом на Балканском полуострву.“ Да би успео да пласира један такав историјски преглед националних стремљења Србије за слободу и самосталност, у један немачки лист, Полит је, разуме се, говорио „са немачког становишта“, имајући увек у виду „специјалне интересе“ Немачке на истоку Европе. При свем том, Полит је успео да — на један врло вешт и духовит начин — доведе у склад тобожње оправдане и сасвим разумљиве немачке

(5) Можда није без интереса ову Политову расправу упоредити са расправом Александра Стојачковића Услуге народа српског пресветлом дому Аустријском (Срп. нар. лист, 1843—1845, у наставцима). Као што је познато, намера је Стојачковићева била да „пронађе и пред династију, Србе и странце изнесе истину о српској прошлости у Угарској и о положају Срба у тој земљи. Особито је пак још хтео династији доказати, како су Срби заслужили и како имаду позитивна права, да се с њима у Угарској друкчије поступа, него што се тада поступало.“ (Н. Радојчић: А. Стојачковић као историк, Срем. Карловци, 1911, стр. 31) То обраћање страног јавности, на нашем и страним језицима, није усамљена појава. Поред Полита и Стојачковића то исто раде и Јован Суботић, Ђорђе Стратимировић, Владимир Јовановић, Светозар Милетић и други, а од Хрвата нарочито Имбро Игњатијевић-Ткалац. Све ће се покушати да би се за источно питање заинтересовао што шири круг европске јавности.

интересе на Балкану са националним стремљењима српскога народа за слободом. Наиме, Полит стално и с планом уверава своје немачке читаоце о том: како се осећа неодољива потреба да Немачка започне „своју велику културну мисију на европском Истоку.“ Разуме се, Полит не мисли ни на каква „освајања на европском Истоку,“ ни на какав политички *Drang nach Osten*. „По нашем мишљењу — вели Полит — не лежи задатак Немачке у томе да европски Исток материјално освоји, још мање да га германизира.“ Далеко од тога! „Светско-историјска мисија Немачке на Истоку изгледа нам да се састоји у томе да се европски Исток поново увуче у европску цивилизацију“ — и то преко немачке културе. За доказ да то није немогуће, Полит наводи чињеницу да су аустроугарски Срби и онако већ одавно под утицајем немачке културе, и да утицај те културе треба само проширити и на Србе који се налазе с оне стране Саве и Дунава, т. ј. у кнежевини Србији.

Поред ових културно-политичких разлога, ради којих би требало Немачка да узме живљег учешћа на духовном развићу српског народа, Полит наводи и разлоге велике међународне политике, наиме важан положај који заузима кнежевина Србија у читавом источном питању, положај који би требао да привуче на себе пуну пажњу немачке јавности. Полит предвиђа могућност да при постојећем стању ствари (а још више ако се узму у обзир перспективе за даљи развој догађаја) Немачка узме на себе улогу посредника између Аустрије и Русије, јер се ове две европске силе иначе никада неће сложити у питању поделе интересних сфера. „А ако се обухвати велики простор који тангира источно питање, показаће се да од оних делова који сачињавају ово компликовано питање првенствено иступа на површину решење српског питања, тек после тога могло би да дође до решавања оно, што се назива бугарским и грчко-арбанашким питањем. Управо би се могло рећи да се истовремено читаво источно питање у свом европском делу по најпре концентрише у српском питању.“ Нико у нас пре Полита није провидљивије уочио и прецизније формулисао ову међусобну испреплетеност источног питања са српским питањем! И нико

није боље пре Полита изнео развој источног питања паралелно са српским питањем.(6)

(6) Пре Полита писали су о решењу српског питања у оквиру источног питања свега двојица: митрополит Стеван Стратимировић (1804) и политичар Илија Гарашанин (1844). Стратимировићев план за ослобођење српског народа објавио је Ст. М. Димитријевић у Богословљу (књ. I, св. 1, 1926). То је, у ствари, мемоар карловачког митрополита састављен за руског цара Александра I о ослобођењу српског народа у интересу саме Русије. Стратимировић је предлагао руском цару да затражи од султана да „свему пределу у коме Срби живе, по обрасцу Дубровачке републике или нове Републике седам грчких острва“, даде независност и стави „под заштиту Русије, под таквим условом, да би господар Русије оне турске провинције у Азији, које се сада од султана опењују, њему загарантовао...“ Разуме се, Србија би плаћала Турској данак за уступљене земље. — „Што се тиче Аустрије, она би дужна била уступити Боку Которску и део Далмације. У замену за то може се њој дати део данашње турске Хрватске. А кад би Аустрија и Срем уступила српској држави, онда би јој се у замену могао предати влашки предео до реке Олте.“ За владоца Србије тражио је Стратимировић једнога од великих руских кнежева. „Али, ако господар Русије не хтедне ни једнога од кнежева свога дома овој намери и производству одредити, или ако би се томе од осталих европских владалаца учинила сметња, у таквом случају потребно би било као таквог одредити неког од немачких зетова или шурака, или других савезних пријатеља својих, али нарочито протестанта, који би веру и источно православно благочашће ма и у потомству примио.“ Бењамин Калај (*Geschichte der Serben*, I Band, Budapest, 1878, 430—35) због овог пројекта жестоко се обара на Стратимировића, правећи алузије на његов карактер и оптужујући га отворено да се мешао у световну политику, да није био лојалан према Хабсбуршкој династији, да је био русофил, који је пропагирао опењење извесних покрајина од круне Св. Стевана и т. д.

Гарашаниново „Начертаније“ објавио је први пут у Делу (1906) Миленко Вукићевић под насловом „Програм спољне политике Илије Гарашанина на концу 1844 године.“ Ово „Начертаније“ је анализирао Д-р Драгослав Страњакковић прво у Гласнику Историјског Друштва у Новом Саду (1931, св. 10), затим у својој дисертацији „Влада уставобранитеља“ (Београд, 1932). Страњакковић сматра „Начертаније“ за југословенски национални и државни програм кнежевине Србије из 1844, а Србију већ тада третира као Пијемонт Јужних Словена. Међутим, нама се чини да кнежевина Србија тада још није била прави Пијемонт за све Јужне Словене, него само за Србе под турском и аустријском влашћу. Хрвати и Словенци тада још нису упирали своје погледе у Србију, а Бугари само донекле. Хрвати су почели да гледају на Србију као Пијемонт тек шездесетих година, под утицајем Штросмајера и Рачкога, и то

Шта је подразумевао Полит под српским питањем у оквиру источног питања? Подразумевао је „стремљења српског народа за уједињењем свих српских покрајина које су некада сачињавале српску царевину,“ искључујући одагале само оне покрајине које су једно кратко време — под Душаном — биле саставни делови царевине, али нису српске народности, него арбанашке, грчке и бугарске. Конкретно говорећи, Полит подразумева под српским питањем — питање уједињења: Србије, Босне, Херцеговине, Старе Србије и Црне Горе. Полит овом приликом, из разумљивих разлога, уопште и не додирује питање југословенских земаља под Аустро-Угарском. Уосталом, то онда ионако још није било актуелно. Онда је било главно питање — питање ослобођења од Турака. Због ове важне улоге, коју игра Србија у читавом источном питању, Полит обраћа пажњу немачке јавности на развој догађаја на Балкану, и на односе појединих великих сила, поглавито Русије и Аустрије, према Србији, јер ти односи оцртавају перспективе у развоју читавог источног питања. Полит сматра да је у том смислу најновија историја Србије нарочито карактеристична, поучна и занимљива. Проучавајући је, добија се, с једне стране, верна слика о констелацијама појединих великих сила у источном питању, а с друге стране виде се јасно све оне многобројне препреке које се, са разних страна, стављају насупрот српским тежњама, тако да се из свега тога може предвидети даљи развој догађаја на југоистоку Европе.

разуме се само један део Хрвата, а Словенци још много доцније. Ни сам Гарашанин у свом „Начертанију“ не говори о Хрватима и Словенцима, него само о Србима под турском и аустријском влашћу, затим о Бугарима и Арбанасима. Према томе, изгледа и сувише претерано уздизати Србију на степен Пијемонта за све Јужне Словене већ четрдесетих година, иако је она то постала тек шездесетих година, за време кнеза Михаила. Из свега овога јасно излази да је Политова концепција не само много шира и далекосежнија него и знатно дубља и садржајнија и од Стратимировићевог плана и од Гарашаниновог програма. Док је Стратимировић говорио само о српској држави, а Гарашанин и о српско-бугарској, иако не довољно конкретно, докле је Полит стално имао у виду ослобођење и уједињење свих Јужних Словена, рачунајући овамо не само Србе и Бугаре, него и Хрвате и Словенце.

Полит затим прелази на само излагање новије српске историје, почињући од Кримскога рата и држања Србије пре објаве рата, за време рата и после свршетка рата, излажући паралелно и међународни положај Србије, и утицај Аустрије на кнеза Александра Карађорђевића, и његово држање према Русији и према порти. Уопште, Полит даје у кратким али језгровитим цртама потпуну слику Србије тога доба, њене спољашње и унутрашње политике. Нарочито су занимљиви Политови осврти на конзуле појединих страних држава и на њихову — позитивну или негативну — улогу и делатност у Србији. Не мање занимљиво обрађене су последње године владавине кнеза Александра, нарочито избори за Светоандрејску скупштину, разматрања изборних резултата, расположења у народу пред отварање скупштине и грозничаве атмосфере у очекивању онога што неминовно мора да наступи. Затим Полит износи сам ток Светоандрејске скупштине, коначну победу скупштине и рестаурацију Обреновића. При том, Полит се стално осврће на држање иностранства према догађајима у Србији, нарочито на држање Аустрије и Русије. Разуме се, увек има довољно података и о односима према порти. Једном речју, Полит излаже историју српског народа увек у оквиру историје источног питања, а никад засебно и одвојено. Он осећа да се српско питање с источним питањем сваки час поклапа, а и кад се не поклапа да је у тесној и нераздвојој међусобној вези.

У другом делу своје расправе⁽⁷⁾ Полит говори о владавини кнеза Михаила, намесништва и кнеза Милана (до 1875).

„Са почетком владавине кнеза Михаила започиње једна нова ера за Србију, која је истовремено и од врло великог значаја за читав развој источног питања“, тврди Полит. „Кнезу Михаилу, у најбољим годинама, европски образованом, који је за време свога изгнанства и сам писао о улози Србије на Истоку, мора да је стално лебдео пред очима примамљив пример уједињења Италије, које се извршило баш у то време. А тај пример отварао је широко поље за честољубље једнога кнеза, чија је земља могла у себи да садржи довољно елемената да игра улогу

(7) Serbien von 1858 bis 1875. Unsere Zeit, 15 October 1875.

једнога Пијемонта на Балкану.“ Као такав, кнез Михаило је био са свих страна срдечно поздрављен. „Сви су очекивали да ће он бити тај, који ће извршити народно ослобођење и уједињење.“ За доказ Полит наводи оне многобројне песме које су се певале по свима југословенским земљама, у славу жељно очекиваног ослободиоца. Једна таква песма — „Дрино водо ладна“ — опева прелаз кнеза Михаила преко Дрине, ради ослобођења оних који још стењу под турским јармом, вели Полит, и наставља да се, под утиском таквога расположења, очекивало да ће кнез Михаило обележити своје ступање на престо једним манифестом против Турака. Најмање што се очекивало било је уверење да ће он бар навестити неку наду „напаћеној браћи у Босни и Херцеговини.“ Међутим, у својој прокламацији од 27 септембра 1860, са којом је објавио народу своје ступање на престо, кнез Михаило ни једном речју не помиње „напаћену браћу у Босни и Херцеговини“, нити се у њој налази ни најблаже наговештење непријатељског расположења према Турској. Али, и поред тога што толико очекивани преокрет у односима према Турској није одмах наступио, Полит признаје да је одмах у почетку своје владавине кнез Михаило започео са читавим низом значајних рефорама у свима областима државне управе и административног поретка. Разуме се, Полит се нарочито задржава на важним војним реформама кнеза Михаила, којима приписује особити значај и велику важност за безбедност и будућност Србије.

Затим се осврће на прва размимоилажења новог режима с Портом, а највише се задржава на бомбардовању Београда и на знаменитој Цариградској конференцији, која је сазвана тим поводом. Разматрајући држања појединих дипломатских представника великих сила — нарочито Русије, Аустрије, Француске и Енглеске — Полит износи обиље закулисних дипломатских махинација и трикова и обара се на туркофилску оријентацију представника Аустрије и Енглеске, који су силом хтели да баце кривицу на кнеза Михаила и српску владу што је уопште дошло до бомбардовања, иако је одмах било јасно да је до бомбардовања дошло без икакве кривине са српске стране. Као што је познато, у Србији је због тога избило ве-

лико огорчење и ратоборно расположење, али је кнез Михаило ипак пристао на решење Цариградске конференције и тако избегао оружани сукоб с Портом. Међутим, Полит је мишљења да је тада био згодан моменат да се загази у рат, с обзиром да је устанак у Херцеговини још трајао и вероватно да би узео још и већих размера да је до српско-турског рата заиста дошло. Али, и поред све Политове упућености у закулисне дипломатске радње, изгледа да Полит том приликом није имао довољно у виду међународни положај Србије, јер су и Аустрија и Енглеска биле изразито туркофилски оријентисане, а Русија је била у то доба сасвим усамљена, јер ју је чак и Француска била напустила, због пољског устанка 1863, пошто је Француска, као и раније, и овом приликом показала нескривене симпатије за Пољаке.⁽⁷⁾

(7) Интересантно је истаћи да су и други истакнути Југословени из Хабсбуршке монархије имали у овом питању исто мишљење као и Полит, између осталих и најугледнији хрватски родољуби, Рачки и Штросмајер. Говорећи о бомбардовању Београда, Рачки вели: „Србија није одмах осветила безакоње београдског паше. Не бисмо радо бити неправедни влади српској, те напречац осудити њезин поступак иза липањских догађаја (т.ј. бомбардовање Београда); али смијемо је ипак сјетити, да овим путем Карађорђе и отац садањег краља (управо кнеза, јер Михаило Обреновић није био краљ него, као што је познато, само кнез) не стекло слободу Србије, да она влада може дипломатичким путем ударити, којој иза леђа стоји више стотина тисућа оружаних момака, да садања дипломатија неће ласно кому за љубав нарушавати еуропејске уговоре ван ако ју на то присили la logique des faits; стога, да би се била имала српска влада побринути за „готове чине“, које би дипломатија само регистровала у међународно право.“ (Франо Рачки: Мисли једнога Хрвата недржавника о источном питању. VI. Позор, 17-IX-1862. Бр. 213.) У истом чланку Рачки вели и ово: „Нека добро пази српска влада што ради. На њу обраћене су очи више милијуна народа, који ће се од ње одвратити чим опазе њену млтавост и неодважност.“ — Штросмајер је био још оштрији; говорећи о кнезу Михаилу и његовој политици, у једном свом писму Рачкоме, вели: „Кнез Михаило добар је био човек, али државник никаки, те је својом слабошћу и млтавошћу изазивао управо против себе разне елементе земље.“ Слободан Јовановић у својој расправи Штросмајерова спољашња политика (Из наше историје и књижевности. Београд, 1931, стр. 95) такође истиче да Штросмајер „на дну душе није веровао ни у снагу Србије, ни у способности Михаилове.“ „Штросмајер и Рачки без сумње су захтевали од српске

У последњој глави своје расправе Полит говори о стварању опозиције против кнеза Михаила, о Српској Омладини, њеном постанку и њеној организацији, о спремању Србије за рат, о поравнању Аустрије с Угарском, о Бајстовој источној политици, о предаји градова Србији, о завери присталица династије Карађорђевића, о убиству кнеза Михаила у Топчидеру, о казненом процесу у Београду и Пешти, о намесништву, кнезу Милану, владама Јована Ристића и Мариновића, о новој народној скупштини од 1875, о херцеговачком устанку, о положају Србије и даје резиме о задацима Немачке на европском истоку. Као што се из овога види, Полит је у својим излагањима додирнуо скоро све важније догађаје и личности, које су играле било какву значајнију улогу у тим догађајима, за време кнеза Михаила, намесништва и првих година владавине кнеза Милана, све до 1875, када је расправа написана. Од посебног је интереса Политов осврт на рад емиграције у иностранству, у Швајцарској и Угарској, против кнеза Михаила, као и на Омладински покрет, коме Полит, чини се, приписује већи политички значај него што је овај стварно имао. Не мање је занимљиво Политово излагање о спољној политици Енглеске с обзиром на источно питање, која је од изразите туркофилске оријентације постепено прелазила на супротно становиште, увиђајући и сама немогућност даљег одржавања статус кво-а на Балкану. И франкофилска оријентација Бајстове политике, која је, неко време, давала тон целокупној аустријској политици, па према томе, и у погледу на источно питање, такође је осветљена у правој светлости. Од не мањег је интереса Политов осврт на стварање Аустро-Угарске (1867) на дуалистичкој основи и на њен став према Србији за време и после решења о предаји градова.

Полит затим излаже унутрашњу ситуацију у Србији пре Топчидерске катастрофе, живо и пластично описује сам догађај и све оне многобројне компликације после извршеног убиства. Он сматра да погибија кнеза Михаила представља један велики губитак не само за Србију него и за читаву источну Европу, јер је овај даровити влада-владе више одлучности у вођењу националне политике.“ Дакле, исто што је тражио и Полит.

лац умео да постави источно питање у својој целини пред европско јавно мњење т. ј. да заинтересује и велике силе за судбину хришћанских народа на Балканском полуострву. Убиством кнеза Михаила пресечена је читава та сјајно започета акција, тврди Полит, јер намесништво, које је управљало земљом за време малолетства кнеза Милана, није умело да одржи континуитет у вођењу спољне политике Србије у духу далекосежне националне концепције кнеза Михаила.⁽⁸⁾

Најзад, Полит се осврће и на прве године владавине кнеза Милана, на посланичке изборе и састанак скупштине 1875 и на знаменити Херцеговачки устанак, који је избио исте године и који је помакао читаво источно питање за један крупан корак унапред. Завршујући своја излагања, Полит закључује да је положај у коме се налази Србија врло озбиљан, јер је Херцеговачки устанак изазвао у свој Србији и Црној Гори јако ратоборно расположење. „А ако Србија и Црна Гора ступе у акцију против Турака мораће да се покрене развој читавог источног питања.“ Неизвесно је какав ће став заузети према даљем току догађаја на Истоку тројецарски савез, констатује Полит. Али, вероватно је да се интереси Русије и Аустрије могу врло лако сукобити на овом питању. „Баш у томе смислу могла би да буде задаћа Немачке да врши улогу посредника.“ „Нама се чини — вели Полит савим јасно и конкретно — да је специфички интерес Немачке да не дозволи да богати југоисток Европе буде заробљен било од какве стране силе, него да задовољењем тежње за еманципацијом хришћанских народа потпомогне развијање клина тамошње културе, јер би те клице могле да буду у будућности оплођене првенствено од немачке културе. Садашњи састав Аустро-Угарске није створен за векове. Уосталом, он је учинио своје за велику мисију Немачке на европском Истоку. Али, велику културну акцију, своју светско-исто-

(8) Нека је и овде споменута објективност Политова у просуђивању тадашњих догађаја. Насупрот своје течи, Јовану Хаџићу-Светићу, који ни у династичким питањима није умео да пише без предубеђења и унапред створених судова, Полит, као што се види из предњих излагања, о кнезу Михаилу говори објективно, чак и са симпатијама и признањем.

ријску мисију, мораће Немачка на европском Истоку сама да доврши,“ завршава Полит.

Међутим, иако Немачка ту „своју светско-историјску мисију“ није никада извршила него је, баш на против, у место културног продирања на Исток, покушала — у Светском рату — поново са *идеолошким* освајањем европског Истока (културтрегерски *Drang nach Osten* претворио се, на тај начин, у завојевачки *Drang nach Osten*), ипак је Полит с разлогом чинио сугестије на немачку јавност да се живље заинтересује за најновију историју Србије и њена национална стремљења у оквиру развоја источног питања. Три године доцније (1878) састао се у престоници Немачке чувени Берлински конгрес, на коме је решавано о источном питању на познати начин.

Политова намера и са овом расправом на немачком језику била је инспирисана правим родољубљем: не дозволити да Аустро-Угарска закорачи на Балкан, ма и помоћу Немачке, коју би требало на културном, па доцније и на привредном подручју већма заинтересовати и ангажовати на блиском Истоку. Већа удаљеност Немачке изгледала је Политу мање опасна од непосредног суседства Аустро-Угарске.

6. Политови радови о српском покрету 1848-49

I

У историји Срба у Угарској од сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем па све до Светског рата најважнији догађај представља, без сумње, српски покрет у Војводини за време Мађарске револуције 1848—49.

О томе знаменитом догађају постоје код Мађара и Немаца многобројни историјски извори и огромна историјска литература. У нас постоје такође многобројни историјски извори, али релативно доста оскудна литература. Покрет су у целини обухватили, идеолошки објаснили и детаљније разрадили: Јован Скерлић(1) и Васа Богданов(2). Оба ова дела имају крупне мане и недостатке. Скерлић није познавао у довољној мери државноправни положај, политичке прилике и културни живот српскога народа у Угарској у XVIII веку и у првој половини XIX века, и зато га приказује погрешно или нетачно. Тако, између осталог, Скерлићу није довољно познат бујни живот угарских Срба у слободним краљевским градовима, магистратима, муниципалитетима и конгрегацијама пре 1848, а без потпуног познавања свега тога немогуће је правилно разумети ни суштину читавог покрета од 1848—49. Тако исто, судећи по самим Скерлићевим излагањима, он није био дубље посвећен ни у мађаризацију Војводине, на којој се систематски радило још од Темишварског сабора 1790, иако су о мађаризацији Војводине и уопште о политичкој делатности угарских Срба од 1790—1848 писали толики наши писци (Хаџић-Светић, Ј. Суботић, Ђ. Стратимировић, А. Стојачковић, Г.

(1) Омладина и њена књижевност. Београд, 1906.

(2) Устанак Срба у Војводини и Мађарска револуција 1848 и 1849. Суботица, 1929.

Гершић, Полит) још далеко *пре* Скерлића. Затим, он цео српски покрет, посматра првенствено са социјалног гледишта, дакле уско, једнострано и у основи погрешно, јер српски покрет, исто као и мађарску револуцију, треба посматрати и проучавати првенствено као борбу за слободу и као *национални* сукоб између два народа (мађарског и српског) различитих раса и менталитета, али подједнако живе и пробуђене народности, свесне свога духовног бића, свога језика, своје историје и уопште свога националног индивидуалитета. Као што је већ добро познато, мађарски народ тражио је одувек сву слободу и сва права само за себе, оспоравајући свима осталим (немађарским) народностима у Угарској све њихове националне аспирације и негирајући потпуно њихову историјску индивидуалност. Према томе, јасно је да цео српско-мађарски сукоб има првенствено национални карактер; социјални, револуционарно-демократски, моменат имао је тек секундарни значај и другостепену улогу. Међутим, Скерлић налази, ни више ни мање, него да је Србима и Мађарима „најпростији здрав разум саветовао заједнички рад.“ Да би ову своју тезу начинио популарнијом и убедљивијом, Скерлић се позива, поред осталог, и на познату расправу Јована Ђорђевића *Српско-мађарско пријатељство* (Београд, 1895), чију је из основе погрешну тезу успешно побрио већ 1898 Гига Гершић.⁽³⁾

Студија Васе Богданова написана је под јаким утицајем Јована Скерлића и отуда има, углавном, исте погрешке и исте мане, нарочито у идеолошком разрађивању и тумачењу узрока, карактера и последица читавога покрета. Исто као Скерлић, и Богданов ставља у први ред социјалне и револуционарне мотиве устанку, затим у други ред његову политичку позадину (ослободилачку, либерално-демократску) и тек на треће и последње место његов национални карактер. Али, иако је цео покрет схватио и приказао једнострано и тенденциозно, Богданов је показао боље познавање политичке историје српскога народа у Војводини и успео је да разбије многе заблуде и неистине наших старијих историчара и писаца који су прика-

(3) После педесет година. Београд, 1898. Прештампано из Дела.

зивали читав српски покрет погрешно и без дубљег улажења у његову суштину. Између осталог, успео је да исправи многа скроз погрешна, сасвим произвољна или намерно искривљена тврђења Јована Ристића⁽⁴⁾, иако су о њему као историчару многи његови савременици писали читаве химне и апотеозе.⁽⁵⁾

Поред умесних и разложних исправака којим је Богданов пропратио Ристићеву расправу, потребно је указати још на извесне, све до данас неуочене погрешке или заблуде, којих је пуна Ристићева расправа. Пре свега, Ристић није познавао унутрашњу историју Угарске. Навешћемо овде само два примера, која ће то довољно јасно показати. Тако, на 13 страни своје расправе, Ристић вели: „уз верозаконску нетрпљивост католичку, завлада Мађарима обест, да све немађарске становнике помађаре“. Из овога излази као да је Ристић сматрао све Мађаре за католике, међутим велик део Мађара исповеда евангеличку и калвинску вероисповест, последња је зато и названа „мађарском вером“. Према томе, није тачно тврђење Ристићево да су Мађари показивали некакву „верозаконску нетрпљивост католичку“. Напротив, католичку пропаганду вршила је подједнако и Аустрија и Угарска; унију наметали су Србима и Румунима двор и католички великодостојници. Против тог насилног унијаћења бунили су се угарски Срби још од Арсенија Чарнојевића. На истој страни, само мало даље, сасвим произвољно тврди Ристић: „тежња за помађаривањем почела се развијати од 1832“. У ствари, та тежња постојала је већ много раније, као што се лепо види из дискусије вођене на Темишварском сабору 1790. У тој дискусији само је Сава Текелија и његова најближа околина бранила Мађаре, док је апсолутна већина српских претставника била енергично противна сваком компромису са Мађарима. Срби су се на том сабору изјаснили за бечку политику само зато што су већ тада јасно назирали да сва настојања мађарских политичара постојано иду за тим да све немађарске народности у Угарској насилно помађаре, како би хетерогену и полиглотну Угарску веш-

(4) Србија и српски покрет у Угарској. Београд, 1884.

(5) Поред осталих и Матија Бан у Летопису М. С. 1885, књ. 143.

тачки претворили у хомогену и једнојезичну Мађарску. Али, највише се огрешко Ристић о историјску истину када је онако неправедно судио и осудио Ђорђа Стратимировића, говорећи о његовим сукобима с патријархом Рајачићем. Као што је познато, Ристић је из личних разлога био нерасположен према Стратимировићу.⁽⁶⁾ То лично нерасположење јасно и неодољиво избија кроз целу ову Ристићеву расправу. Да би што више унизио Стратимировића, Ристић слави и велича патријарха Рајачића као крупну историјску фигуру, иако овај то није био, као што излази не само из расправе Васе Богданова него и из многих других расправа о српском покрету. Међутим, Ристић повлачи паралелу између митрополита Стевана Стратимировића (деде генераловог) и патријарха Рајачића, из које овај излази још већи од првога. Уопште, цео тон којим Ристић говори о Рајачићу (стр. 42—43) више личи на какву апотеозу него на мирно историјско излагање. Ристић је био изразити политички темперамент и зато су мање-више све његове расправе пре интелегентно написани публицистички чланци него праве научне студије. Отуда су скоро сви његови историјски радови подложни критици и ревизији, а овај о српском покрету нарочито и поготову.

То је учинио Драгољуб М. Павловић у својој студији о истом предмету.⁽⁷⁾ Додуше, ни он није могао да се сасвим ослободи Ристићева утицаја, обрађујући исти период и имајући вероватно стално пред собом Ристићеву расправу. То се најбоље види у чињеници да је и он акцептирао, ако не у целини а оно бар у појединостима, Ристићев став према Стратимировићу, иако је успео да се еманципује од Ристићева претераног одушевљења за Рајачића. Тек је Васа Богданов приказао њихове односе у правој светлости, рехабилитовао Стратимировића и оправдао га од неумесних оптужби и необјективних замерака с једне

(6) Стратимировић је учествовао у српско-турском рату 1875—76 и том приликом је дошао у сукоб прво с Черњајевим а затим и с Ристићем, због чега је морао оставити Србију и вратити се у Нови Сад. О овом сукобу говори Стратимировић опширно у својим Успоменама (Беч, 1913, стр. 92—94).

(7) Србија и српски покрет у јужној Угарској. Београд, 1904.

стране, док је с друге стране свео значај и улогу патријарха Рајачића на праву меру. — Извесне друге погрешке и нетачности Павловићеве расправе исправили су већ Гершић и Богданов и ми у њих овде нећемо улазити, али морамо указати на оне још неуочене. Павловић (стр. 13) замера угарским Србима што су се стално позивали на своје привилегије, дакле на своја стечена историјска права. А зар Мађари нису чинили исто? Зар се они нису позивали на некакав неприкосновени интегритет Угарске, на толико помињану круну Св. Стевана, на своје жупанијске самоуправе, на своје специјалне угарске законе и на толика друга „историјска права“? Па зар онда и Срби нису смели да се позивају на своје крваво стечене привилегије и на своја скупо плаћена историјска права? Затим, Павловић (стр. 21) са очигледним презирањем говори о томе како је за све време 1848—49 „помоћ Хрвата била скоро неурачунљива, као што је уопште цела улога и акција Хрватске у револуцији била бедна и ништавна.“ Међутим, ово не стоји. Улога бана Јелачића и Хрвата, иако је увек остала у оквиру Хабсбуршке монархије, исто као и улога Палацкога, Ригера и чешкога народа, ни у ком случају није била ни бедна, ни ништавна. Улога бана Јелачића имала је пуно сличности с улогом патријарха Рајачића: обојица су увек остали лојални према Бечу и династији, али су ипак зато водили, углавном, исправну националну политику.

Поред ових историјских студија и расправа постоји у нас знатан број врло корисних и значајних историјских извора о српском покрету 1848—49. Поред драгоцене архивске грађе, нарочито из бечког и пештанског архива, и обилате преписке између појединих важнијих учесника у покрету, од посебног су интереса успомене мемоарско-аутобиографског карактера из пера наших црквених великодостојника, војсковођа, политичара и књижевника. То су успомене Никанора Грујића, Гиге Гершића, Арсена Ђукића, Мише Димитријевића, Јована Ђорђевића, Теодора Мандића, Светозара Милетића, Данила Медаковића, Александра Сандића, Ђорђа Стратимировића, Јована Стефановића-Виловског, Јована Суботића, Јована Хаџића-Светића, и многих других. Овамо спадају и успомене Михаила Полита-Десанчића. Иако веома сажете и мести-

мично непотпуне или, бар, недовољно потпуне, оне пружају леп број занимљивих и поузданих података, узетих из прве руке.⁽⁸⁾ Полит је у својој раној младости био очевидац тих догађаја, умео је већ тада да гледа шта треба видети, имао је ванредну меморију и све оно што је видео и запамтио умео је, доцније, пластично и да евоцира, да репродукује. Отуда ове његове *Успомене* имају карактер изворне грађе, која од досадашњих историчара овога периода још није искоришћена, иако садржи велик број аутентичних података од несумњиве вредности.

„Знаменита и значајна била је та година европске револуције“, вели Полит у своме уводу⁽⁹⁾. „Људи, који су у тој години живели и које је револуција захватила, били су као занесени, као опијени. Када је револуција прешла, када се олуја стишала, једва су сами себи могли веровати, да се све оно догодило, чему су били сведоци и учесници. Било је за многе људе у тој години тешког и великог страдања, па ипак успомена на ту годину има извесну чаролију, и ко ту годину није проживео, томе ће се заман описивати, каква је та година била.“

Полит, мало даље, у своме уводу, с разлогом каже: „Готово сви народи, које је вртлог од 1848 захватио, имају своју *јосебну* повесницу те знамените године. Мађари имају више дела о повесници њиховог „рата за слободу“ (*szabadság-harcz*) и наравно да они *својим* начином претстављају ту повесницу. За мађарским повесничарима поводили су се и страни повесничари о револуцији 1848—49 у Угарској; малу, врло малу изнимку чине они писци, који се нису поводили за мађарским писцима и који заузимају самостално гледиште о револуцији у Угарској.“ Полит констатује да у историјској литератури „нису још испитане праве побуде“, које су довеле дотле, да се у тој „години слободе“ уопште могао појавити „тако ужасан грађански рат међу Србима и Мађарима.“ Али, што се Срба тиче, Политу је већ тада било јасно: да је Србе предводила „једна идеја, која је *нераздељива од слободе*“, једна идеја, чији су „представници у 1848—49 били Срби, а та је идеја

(8) Успомене из 1848—49. Нови Сад, 1889. Издање Браће М. Поповића.

(9) Успомене из 1848—49. Глава I. Стр. 3—9.

модерна идеја народности. Та идеја иза 1848—49, после 10 до 15 година, учинила је огромна освојења, преобразила је државе, ујединила је Италију и Немачку. Та идеја „хоће свакој народности своје биће у државном животу да осигура“. Полит, већ у своме уводу, констатује неправду која је учињена Србима тиме, што су „у свима повесницама, које су написане о револуцији 1848—49 у Угарској, Србе представљали као непријатеље слободе, као оруђа реакције и камариле бечке, док су се они, борећи се за народност, борили и за слободу“. Наиме, по концепцији Политовој, онај ко се бори за своју народност, самим тим бори се и за слободу; Срби су се борили само зато, да извојују потврду и стечена права своје народности, значи: борили су се за слободу⁽¹⁰⁾.

Међутим, да би се све то доказало, објаснило и прецизирао, потребно је — с разлогом истиче Полит — да се појави једна историја „српскога покрета у Угарској од 1848 до 1849 из *српскога њера*.“ Додуше, и сам он признаје да „материјал за ту повесницу није тако лако скупити; њега мало има у списима... тај материјал постоји највише у традицијама, у предањима самога народа. Све те традиције ваљало би за *времена* скупити, — јер српских бораца из 1848—49 *несијаје*“, сваким даном „све их

(10) То исто тврди, неколико година доцније, и Гига Гершић, у својој значајној књизи *После педесет година* (успомене и рефлексије о српском покрету 1848, 2 издање, Земун, 1912), који се у приказивању и објашњавању српског покрета готово у потпуности слаже са Политом. Poleмишући са мађарским историчарима, а нарочито са Данијелом Ирањијем, аутором једне опсежне студије о мађарској буни (*Histoire politique de la revolution de Hongrie*, Paris, 1859—1860), кога назива „мађарским публикастичким адвокатом пред Европом“ и то адвокатом чији је „главни инспиратор“ — сам Кошут, Гершић указује на околност да су мађарски историчари нарочито инсистирали на томе да пошто-пото „докажу како је цео тај српски и уопште југословенски покрет био дело бечке „дворске камариле“, да је вештачки створен и инсценисан од стране дворских кругова и да су сви фактори и покретачи тога устанка били прости лутке и оруђа у рукама бечке реакције.“ (*После педесет година...*, стр. 7). И Полит и Гершић то успешно побијају и долазе до сасвим других закључака, на основу којих ће читав српски покрет од 1848 бити осветљен сасвим другом светлосћу.

је мање." Да би се добила „што потпунија слика, ваљало би да поједини људи, који су у покрету од 1848—49 учествовали, опишу догађаје баш у оним појединостима, које су се њих тицале, које су макар изван породични круг заузимале." Тиме би „повесница тога знаменитог доба била јако унапређена." Нажалост, добронамерни савети Политови нису послушани, и наша историјска наука оскудевала је и надаље у казивањима и сведочанствима људи, који су узели активна учешћа у борбама за време српског покрета из 1848—49, тако да је и Гига Гершић, десетак година доцније, морао да понови жаљење „што од оних људи, који су у српском покрету од 1848 играли значајну и видну улогу, ево до данас имамо веома мало или нимало записа, прилога, мемоара о догађајима, у којима су они учествовали; оно што је досад у томе погледу у јавности саопштено, то је мало према ономе, што би се могло желети и очекивати..."(11)

Полит, затим, прелази на самога себе, на своје успомене из тога времена, сећајући се живо појединих догађаја. Одмах изјављује да све те његове успомене не могу имати „политичког значаја". Наиме, „ја сам у оно доба био готово дете, те у оним догађајима нисам могао учествовати," изричито каже Полит. „Али сам, ипак, у оно доба већ могао утиске примати, могао сам се за догађаје *одушевљавати*. И данас, после 40 година, живо стоје пред мојом душом они знаменити догађаји, сећам се онога великога одушевљења, онога великога пожртвовања српског народа". — „Као дечак од 14—15 година налазио сам се још у породичном кругу и моји утисци из 1848—49 ограничавају се на оне догађаје, који су се збили у том уском породичном кругу. Шта се у оно доба у тој породици догодило, држим да се са неким променама догодило и у многим другим српским породицама — можда много значајнијим, много жалоснијим начином. Но ако би ми пошло за руком, да и летимично дам слику онога, што се у нашој породици у 1848—49 догодило, држим да бих у нечем дао и неку слику онога времена, или да бих, бар, слици онога времена *послужио неким колоритом*."

(11) Г. Гершић: После педесет година..., стр. 6.

Међутим, из даљих излагања ће се видети, да Полит овим *Успоменама* није „послужио неким колоритом" само „слици онога времена", него да је послужио и нашој новијој политичкој историји уопште. И не само политичкој него и културној историји, јер на пр. у опису старог Новог Сада (из времена пре буне) — да наведемо само то поглавље — има леп број података за културну историју српског народа у Војводини из прве половине XIX века.

У другој глави(12) Полит описује стање пре мађарске револуције и српског покрета против Мађара за време 1848—49. Полит истиче да је 1848 учинила „велик преврат, и политички и друштвени, у читавој Европи", а нарочито у Угарској. Полит чак иде тако далеко да тврди да је разлика између доба пре 1848 и после 1849 тако велика као између старог века и новог века. Разлика, наравно, није била у таквој сразмери, али је била, сасвим извесно, врло знатна. Полит се не задржава само на чињеници да је после 1848—49 „престало поданство према спахијама" што је „учинило огромну друштвену промену" — он се нарочито зауставља на промени која се показала „у великој мери у слободним краљевским варошима".

Затим прича о економском благостању и привредном просперитету српског народа у временима пре револуције. „Трговина, занати, промет — све је добро ишло. Срби се у оно доба у варошима обогатили и заузимали *одличан њоложај међу другим народностима*."

„Поред благостања — са задовољством истиче Полит — напредовала је и образованост. У оно доба, у наших трговаца могао си видети приличну библиотеку. Мој отац имао је у својој библиотеци готово све немачке класике и ја сам се још као дететом дочепав да читам Шилерових *Räuber-a*. У кући се много говорило немачки. Мој отац држао је у оно доба новине чак из Немачке. Илустроване лајпцишке новине, Мајеров универзум — то сам увек једва дочекао... Српске новине и српске књиге мој је отац све држао и куповао."

Полит, у истом поглављу, говори о српско-немачким и српско-мађарским односима с једне стране, и о југосло-

(12) Успомене... II. Како је било пре буне (10—16).

венском („илирском“) и свесловенском покрету, с друге стране. „У старије доба била је добра хармонија са Немцима, и мој отац је имао неколико присних пријатеља Немана — прича Полит — али наскоро пред буну та се хармонија покварила, јер су се Немци почели слагати са новом струјом мађаризације, док су Срби били противници те струје.“ „На једно 4—5 година пре буне почела је мађаризација.[13] Сећам се, како се о том говорило, да су се неки новосадски сенатори преселили из својих кућа у такозвани калвински крај, међу Мађаре, да науче мађарски.“ „Но у исто доба — са задовољством истиче Полит — почела је и струја словенска. Срби ђаци, који су били на наукама у Пожуну и који су били у додиру са родољубима словачким, а наине са Штуром... распростирали су идеју Словенства и Српства.“ — „С друге стране Хрвати почели су да раде са „Илиризмом“ против мађаризације. Опомињем се, да сам, као дететом, у Новом Саду био на једном концерту, на коме су Хрвати, у врло лепом народном оделу, певали, те им је много пљескано.. Запамтио сам и нешто

[13] Суботић сасвим прецизно утврђује да је мађаризација отпочела, у већим димензијама, 1843 одлуком Угарског сабора да се мађарски језик уведе као званичан државни језик у целој Угарској. „Пре увођења мађарског језика биле су све народности Угарске једнаке међу собом. Уздицањем мађарског језика на степен дипломатског језика Угарске задобило је мађарско племе надмоћност и првенство над осталим народностима. То фаворизирање мађарског језика било је у унутрашњим приликама Угарске једна велика политичка погрешка, која је неминуемо морала да има рђавих последица, јер се то десило, прво, у времену када се национална свест пробудила и код осталих народности у Угарској, и друго, са језиком (т. ј. мађарским) који је матерњи језик једва једне трећине становништва Угарске.“ (Authentische Darstellung der Ursachen, der Entstehung, Entwicklung und Führungsart des Krieges zwischen den Serben und Magyaren im Jahre 1848. Von D-r. J. Subbotić. Agram, 1849) И по Медаковићу је главни разлог српског устанка насилно мађаризирање, а нарочито завођење мађарског језика у „јавне послове.“ (Повјестница..., књ. IV, стр. 259) Нарочито је занимљив став: „Нико више није пре тога имао, нико више није тад добио, нико се више није био понео, него Мађари. Они су мислили начинити државу велику од 15 милиона, у тој држави господарити и у њој све народе учинити Мађарима. Њихова боја била је боја те државе, њихова власт над свима другима.“ (Повјестница..., књ. IV, стр. 261).

од једне песме, коју су Хрвати у квартету певали. Једна строфа је гласила: „По себ' јасни Словени, јесмо ми Илири, тим именом названи по Европи били“. — „Идеја за Јужно Словенство, што је требало Илиризам да представља, почела је већ захватати и Нови Сад.“ Полит наводи за то и конкретне примере: директор новосадске гимназије Петар Јовановић потписивао се „Илир из Бачке“, а један новосадски апотекар, Хрват, био је „тако одушевљен за узајамност Јужних Словена“ да је „као *кашолник* дао научити свога сина да чита апостол у Саборној цркви. Раузме се, то је било тада велико славље, што је *кашолник* читао апостол у *православној* цркви.“ Полит закључује да „све ове црте из доба пре буне, како у политичком, тако и у друштвеном погледу, у многим разјашњавају почетак буне у Срба и брзину, с којом се покрет распростирало...“

У идућој глави(14) Полит описује сам почетак буне. Додуше, он у то време није био у Новом Саду него у Сегедину, где је ишао у мађарску гимназију, јер је у то време „сваки који је хтео што постати, морао знати мађарски.“ Зато су и Полита његови родитељи дали у мађарску гимназију, и то баш у Сегедин, јер је ова гимназија била нарочито на гласу. Разуме се, „чим је револуција букнула у Бечу и Пешти, Политови родитељи су се јако забринули за своју децу, која су била на страни: за Михаила, који је, као што је речено, био на школовању у Сегедину, и за његову млађу сестру Савку(15), која је била на васпитавању, у једном девојачком институту, у Темишвару. Политова мати је одмах отпутовала по своју децу у Сегедин и Темишвар, и довела их кући у Нови Сад.

Полит приказује политичке догађаје и каже: „У оно доба кад сам дошао у Нови Сад, већ је била отишла велика српска депутација на дијету (сабор) у Пожун, у којој је био и мој отац. Кад се из Пожуна вратио, мој отац је све потанко приповедао, како је депутација била примљена у Пожуну. Говор, који је држао новосадски сенатор Аца Костић пред дијетом на мађарском језику био је од ве-

[14] Успомене... III. Почетак буне (17—22).

[15] Политова сестра Савка удала се, дошпије, за угледног књижевника и политичара Д-ра Јована Суботића. Она је и сама позната као јавна радница и списатељка.

ликог утиска. Штета што тај говор није нигде сачуван... Приповедао је отац како је депутација посетила министра-председника грофа Баћањија и Кошута. Баћањи — казиваше мој отац — дочекао је депутацију врло охоло, аристократски, и одговор његов био је као нека претња. Напротив, Кошут врло је уљудно дочекао депутацију. У разговору — разговор се водио немачки — приметио је мој отац Кошуту, да Србе јако вређа што их Мађари зову *Rácz* и *Vadrácz* него да треба Србе звати Србима. На то Кошут рече: „То ћу одмах нотирати“ оде свом писаћем столу и нешто забележи, а затим рече: „Дакле, од сада, господо, нека буде *Serben*.“ — Са Ђорђем Стратимировићем, који је такођер био у депутацији, имао је Кошут дужега, жестокога разговора који је, на послетку, прешао у препирку. Кошут, услед те препирке, рече љутито: „In diesem Falle werden wir unsere Degen kreuzen,“ на што му Стратимировић одговори: „Der Serbe war nie feig dazu.“(16)

Полит затим описује долазак појединих српских депутација у Нови Сад. „Од свију тих депутација најбоље се сећам земунске депутације. Пред том депутацијом, када је улазила у Нови Сад, кроз Дунавску улицу, вио се грдан, велики српски барјак, кога је у народном оделу, са широком тробојном пантликом преко прсију, носио познати шијајдер Јефта из Земуна.“ Све те „српске депутације“ дочекивали су „ђаци појунски и пештански“, „па им држали одушевљене говоре.“ Нарочито је активан био Светозар Милетић. „Милетић је у оно доба већ био обишао Шајкашку и свуда дао звонити на узбуну, те

(16) Поводом расправе Д-ра Јосифа Тима „*Délmagyarország önvédelmi harca 1848—49*“ (Budapest, 1887), у којој се такође цитирају Стратимировићеве речи (стр. 13—15), развила се у мађарској штампи велика полемика. Том приликом дао је Полит изјаву, датiranу у Новом Саду 30 маја 1887, коју је објавио „*Pester Lloyd*“. У тој изјави Полит вели између осталог: „*Mein verstorbener Vater Johann Polit war in derselben serbischen Deputation in Pressburg. Er hat nicht einmal, sondern vielleicht hundertmal, das erregte Gespräch zwischen Kossuth und Stratimirovics erzählt. Kossuth hat nicht die Aeusserung gemacht: das Schwert wird entscheiden, sondern (das Gespräch wurde in deutscher Sprache geführt) Kossuth sagte wörtlich: „in diesem Falle werden wir unsere Degen kreuzen“, vorauf Stratimirovics erwiderte: „der Serbe war nie feig dazu“.*

држао народу говоре, који су били одушевљено примљени. Из једнога села — не опомињем се којег — једва је утекао, јер га је власт хтела дати затворити.“ На крају овога поглавља Полит говори о припремању и сазивању Мајске скупштине. „И кад се већ сазнало да ће митрополит Рајачић сазвати скупштину, силни је свет из Бачке и Баната пролазио кроз Нови Сад. Многа браћа из Србије поврвеше токођер у Карловце, а колико се опомињем, показао се и један Црногорац и, ако се не варам, то је био онај Вуле Црногорац, који се касније прославио. Скупштина, сазвана за 1 мај, очекивала се свуда у Српству са великим одушевљењем.“(17)

У наредној глави(18) Полит описује сам ток Мајске скупштине, којој је био присутан и 1 маја и 3 маја. Према томе, Политова казивања о току скупштине имају карактер аутентичног сведочанства једнога очевидца, који је са младичким одушевљењем пратио све што се тамо говорило и решавало.

Говорећи о последицама Мајске скупштине, Полит вели: „Мајска Скупштина је имала за многе, који су на њој учествовали, врло рђаве последине.“ Наиме, мађарска влада сматрала је учеснике на тој скупштини велеиздајницима! „Неки су Мајску скупштину и главом платили“. Полит износи како је и његов отац био „у опасности да ради Мајске скупштине страда. Наскоро после Мајске скупштине,

(17) Пада у очи да Полит уопште не говори о покушају Мађара да привуку Румуне на своју страну и да их употребе против Срба. Међутим, као што то Суботић духовито каже, „десило се да јабука, која је од владе бачена међу Србе и Румуне, није постала јабуком раздора, него да их је још више зближила.“ (*Authentische Darstellung...*, S. 12.) Наиме, Мађари су на овај начин Србе још више одбили од себе и расвалили њихову мржњу и њихово огорчење, а Румуне су и нехотице подстакли да и они траже иста права, која траже и Срби за себе. — Суботић, у истој расправи (стр. 12—13), говори и о „кикиндском експесу“ који се одиграо 24 априла, на други дан Ускрса, којом је приликом дошло и до већих нереда и крви. Полит о овоме догађају уопште не говори, иако му је Суботићева расправа била позната; вероватно да је цео овај експес сматрао за чисто локални сукоб између магистратске власти и грађанстава. Суботић је целу ствар узео озбиљније и дао јој, по свим знацима судећи, већи значај него што је она, у суштини, имала.

(18) Успомене... IV. Мајска скупштина (23—28).

морао је мој отац послом ићи у Пешту и у Беч. Из Новог Сада денунцирали су га у Пешту, да је он један од коловођа „рацких“; срећом, један пријатељ мога оца у Пешти дознао је да је полиција добила налог да га затвори и тај пријатељ за времена обавести мога оца и о томе да је полиција постављена на паробродској станици да га задржи. Мога оца тражила је полиција и у гостионици, али он је за времена узео фијакер, те отишао у Вац, а отуда у Беч. У оно доба још није било телеграфа и тако се мој отац могао спасти. Сећам се како смо иза тога читали у пештанским новинама, које су тај догађај донеле, како су жалиле што је таква „птица“ утекла полицији. — На овај догађај осврнуо се и Васа Стајић у својој књизи о Змају(19) приказујући Политова оца као слабога патриота и човека сумњиве личне храбрости, који је напросто побегао у Беч да би избегао затвор. Међутим, то не стоји. Баш напротив, из свега досад реченог јасно излази: да је стари Полит био исправан националист и добар патриот(20) — а што се благовремено склонио у Беч, чувши шта се све спрема против њега, то му се не може замерити, ако се има у виду околност да је био отац велике породице коју је требало збринуту, а децу школовати и извести на пут. Што је најинтересантније, он је и у Бечу радио за српску ствар, пишући у бечким новинама (*Österreichischer Courier*) о положају Срба у Војводини и о оправданим захтевима српског народа у јужној Угарској. Уосталом, зар би он био већи патриот да се дао затворити?

„Мајска скупштина — вели Полит при крају овога поглавља — означаје неку обртну тачку у почетку буне. Пре Мајске скупштине могле су гомиле народа пролазити кроз Варадин, иза Мајске скупштине то већ није било слободно: заповедник Варадина, генерал Храбовски, дао је строгу заповест да се и најмање гомиле света више не

(19) Васа Стајић: Јован Јовановић-Змај, Нови Сад, 1933, стр. 27.

(20) То му признаје и Ђорђе Стратимировић овим речима, које се односе на доба пред сам почетак устанка: „У Новом Саду било је средиште српског народа. На челу агитације у Новом Саду били су Рајић, Костић, Полит и Стратимировић.“ (Успомене..., стр. 7.)

пуштају кроз Варадин.“ Храбовски, убрзо затим, заузме чак и отворено „непријатељски положај према Србима и у истини начичка Варадин и Брукшанац са топовима који су били наперени на Нови Сад.(21) Сећам се — завршава Полит ово поглавље — да сам гледао артилеристе како су стајале поред топова, а близу њих је стајала зајалена лунта. Капије градске од шанчева исправљене су, да се могу одмах подићи мали мостови. Све је већ изгледало као да је ратно доба.“

У идућем поглављу(22) Полит описује почетак самога устанка. Уколико је Храбовски више претио бомбардовањем, утолико је нервоза међу Србима у Новом Саду постојала све већа. Полит прича како је „једна депутација најодличнијих Срба „прешла у Варадин,“ пошто су Срби држали да су они лојални и „царски“, и да генерал Храбовски као царски генерал не би требао да је непријатељ Србима...“ — „О дочеку те депутације много се говорило у Новом Саду. Казивало се, када је Храбовски ту депутацију примио и када су Срби говорили о српским правима и о Војводини, да је Храбовски узео пред себе једну географску карту и да је питао: „Кажите ми, где су ти Срби, где је та њихова територија у Аустрији, ја не знам да има Срба, ја их ту на карти не видим.“ На то да је један стари Граничар са највећим огорчењем рекао Храбовском: „Дакле, сада нема Срба, а ко се крвавио у Италији, и ко се још и сада крвави у Италији за дом Хабсбуршки?“ Тај Граничар — говорило се — да је импоновао Храбовском, и да је Храбовски одмах стао блаже говорити: како је он уверен о верности и оданости Граничара према њиховом цару.“(23) Затим,

(21) Говорећи о Храбовском, Суботић вели, поред осталог, и ово: „Он је био обавештен о сваком кораку скупштине (т. ј. Мајске скупштине у Карловцима) и његова објашњења изгледала су увек као изјаве најбољег пријатеља нације. Он је чак обећао народу оружја за националну гарду, а комитету (т. ј. главном одбору) да ће ставити на расположење неколико топова за случај евентуалног нападаја угарске владе на Карловце. Али, ускоро затим дођоше њему комесари угарског министарства и од тих обећања не би ништа.“ (Authentische Darstellung..., S. 16-17.)

(22) Успомене..., V. Почетак устанка (29—36).

(23) И Суботић говори о изјави Храбовскога да „не познаје

Полит прича о првим окршајима; о заузимању старог римског шанца од стране Шајкаша; о команданту на Јарку, знаменитом српском јунаку Зарији Јовановићу-Чичи; о т. зв. афери код Јарка. У идућем поглављу(24) Полит описује прву бежанију српских породица из Новог Сада.

Примирје „које је на линији Варадин—Карловци, међу Србима и Мађарима, у другој половини септембра наступило, једва је трајало до прве половине октобра.“ Тада је дошло до друге бежаније, коју Полит опширно описује.(25)

У идућем поглављу(26) Полит описује српски војнички логор у Сремским Карловцима. Пошто је Полит заједно са својима, провео неколико месеци у Карловцима и више пута и сам долазио у логор, то ова Политова казивања имају несумњиву документарну вредност. Иако је Полит био тада још млад дечко, он је отвореним очима пратио догађаје, слушао и памтио причања старијих, интересовао се за све што се дешава, распитивао се на све стране, хтео све да види и све да чује — интелектуална радозналост била је код њега увек велика — и зато ови његови искази заслужују пуну пажњу и посебан извод, нарочито када излазе из оквира чисто унутарњих, породичних ствари и сасвим личних појединости.

Затим прича о своме животу у Карловцима, о својим посетама логору, о појединим српским официрима које је познавао, и томе слично. Млади Полит, као одважан и одушевљен младић, волео је да проводи по цео дан у логору, али му то мати, наравно, није дозвољавала, бојећи се опасности. Међутим, кадгод је могао, утекао би у логор: „У оно доба моја је највећа жеља била да будем војник и да ме приме у кадете. Зато сам држао, чим се сврши рат, да ће ме отац дати у какав војни завод. Сабља официрска — то је био у *оно доба* мој идеал!“ Подвлачимо речи у *оно доба* као карактеристичне за Полита, који је доцније, када је одрастао и постао посланик и политичар,

никакву српску нацију у Угарској“ и о томе како је ту изјаву после сам повукао и чак се извинио делегацији Срба, које је тим речима увредио. (Authentic Darstellung..., S. 18.)

(24) Успомене... IV. Прва бежанија (37—42).

(25) Успомене... VII. Друга бежанија (43—49).

(26) Успомене... VIII. Логор Карловачки (50—56.)

грмео са говорничке трибине Хрватског и Угарског сабора не само против милитаризма и империјализма Аустрије и Пруске него против милитаризма и империјализма у свету уопште. У идућој глави(27) Полит описује политички положај Срба после убиства грофа Ламберга, „царскога повереника“ у Пешти, од стране Мађара, и прве знатније успехе српскога устанка против Мађара. Убиство грофа Ламберга имало је за последицу да се и бечки двор окрене отворено против Мађара.

У пролеће 1849 наступио је један крупан догађај, коме Полит приписује велик значај и коме посвећује нарочиту пажњу. Наиме, „почело се говорити, да долази Јелачићева и царска војска у Јужну Угарску и да ће наскоро доћи генерал Мамула да опседне Варадин.“ — „Срби у оно доба нису могли себи ни представити: да ће царска војска бити у њиховим редовима. Донде се царска војска — јер је била у редовима Мађара — борила *јрошћив* Срба. У томе је сва *грдна јогрешка* свију страних повесничара о српском устанку у Угарској, што говоре да је царска војска подупирала Србе. *То не сћоји*, јер до пролећа 1849 није био *ни један царски војник* у редовима српске војске“.(28) Што се Граничара тиче, иако „царски

(27) Успомене... IX. Српске победе (57—65).

(28) Медаковић (Повјестница..., књ. IV, стр. 286) изричито вели: „Осам месеци он (т. ј. српски народ) је свој сили мађарској сам одпора давао, без сваког извора помоћи и при свим оскудицама.“ И према Гершвићу (После 50 година..., стр. 167—169) „покрет јужних Словена, Хрвата и Срба, не може правилно да се оцени... кад се пажљиво не одвајају и не разликују... фазе и метаморфозе, а тако исто и разни фактори који су на њ утицали и ток му одређивали. Велика је погрешка кад би неко хтео јужно-словенски покрет у првим месецима његова полета да представља и описује са изметнутим и онакаженим цртама његовога исхода и завршетка...“ — „Као код Хрвата тако је и код угарских Срба покрет поницао из чисто народних побуда и имао у почецима својим спонтани национални карактер...“ — „Истина је да је српски покрет поступно, под утицајем разних обрта и фактора, најзад запливао у аустријске воде и збиља се изметнуо од чисто народног покрета у рат за цара и Аустрију, али ја налазим да се одвише рано меће датум тога изметања, кад се вели да су и Срби одмах после словенског конгреса, а то значи већ на месец дана после Мајске скупштине, прихватили некакав фиктивни заједнички програм, у коме је основна и главна мисао одржање Аустрије по-

официри," они су били, у ствари, *чисти српска народна војска*, тврди Полит. Ни онај батаљон Загинаца, састављен у главном од Италијана, који је „из Новог Сада пребегла Србима“ — тврди Полит — „није се помешао са српском војском.“ Тај батаљон није уопште ни остао у близини српске војске, него је „отправљен у Земун, а отуд даље.“ Према томе, закључује Полит, Срби „све до пролећа 1849 нису имали ни једнога царскога војника у својим редовима. Напротив, *Мађари су имали сву царску војску и све градове у њиховим рукама*, и само ово је омогућило да је мађарски устанак или „рат за слободу“ (szabadságharcz) могао узети толике димензије.“ Ова Политова констатација драгоцену је за боље разумевање и правилније расуђивање не само српскога покрета него и читаве револуције у Угарској 1848—49.

У идућој глави(29) Полит прелази на описивање првих српских пораза, који су претходили катастрофи — бомбардовању Новог Сада и уласку руске војске у Угарску, да угуши мађарску буну, пошто Беч, и поред све српске и хрватске помоћи, није био у стању да савлада Мађаре. Политова мати с децом, ради веће сигурности, склонила се из Срем. Карловаца у Срем. Митровицу, која је била мало више у позадини. И Полит прича своје успомене из времена када су живели у Митровици, наравно у вези с догађајима на бојишту. „Почетком месеца априла долажаху све црњи гласови за Србе. У оно доба Срби су заузели читав Банат и продрли су били чак до Арада. Јовановић (Михл) био је јунак подузећа против Арада. Са неописаном бравуром напао је Михл Арад. Али, подузеће није пошло за руком. И данас се не зна гроба Михлу...“(30) У претпоследњој глави(31) Полит описује бомбардовање Новог Сада и последњу бежанију. То је једна од најзанимљивијих и

што-пото... и драговољно се упрегли у аустријски јарам... Има довољно доказа да се Срби нису баш нимало драговољно упрегли у поменути јарам, него да је било баш на против.“

(29) Успомене... X. Српски порази (66—73).

(30) Опсаду Арада и Михлову погибију описује Полит према Медаковићу (Повјестница..., књ. IV, стр. 280—281).

(31) Успомене... XI. Пропаст Новог Сада. Последња бежанија (74—84.)

најживље написаних глава у целој књизи. Полит сматра да је неискреност Беча, његова дволична политика према Србима поготову, допринела да се катастрофа убрза и целокупна и иначе тешка и деликатна ситуација још више погорша. Пре свега „није било по вољи аустријској политици што је српска војска толике успехе показала те Бачку и Банат освојила својом снагом.“ Затим — или упоредо с тим — „што су у редовима српске војске били Србијанци.“

У последњој глави(32) Полит излаже ситуацију после буне и тадањи положај Срба у Аустрији, износи значај 1848—49 за нашу националну историју и извлачи потребне закључке. „Улазак Руса у Угарску 1849 — вели Полит — био је догађај од европског значаја. После 1848 била је готово у читавој Европи револуција савладана и наступила је реакција. Само се још у Угарској показивали последњи вали европске револуције од 1848... Уз Мађаре је у оно доба била симпатија слободоумне Европе, јер се за њих држало да се боре за слободу. Наравно да се нису познавале околности у Угарској, јер се држало да је то *један народ*, који се бори за своју слободу против угњетача, Аустрије, а Србе и Хрвате држаху да су од прилике оно, што су у великој француској револуцији били Вандејци — држаху Србе и Хрвате да се боре само за престо Хабсбуршки, а не и за њихову народност и слободу.“(33)

Победом мађарске војске над аустријском — констатује Полит — дошао је „и сам опставак Аустрије у питање.“ У Енглеској и у Француској почело се мислити „да би

(32) Успомене..., XII. После буне (85—95.)

(33) Први Југословен, који је одмах, још 1848, енергично устао против оваквог тенденциозног приказивања ствари, био је познати хрватски публицист Д-р Игњо Игњатијевић-Ткалац, који је у својој занимљивој брошури *Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland* (Wien, 1848) успешно доказивао да ни Срби, ни Хрвати, у целом овом покрету не играју улогу реакционара, као што им то Мађари добацају, него да се боре за своју слободу и своју народност. То исто доказује у име Срба Д-р Јован Суботић у већ цитираној расправи *Authentische Darstellung* (Agram, 1849). Али, најдокументованије и најубедљивије учинио је то — боље и са још више доказа него и сам Полит — Гига Гершић у већ више пута цитираној студији *После 50 година*.

Угарска могла заменити Аустрију." Међутим, цар Никола покварио је све те „рачунае и комбинације." Он се „није освртао много на то, хоће ли која велесила протестовати што руска војска улази у Угарску." — „Чим је аустријски цар замолио руску помоћ, цар Никола је одмах дао заповест да Руси марширају преко Карпата." Он је, као „лојални савезник" и као „најјачи стуб конзервативне Европе", „помагао Аустрији само зато, да угуши револуцију", и то „без икакве друге замисли." Полит верује да руски цар, при томе, није уопште ни мислио на то „да би он помагао Словенима у Угарској." Штавише, „у прокламацији, с којом су Руси ушли у Угарску, није било ни спомена о борби Срба против Мађара." Међутим, не само да улазак руске војске у Угарску „није донео никакву олакшицу Србима," него је још погоршао и онако већ тежак положај Срба, јер су „Мађари, потиснути од Руса, бацили своју последњу снагу на Србе." Наиме, „код Вилова и Мошорина морали су Срби да издрже сву снагу мађарске војске", али је зато „велика победа Срба код Вилова и Мошорина била претходница мађарске капитулације код Вилагоша." Карактеристично је за боље разумевање српско-руских односа Политово казивање да је долазак Руса у Угарску — премда „није донео никакву олакшицу Србима" — ипак „чинио изванредан утисак на Србе." Иако се „српска и руска војска" за све то време ни „видели нису" (најјужније тачке, до којих су се Руси спустили, биле су Сегедин и Темишвар) о Русима се на све стране говорило. Најзад, Полит расправља о економским и политичким последицама догађаја из 1848—49, као и о историјском и националном значају српскога покрета против Мађара. „У светској повесници, истина, бивала су таква пустошења као код нас 1848—49, бивало је то на пр. у тридесетогодишњем рату у Немачкој. Али, у најновијој повесници... тешко да је који народ ратом тако ужасно страдао као српски народ 1848—49. И сада, после 40 година, српски народ још се није опоравио од пропасти 1848—49, и тешко да ће се икада опоравити. Пре 1848 био је српски народ, особито у варошима, у највећем благостању, и тим својим благостањем он је свима народностима импонувао. Од 1848 српски народ је осиромашао.

Данас има појединих богатих Срба, али богатих Срба уопште, а у варошима на особ, нема. Све је то осиромашило према оном што је било пре 1848. Има, наравно, поред буне... и других узрока, али буна од 1848 је главни узрок осиромашењу српског народа у Бачкој и Банату." У коју је сврху — пита Полит — српски народ принео толике „неизмерне жртве" 1848—49? „За своју српску народност!" (34) — „За ово му није била велика никаква жртва." Јер иако су све те принесене жртве биле заиста велике и неизмерне, иако је све оно, што је српски народ иза 1849 искусио, било једно велико разочарење, једно жалосно искуство — „ипак успомена на ту знамениту годину надима груди сваког Србина, јер је мала шака Срба у овим крајевима знала својом челичношћу, својим јунаштвом, својим пожртвовањем, стећи таковога угледа, изазвати... таку пажњу, да је с том шаком Срба читава монархија као са фактором морала рачунати." (35)

Какву је „добит за српску будућност" донела та година? Она је „подигла неизмерно свест и самопоуздање српског народа у своју српску народност." — „Они, који су у тој знаменитој години живели... неће никад заборавити оно одушевљење, којим су тада као опијени били. И ја да нисам, ма и дететом, проживео ту за Српство знамениту годину, не знам били се могао у зрелије године тако одушевити за Српство, не знам би ли имао тога самопоуздања, не знам да ли би ми се на Угарском сабору измакле речи: Код Филипија видећемо се опет." (36)

(34) То исто исповеда и Гершах: „Један се народ може с толиким ентузијазмом и тако куражно борити само за своје светиње и идеале, а никако по туђој инспирацији и за туђе циљеве." (После 50 година... стр. 168.)

(35) Гершах склања допуњује Политову карактеристику овим речима: „Тај покрет није био нека ефемерна, локална узбуна, него бунт уског значаја и уских погледа, него то је био један покрет и устанак ширега обима и вишег националног полета, једна историјска појава, која је по својим мотивима и руководним мислима, па ако хоћете и резултатима, премашила границе онога краја у коме се непосредно зачала и одиграла" (После 50 година..., стр. 4.)

(36) Ове је речи Полит изговорио у своме знаменитом говору на Угарском сабору 2. јула 1874. (Беседе, књ. I, стр. 189—200.) К. Н. Милутиновић: Политова интерпретација источног питања. Београд, 1931. Стр. 11—12.

„У овим успоменама могао сам дати само неку малу, летимичну слику онога времена“, исповеда се на крају Полит. „Српски повесничари ваљало би да прикупе сав повеснички материјал тог знаменитог времена, па не би требали да пропусте да то знаменито доба... опишу српским пером, те да даду слику о том: како је мали српски народ у овим крајевима 1848—49 био велики политички фактор“. Нажалост, Политова жеља ни до данас није испуњена: ни до данас није прикупљен „сав повеснички материјал тог знаменитог времена“, нити је дата потпуна, до у појединости израђена слика српскога покрета за време мађарске револуције 1848—49.

Што се тиче самих Политових *Успомена*, ствар стоји овако. Премда су то само *прилози* за једну већу и потпунију скицу, на основу које би се тек имала израдити темељна студија о читавом предмету, они имају свој значај и своју вредност. Њихов је писац очевитац, који је познавао људе и догађаје, осећао дух онога доба и атмосферу оне средине, разумео се у тадашњим приликама и међусобним односима, тако да ови искази имају документарну вредност и представљају аутентичну изворну грађу. Најпосле, они су писани искрено и непретенциозно, без икаквог улепшавања и дотеривања, онако како их је писац видео и преживљавао у себи; али, иако донекле субјективне по своје карактеру и делимичне личне по својој форми, ове *Успомене*, у суштини, нису само једна обична исповест него, у најмању руку, огледало осећања и мишљења читавих генерација тадање наше омладине, која је ступала у живот и која се формирала и духовно сазревала у томе времену и у тој средини; према томе, ове *Успомене* имају много шири значај него што то на први поглед изгледа и сачињавају користан материјал преко којег будући историчар неће моћи прећи.

Када се ова књига појавила, тадањи наши критичари нису схватили њен прави значај и, самим тим, нису довољно подвукли ни њену вредност. Рецензент *Јавора*, вероватно сам уредник Д-р Илија Огњановић, иако обасипа Полита лично најкрупнијим епитетима („наш велеуважени родољуб и неуморни борац за нашу народну ствар“) за саме Политове *Успомене* каже само да су „врло заним-

љиво написане“ и да ће „свако са задовољством читати ову књигу.“(37) Рецензент цетињске *Нове Зетје*, по свој прилици уредник Д-р Лазо Томановић, говори мало више „о важности и вриједности ових успомена из пера тако даровита, родољубива и симпатична писца нашега“. „Он прве успомене само из својега сјећања — вели даље рецензент *Нове Зетје* — али их уоквирује јаснијем погледом на догађаје у свој Јевропи оне знамените године. Зато је ова књижица и занимљива и поучна; а на сваки начин баца... свјетлости на ону борбу, која је један дио Српства стала толико страдања и толико жртава, те може будућем историчару њезиноме од користи бити“.(38) Међутим, ни рецензент *Нове Зетје*, ни рецензент *Јавора*, није довољно истакао и подвукао значај ових *Успомена* као историјског извора за овај тако многоструко значајни период наше новије прошлости.

Чудновато је да ни у једном београдском часопису онога времена није изишао ни најкраћи приказ о овој књизи. Тако исто, ни загребачки часописи нису приказали књигу Политову. Међутим, строго узевши, томе се и не треба много чудити. Било је и тада, као што има и данас, и као што ће бити, вероватно, и у будуће, случајева да вредна и значајна дела из историје, из књижевности, из уметности, из филозофије, као и из свих осталих подручја, прођу готово незапажена, док се о другим, мање вредним и мање значајним, говори на све стране и скоро само у суперлативима. Ово се нарочито дешава кад је по среди писац, који је уједно и политичар, о коме се обично говори мање објективно него о осталим писцима. Јер када је реч о духовним производима политичара онда у већини случајева — објективност престаје. А Полит је би један од наших свакако највише и најжешће нападаних политичара, о коме се тек у последње време почело говорити мирно, начелно и објективно. Отуда и ова појава да се о многим његовим књигама говорило мање него што заслужују, или сасвим произвољно, или пристрасно, у ствари, понајчешће, нетачно и погрешно.

(37) *Јавор*, 15. октобра, 1889.

(38) *Нова Зета*, децембра, 1889.

II

Поред својих *Успомена* написао је Полит и неколико краћих чланака у *Бранику* у вези са српским покретом од 1848—49. Ти су чланци посвећени 60-годишњици покрета, Јовану Стефановићу-Виловском и Ђорђу Стратимировићу. У првом чланку(39) Полит повлачи паралелу између онога времена, када је био, као млад дечко, очевидац српскога покрета против Мађара, и времена после 60 година, када је већ као старац био последњи пут посланик на Угарском сабору и устајао против насилне мађаризације и присилног, одозго форсираног, стварања „јединствене мађарске државе.“

Као што је то учинио пре 20 година, у својим *Успоменама*, тако није пропустио ни ову прилику да напомене: да је „велика погрешка и да не одговара историјској истини“ када „мађарски повесничари тврде да је читав српски устанак од 1848 изазвао бечки двор.“ Напротив, Полит тврди да су Срби све до марта 1849 „на своју руку водили рат против Мађара“, и то не ради интереса Беча него „у одбрану своје угрожене народности. Тек месеца марта 1849 угледали су Срби први пут аустријске војнике који су им дошли у помоћ, а дотле је аустријска царска војска војевала против Срба.“ — Српски устанак од маја 1848 не само да није био „наручено дело... бечког двора него је све до пред крај 1848 бечки двор“ отворено подупирао Мађаре и тек кад су ови царског комесара, генерала Ламберга, на пештанском гвозденим мосту убили окренуо се Беч против Мађара.“ Међутим, Срби су скоро годину дана „засебице (т. ј. без ичије помоћи) уз највеће одушевљење и неописано пожртвовање, водили рат у одбрану своје угрожене народности.“

О Виловском написао је Полит леп некролог(40) у коме се нарочито задржава на знаменитој битци код Вилова, 1 априла 1849, у којој се Виловски необично истакао вештином и храброшћу. Победнике код Вилова Полит упоређује са Спартанцима. У тој битци су 1400 српских војника са

(39) Духови године 1848 — Духови године 1908. Браник, 14 јуна, 1908. Прештампано у Беседама, књ. IV, стр. 5—9.

(40) Мајор Јован Стефановић-Виловски. Браник, 14 марта, 1902.

17 тонова победили надмоћну мађарску војску генерала Перцела, који је располагао са 8000 пешака, јаком коњицом и великим бројем топова. За будућег биографа Виловскога биће од специјалног интереса списак битака у којима је он учествовао или у којима се нарочито истакао. Полит затим помиње његово учешће у аустријско-италијанском рату 1859, нарочито у знаменитој битци код Солферина, у којој је одбио јуриш једног јаког одељења француске коњице. Полит се најзад задржава на књижевном и публицистичком раду Виловскога, истичући с разлогом историјску вредност његових мемоара, писаних и на српском и на немачком језику, нарочито онај део његових мемоара који говори о српском покрету 1848—49.

О Стратимировићу писао је Полит у два маха: поводом његове осамдесетогодишњице и приликом његове смрти. Први је чланак, сасвим кратак и пригодан, изишао у *Бранику* од 6 фебруара 1903, поводом Стратимировићева 80 рођендана. За Полита је Стратимировић „личност која је у оно доба (1848—49) најзнаменитију улогу играла, која је надвисила српске јунаке онога доба, која је била најмилија, најпопуларнија личност у Срба, личност која је знала да одушеви српске војнике да слепо иду за њиме у кржаве бојеве.“ У чланку се износи његова биографија, у којој има пуно занимљивих и корисних података.(41)

Политов некролог о Ђорђу Стратимировићу(42) подељен је у два дела: у првом је оцртан историјски значај Ђорђа Стратимировића, у другом је изнесена његова биографија. Оба су дела у тесној међусобној вези и чине

(41) Поводом овога Политова чланка објавио је Теофил Димић, војни секретар и члан народног правосуђа из 1848—49, своје Приредбе на догађаје генерала Ђорђа пл. Стратимировића (Наше Доба, Нови Сад, 2 априла, 1903) које корисно допуњују Политова излагања. Димић у своме напису, поред осталог, цитира једно занимљиво писмо црногорског владике П. П. Његоша, упућено Стратимировићу. Од несумњивог интереса је низ података о Србијанцима, Црногорцима и Грцима и њихову учешћу у одбрани Карловаца, нарочито онај пасус о грчким устанима из чете Папакосте и Кандиоки, који су после угушења грчког устанка дошли у Војводину, „к нама, да се за слободу боре.“ У Димићевом напису има још неколико значајних података.

(42) Ђорђе пл. Стратимировић (1822—1908). Браник, 18 децембра, 1908. Прештампано у Беседама, књ. IV, стр. 50—61.

једну органску целину. Полит се највише задржава на Стратимировићевом учешћу у српском покрету 1848—49, пратећи све фазе и перипетије кроз које је овај пролазио. Полит је о свему овоме био потанко обавештен, јер је не само добро познавао самога Стратимировића и целу његову породицу, него је с њоме био и у сродству. Наиме, друга Политова жена, Мара, била је кћи Теодора пл. Стратимировића-Кулпинског, рођеног брата Ђорђа Стратимировића. Па ипак, Полит није био сувише личан и пристрасан када је говорио о Стратимировићу. Тако, на пример, додирујући познати сукоб између патријарха Рајачића с једне стране и Стратимировића с друге стране, Полит ипак не баца сву кривицу на Рајачића, него говори о целом сукобу доста обазриво и релативно објективно, што му доиста служи на част, јер наши старији писци, историчари и политичари, кадгод су говорали о овоме сукобу, били су или сасвим на страни једнога или потпуно на страни другога, сваљујући сву кривицу што је до раздора дошло или само на једнога или само на другога. Иако су Политове симпатије, сасвим природно уосталом, биле на страни Стратимировићевој, он је ипак успео да се уздигне изнад људских слабости и да о целој овоме сукобу говори мирно и углавном објективно.

Исти је случај и са политичким радом Стратимировићевим. Иако је, као некадашњи блиски сарадник Светозара Милетића, морао бити исцрпно обавештен о позадини и суштини познатог сукоба између Милетића и Стратимировића, Полит отмено прелази преко целог овога сукоба и кампање *Zasjave* против Стратимировића, и задовољава се само констатацијом: „Стратимировић је искусио у свом животу многу славу, а био је изложен и многим нападајима. Могао се тешити тиме, да је то судба свију људи, који су у повесници улогу играли.“

Полит говори о Стратимировићу и као историчару и публицисти. Полит тврди да је Стратимировићева заслуга што су многи немачки историчари информисани о српском покрету 1848—49, тако да је „многа шта оповргнуто, што су мађарски емигранти писали.“ Велика је штета што не каже: *који* су то немачки историчари од Стратимировића информисани о правим узроцима српског устанка, о ње-

говом смеру и карактеру? Наиме, и поред свег трагања, успели смо да пронађемо свега једно једино дело за које се може са сигурношћу тврдити да је написано местимично и на основу информација Стратимировићевих. То је дело Сигфрида Капера: „Die Serbische Bewegung in Südungarn“ (Berlin, 1851). Дело је превео на српски Светозар Здравковић (Београд, 1870). „Ово дело и данас служи као најбољи извор за српски покрет од 1848, ма да се с резервом мора примити све, што пише о сукобу Ђорђа Стратимировића са патријархом.“⁽⁴³⁾ Капер је, доиста, имао симпатија за Стратимировића (исто као и Полит, Богданов и други), али то још не значи да све оно што је Капер писао о Стратимировићу и његовом држању према Рајачићу треба узети са резервом, јер је Капер далеко објективнији и поузданији од Ристића. — Било би од не малог научног интереса, ако би се испитало: да ли је Стратимировић давао информације још којем немачком историчару и да ли их је овај примао са резервом или без резерве. — Од Стратимировићевих оригиналних списа Полит помиње расправу *Die Reformen in der Türkei* (Wien, 1856, Verlag Eduard Hügel) која је била „у своје време од велика утиска.“⁽⁴⁴⁾ Толико је могао рећи, јер од Срба заиста нико није показао толико интереса за источно питање пре Стратимировића. Наравно, ако се изузме сам Полит, који је исте године (1856) објавио прву своју расправу у вези са источним питањем у часопису *Deutsche Vierteljahrs-Schrift*.

Говорећи о Стратимировићу као публицисти, Полит помиње да је Стратимировић био читав низ година стални дописник прашке *Политике* и да је Шкрешовски „често говорио, да он вештије журналистичко перо не познаје, него што је Стратимировићево.“ Чудновато да Полит не говори и о Стратимировићевој сарадњи на новосадском

(43) Јован Ристић: Србија и српски покрет, стр. 18.

(44) О пријему ове књиге вели сам Стратимировић ово: „Књига је та у оно време врло симпатично од јевропске штампе примљена била и одлични познавалац оријенталних прилика гроф Прокеш-Остен писао ми је тим поводом интересантно писмо, где признаје да је то прва књига, која је са савршеним познавањем Турске и Истока писана.“ (Успомене Ђорђа Стратимировића, стр. 68).

Србобрану, у коме је објавио 1863 читав низ врло запажених и значајних чланака, који заиста заслужују пуну пажњу, а нарочито чланци: *Срби и Мађари* (бр. 5 и 9); *Српско питање* (бр. 16, 28, 31, 33); *Грци и Енглези* (бр. 38, 40); *Је ли аустријско-француски савез могућан?* (бр. 47); *Српско питање у енглеском парламенћу* (бр. 49); *Велико-немачке фанијазије* (бр. 52). Ови чланци не показују само вешто „журналистичко перо“, него и познавање источног питања у разним фазама развоја и разумевање велике европске, спољне и међународне политике и дипломатије. Може се рећи, без претеривања, да је Стратимировић, поред Полита и Владимира Јовановића, од свих Срба у педесетим и шездесетим годинама прошлога века по најбоље разумевао источно питање и са највише пажње и познавања ствари пратио развој источног питања не само у нашој него и у великој европској штампи и публицистици. Полит је први у нас који је признао верзираност Стратимировићу и у проблемима ове врсте. Пада међутим у очи да Полит не говори о Стратимировићевим аутобиографским списима, који представљају такође аутентичан историјски извор за боље разумевање његове личности и његова доба.⁽⁴⁵⁾

(45) Политов некролог о Стратимировићу изишао је непосредно после његове смрти, а немачко издање његове биографије (Stratimirović: Was ich erlebte, Wien 1911, bei W. Braumüller) изишло је тек три године после смрти, док је српско издање (Успомене..., Беч—Загреб—Лажпцг 1913, наклада „Адрије“) изишло још доцније, управо пет година после смрти. Међутим, Стратимировић је почео да пише и припрема своје мемоаре још у Новом Саду, а можда и раније, тако да је више него извесно, да је он с Политом, с којим се у Новом Саду врло често састајао, говорио о писању својих мемоара, а није искључена претпоставка да га је Полит својим Успоменама из године 1848—49, објављеним већ 1889, и подстакао да напише своје доживљаје, да би на тај начин спасао од заборава многе занимљиве моменте из српско-мађарског ратовања 1848—49, без којег се не би могла тачно реконструисати права слика читавога тога догађаја. Велика је штета што је за време рата пропала целокупна преписка Стратимировић—Полит, јер би се на основу те преписке дао створити тачан суд о њиховим међусобним односима и евентуалном утицају Полита на Стратимировића. У сваком случају, Полит је био обавештен потанко о Стратимировићевој улози у српском покрету. Само, за сада остаје отворено питање: да ли је Полит већ у рукопису читао Стратимировићеву ауто-

У другом делу свога написа, у истом броју *Браника* (од 18 децембра 1908), Полит износи, у главним потезима, Стратимировићеву биографију од рођења до смрти. Наравно, и ту се Полит нарочито задржава на Стратимировићевој улози у српском устанку. Од нарочитог је значаја брижљиво израђен списак битака у којима је Стратимировић суделовао, било као командант било као учесник. Такође је од значаја Политово казивање о даљем току Стратимировићева живота т. ј. његовој делатности после српскога устанка, најзад о његовој старости и смрти, у 87 години живота.

Сећајући се из детињства Стратимировићевих ратовања, његових на први поглед великих дипломатских успеха (потврда Српске Војводине као засебне области и др.) и његова великог угледа у очима савременика, гајећи и сам култ који је скоро цела његова генерација гајила према „главном јунаку српског устанка из 1848—49“, Полит је, сасвим разумљиво, говорио и о самом Стратимировићу са очигледним симпатијама, искреном захвалношћу и дубоким пијететом. То је било, уосталом, и сасвим природно. Цело то доба, у коме су живели и радили и Стратимировић и Полит, тек данашња генерација може да анализира мирно и објективно, критички и без узбуђења, посматрајући и догађаје и људе из историјске перспективе.

Биографију пре него што је писао некролог о њему, или је пак некролог написао сећајући се ранијих казивања самога Стратимировића о његовом животу, или му је — што такође није искључено — Стратимировићев син, који је доцније и објавио мемоаре свога оца, дао потребне податке и информације? Ми имамо импресију, стечену упоређивањем Политових излагања са Стратимировићевим, да је врло лако могуће и сасвим вероватно да је Полит, пишући свој некролог, имао при руци Стратимировићев текст. У посебне коментаре и компарације на овоме месту, разуме се, не можемо се упуштати.

7. Једна значајна Политова брошира као историјски извор⁽¹⁾

Као што је познато, Полит се после доношења кикиндског програма (1884), који је проузроковао расуло некада моћне и јединствене Српске народне слободоумне странке, привремено повукао са политичке позорнице, чекајући даљи развој догађаја. Међутим, већ после неколико година (1887), осетио се побуђен да опет подигне свој глас и да оцрта свој став према актуелним догађајима и питањима, како из унутарње, тако и из спољне и опште међународне политике. Да би обележио тај свој став, написао је броширу *Рецимо коју*, у којој је „прозборио“ опет онај стари Полит, чија је мушка реч грмела са говорнице Угарског сабора и бранила угрожене интересе српског народа од туђинских насртаја.⁽²⁾

Полит, у кратком предговору, на крају изричито каже да жели уједно и себе да оправда: „зашто сам ћутао, и зашто при данашњим приликама мој рад није могућан, а рећи ћу и то, како ја мислим да би нам се ваљало уредити. Па ако народ држи да је моје мњење погрешно, ако мисли да може поред данашњег заступства својих политичких интереса, без устројства политичког и даље живовати — моје даље ћутање и повлачење са политичког рада биће оправдано.“⁽³⁾

У првој глави⁽⁴⁾ Полит говори о својој старој, оми-

(1) Рецимо коју. Прозборио Д-р Мих. Полит-Десанчић. Нови Сад, 1887. Штампарија М. Димитријевића.

(2) Политову улогу на Угарском сабору и уопште његову политичку делатност тачно је окарактерисао његов дугогодишњи сарадник и одличан познавалац његове личности и његова рада Д-р Лаза Секулић: Михаило Полит-Десанчић (покушај оцртаја личности.) Нови Сад, 1930.

(3) Рецимо коју. Увод (1—2).

(4) Рецимо коју. I. Прилике на Истоку (3—12).

љеној теми, о источном питању. Обарајући се на европску дипломатију, због њеног држања у развоју источног питања, Полит издваја Русију која једина чини „изнимку у држању према хришћанским народима на Балканском полуострву“. — „Оку које гледа у будућност мора се предсказати велики задатак Русије за читав Исток у интересу европске образованости. Русија која би овладала Цариградом, па би најлепше и најплодније земље двају делова света, Европе и Азије, заузела и у тим земљама распострла цивилизацију, била би царство које повесница света до сада познавала није, као што повесница света не познаје царство које је веће било него што је данашња Русија.“ Полит сматра да су и сами руски владари свесни да историјска мисија Русије лежи на Истоку. „Повесница источног питања — резонује Полит — то је у нечем и повесница Русије у њеној мисији на Истоку. Тестаменат Петра Великог, био истинит или неистинит, тиме што упућује Русију на Исток, изражава мисао правог задатка Русије.“

Затим Полит прелази на руско-српске и руско-бугарске односе и истиче велике заслуге Русије око ослобођења појединих словенских и уопште хришћанских народа на Балканском полуострву испод турског јарма. Али „на жалост Србија је постала — с болом констатује Полит — права рана не само на телу Српства него и на телу Словенства. Јаднијег и жалоснијег стања још није било него што је данашње стање у Србији.“ Затим оштро критикује аустро-филску политику краља Милана и режим напредњачке странке, која је тада била на влади. „Тај неприродан положај Србије показује се у читавом низу политичких појава које су без смисла.“ Тако на пр. бесмислено је било, тврди Полит, говорити о „равнотежи на Балкану“ и о „одржању Берлинског уговора“ „у корист Србије.“ — „Српско-бугарски рат, пак, то је најбесмисленији и најсрамнији рат био кога ће српска повесница забележити,“ прориче Полит.

„Код потчињеног и такорећи вазалног одношаја Србије према Аустрији, наравно да не може бити ни говора о том да Србија води рачуна о Босни и Херцеговини.“ Међутим, по најдубљем уверењу Политову, „будућност Босне и Херцеговине“ јесте „најглавније питање Српства“. Јер „да нема наде — и при свим данашњим неповољним

околностима — да ће Босна и Херцеговина бити ипак српске земље, тешко би могло бити говора о лепшој будућности српског народа. Но нада та постоји и мора постојати, јер неприродно стање у Србији и читав неприродан положај Аустрије на Истоку, мора једном престати.“ Полит затим прелази на саму окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустрије. Окупација је била „велики удар за Српство, али била је уједно удар и за Русију. Но баш у том, што у погледу Босне и Херцеговине Русија не може делити своје интересе од интереса српског народа, лежи нада да ће те земље постати српске.“⁽⁵⁾

Полит затим прелази на држање осталих великих сила, Аустрије, Немачке и Француске, на Берлинском конгресу и на разматрање њихова става према Русији с обзиром на источно питање. Он ту објашњава на који је начин Русија остала усамљена са својим становиштем и зашто је морала пристати на окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустрије. Полит отворено каже, без обзира на то што је и сам поданик Хабсбуршке монархије, да је окупација Босне и Херцеговине „несрећа по српски народ.“ Али, додаје „да у свакој несрећи може кад-кад да се нађе и среће.“ Јер „ако је основана нада да ће у великој борби ради решења источног питања Русија као победилац изаћи“ онда „све оно што у овај мах Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини ствара, може бити само за корист српског народа.“ Наиме „велики културни преображај тако запуштених покрајина, као што су Босна и Херцеговина, не да се малим средствима постићи, нити је то какова мала држава у стању учинити. За културни преображај таквих покрајина потребна је велика снага, снага велике државе. Ово у неку руку исцупљава аустријска администрација у Босни и Херцеговини.“ Зато Полит поручује тамошњим Србима „да се користе свима оним установама које тамо Аустрија ствара. Судбу Босне и Херцеговине и онако неће решити ни Срби у Босни и Херцеговини, ни Срби у Србији, него ће је решити Русија

(5) О Политовој борби против окупације и анексије расправља Д-р Васиљ Поповић у специјалној расправи: Политов став против окупације и анексије Босне и Херцеговине (Летопис М. С., 1933).

у својој борби око решења источног питања.“ Ово може на први поглед да изгледа као препоручивање опортунизма. Међутим, Полит никада није био опортуниста, па ни у овој прилици. Насупрот Јовану Суботићу и Светозару Милетићу, који су и у политици били романтичари, Полит је од своје најраније младости био реалиста и као такав, у неку руку, претеча Масариков. Он је био свестан тога да су тадање прилике у Босни и Херцеговини такве да је најцелисходније било ограничити се на ситан рад у народу, нарочито на просветном подизању и економском снажењу, али да још није време за какву јачу политичку акцију или за било какав револуционарни покрет. Зато је препоручивао Југословенима у Босни и Херцеговини да се користе свима институцијама које Аустрија тамо ствара и да стрпљиво сачекају решење источног питања, које ће допети ослобођење свима Јужним Словенима, и онима под турском и онима под аустријском врховном влашћу. А то решење источног питања очекивао је Полит на првом месту и пре свега од — Русије.

Пошто је овако изложио стање у коме се у даном моменту налазило источно питање, а нарочито стање у Србији под краљем Миланом и напредњачким режимом, и стање у Босни и Херцеговини под аустријском окупацијом, Полит прелази на политичку борбу српскога народа у Угарској и Троједници.⁽⁶⁾ Полит прво баца један ретроспективан поглед на догађаје за последњих 25 година, „од када је изишла октобарска диплома, од када је започела политичка борба Срба у овим крајевима за осигурање свога народног бића.“ Нарочито се задржава на знаменитом Благовештенском сабору, који се састао у Карловцима 1861, да већа о „јемствима српске народности“ у овим крајевима, о „некој реконструкцији српске Војводине.“ Затим Полит поставља питање: „није ли тада учињена велика погрешка, што Срби и Хрвати о намерама Беча нису ништа хтели чути, него су сву своју наду полагали у савез са Мађарима.“ Полит мисли да је можда баш тада био „најзгоднији тренутак да се Аустрија преобрази у

(6) Речимо коју. II. Наша политичка борба у Угарској и Троједници (13—23).

федеративну државу, у којој би Словени играли главну улогу.“

Полит затим прелази на разматрања последица пруско-аустријског рата који је, према речима Политовим, био „од великог историјског значаја“ не само за јединство Немачке него и за унутрашње преустројство Аустрије. „То што је следовало после Садове, то није био преображај, то је био прави преврат у свима политичким околностима Аустрије! Велика царевина аустријска која је, поред аутономије својих провинција, свагда имала тип јединства државног, којој је централна тачка био Беч, после пораза Аустрије код Садове и после поравнања Беча са Мађарима 1867 — та се велика царевина преполовила, претворила се у две државе; може се рећи да се у неку руку Угарска оцепила од Аустрије. Ово је била велика победа Мађара над Аустријом. После поравнања од 1867 Мађари су могли заиста с правом рећи: све смо добили што смо желели.“ Полит сматра да је највише допринео „победи дуализма“ гроф Бајст, ранији саксонски министар, „кога су бечки кругови хтели употребити против Пруске“. Наиме, Бајст је мислио „да сва слабост Аустрије лежи у том што се није споразумела са Мађарима, и да би споразум са Мађарима ојачао Аустрију, тако да би она онда задобила свој стари уплив у Немачкој.“ Стога је Бајст — не познавајући унутарње прилике у Аустрији и њене спољашње односе — „насумце потпомагао захтеве Мађара. Но каква грозна обмана у погледу жељеног уплива Аустрије у Немачкој! Аустрија не само да није више могла постићи свој негдањи уплив у Немачкој, већ је морала ступити у савез са Пруском, потоњом Немачком; штавише, тај савез постао је за Аустрију тако потчињен, да се може сматрати готово као вазални одношај.“

Полит прелази на „прво доба дуалистичке ере“, док су Мађари „устројавали земљу по новом калулу“, тако да су „готово били заборавили на народности — у том смислу бар да се нису много за њих бринули и да им нису чинили велике препреке.“ Полит износи, у кратким потезима, политичку акцију народности у то доба: рад у муниципалитетима, магистратима, жупанијама, конгрегацијама, на самом сабору у Пешти. Нарочито се задржава на знаме-

нитом бечкеречком програму, који је донесен на збору у Вел. Бечкерек, 1869. — „Ако се бечкеречком програму може што пребацити, то је: да је сувише идеалан. Но они који тај приговор чине, нека покажу програм који би жеље народности у Угарској, наиме Срба, садржавао, а не би био: *идеалан са гледиштем угарске владе и садашње стирје за мађаризацијом*. Програма народносног, кога би угарска влада усвојила, осим оног програма који усваја потпуну мађаризацију — таквог програма нема.“

Полит прелази на стање у Троједници после поравнања од 1867. Прво помиње онај знаменити закључак Хрватског сабора „о слози Хрвата и Срба и равноправној употреби латинице и ћирилице.“ У томе чину види Полит реакцију на оно „братимљење“ са Мађарима, које је у Хрватској владало иза октобарске дипломе. „Мађарска влада морала је бити начисто — тврди Полит — да са Хрватским сабором, као што је био онај од 1867, неће никад моћи спровести своје намере у погледу одношаја Хрватске спрам Угарске. Зато буде исти сабор распуштен, злогласни Раух за бана именован и нови изборни ред октроисан.“

Затим Полит излаже даље политичко кретање у Троједници под Раухом, под његовим наследником, грофом Лоњажем, и под новим баном, Мажуранићем, који је дошао на владу када је Народна странка, на новим изборима, добила већину и поново се вратила у сабор, тако да Раухова нагода буде откросана. Само, Полит изгледа не одобрава потпуно тај нови, опортунистички, став Народне странке. „Даје се размишљати много о том — вели он — да ли је тадањи опортунитет Народне странке био на свом месту? Истина да је велика ствар кад једна странка узме управу земље у своје руке, јер може многа добра да учини народу, али с друге стране, када се пође опортунитетом, ту онда нема границе где се може задржати, као што је то показала та иста Народна странка, када је после ишла и са баном Пејачевићем, и сада са баном Хедерваријем.“

Ни у Угарској нису прилике биле боље. После несрећног српско-турског рата „улога српског народа на Истоку изгубила је од своје важности“ — с болом у души признаје Полит — и мађарски политичари држали су да

је наступио погодан моменат „да скуче српски народ у овим крајевима.“ Од тада „питање народности у Угарској није више питање споразума, већ просто питање силе (Machtfrage). Зато, при таквом расположењу државне власти било је сасвим излишно градити или позивати се на какве програме, када је главна ствар била заузети положај одбране.“ Отуда Политов закључак: „доба *пре* српско-турског рата и *после* српско-турског рата сасвим је различно, и ово ваља имати на уму када се хоће да пресуди наша најновија политичка борба и перипетије у истој.“

У трећем поглављу(7) Полит износи догађаје који су претходили доношењу кикиндског програма, па сам збор у Вел. Кикинди на Цвети 1884, на коме је тај програм донесен, затим анализу тога програма и, најзад, последице доношења тога програма. Полит прво констатује онај симптоматичан умор који је обузео духове због несрећених политичких прилика и рђавог економског стања, који је још више допринео општој апатији и потпуној изнурености. „Та умореност свуда се осећала,“ прича Полит. „Осећала се и код српских посланика на Угарском сабору. Мени се бар није више милило бити на Угарском сабору. Пуних 11 година борио сам се на том сабору, борио сам се у најтежим околностима, па када сам ту дворану видео у којој сви непријатељским духом дишу, када сам видео у ходницима саборским намрштена лица, која ме сретаху, када међу посланицима не нађох никад ни оног урбанитета што иначе у европским парламентима имају посланици из разних странака један према другом — када сам често све то видео, дворана Угарског сабора постала ми је несносном и ја сам зажелио да је се једном опростим.“ Затим прелази на припреме за изборе за нов сабор у почетку 1884. Као што је познато, Полит у тим припремама није учествовао: нити је сам сазивао конференције, нити је одлазио на конференције које су други сазивали. Није отишао ни на велики политички збор у Вел. Кикинду, јер је предвиђао шта ће се и како ће се на том збору већати и решавати. И није се преварио. На збору

(7) Рецимо коју. III. Кикиндски програм и расуло Српске народне слободоумне странке (24—33).

су имали већину они који су желели пошто-пото споразум са тадањом мађарском владом, а Полит није одобравао никакву опортунистичку политику према Пешти, јер је добро знао да никакав компромис није могућ и остварљив. Зато није ни отишао у Кикинду и зато ни после тога није одобрио оно што је тамо решено.

Полит анализира тачку по тачку кикиндског програма и необоривом логиком доказује са колико се мало политичке мудрости дискутовало на том збору и са како се мало политичког искуства прилазило доношењу закључака. „Да се мађарска влада са кикиндским програмом само титрала“ показали су догађаји који су следовали, тумачи Полит. „Док је кикиндски програм служио за средство да Српску народну слободоумну странку растроји, дотле су владини органи потпомагали и штитили присталице кикиндског програма,“ али чим је „ствар дошла до прелома, када су наступили избори, влада је творцима кикиндског програма окренула леђа.“ Полит наводи случај Антонија Хаџића, који се кандидовао у панчевачком срезу са кикиндским програмом, али је пропао зато што су „ишак солгабирови, по добивеној инструкцији, одлучно радили у корист мађарског кандидата.“ Зато је паметније било — када се већ хтела водити некаква опортунистичка политика — „не градити програм, већ се просто придружити владиној странци.“ Мало даље, Полит вели: „Читава акција са кикиндским програмом била је од неизмерно рђавих последица за читав наш положај. Српску народну слободоумну странку, која је и донде већ лабаво стојала, кикиндски програм је сасвим растројио. Под плаштом кикиндског програма неки део интелигенције прошао је у владин табор, а велики део постао је равнодушан за народне ствари. Према том положају интелигенције, српски народ је застао и није знао на чему је, видећи да велики део интелигенције, који га је до сад водио, полази другим правцем.“ — „Ја сам за себе могу казати, исповеда се Полит, да ми је положај иза кикиндског програма постао најмучнији, најнесноснији. Моји присни политички пријатељи, с којима сам скоро 20 година заједнички радио, пошли су другим правцем, кога ја нисам могао одобравати. Са новим нараштајем нисам још могао бити начисто. После кикиндског

програма, ја сам се осећао пекако усамљеним. Ма на коју страну да сам погледао нисам могао наћи онога наслона, кога ваља имати у политичкој акцији. Према читавом преврату, који се збио иза кикиндског програма, није чудо да сам ја, и да је многи други, изгубио вољу за даљи рад на политичком пољу.“ — Отуда закључак: „Последица кикиндског програма била је: потпуно растројство Српске народне слободоумне странке која је донде, за неких 20 година, стајала као целина и којој донде многи непријатељски вали нису могли наудити.“

Четврта глава(8) расправља питање односа између свештенства — вишег и нижег — и световњака, затим питање црквено-школских општина, питање бирања врховног верског поглавара и т. д.

Довољно је на овом месту само забележити (не улазећи у саму ствар): да је Полит — као убеђени рационалист и позитивист, који је још у младости читао Огиста Конта и остале социологе — био енергично противан сваком клерикализму и религиозном назадњаштву. А као националист и патриот, он је жестоко ударао на онај део нашег свештенства (и нижег и вишег) који се није ослањало на народ, на своју паству, него на владу, на владајућу странку и постојећи режим. Полит је то сматрао за духовни злочин, за издајство народних светиња и националних идеала, и није имао довољно оштрих речи да то жигосе и осуди. По њему, црква има да служи народу, одржању народне вере и националног бића, и ничем другом. А свештенству мора да је дужност да у широким народним масама одржи будну националну свест и висок морал.

У петој глави(9) Полит говори о новој генерацији признаје „њене заслуге“, али износи и „њене мане.“ — После једног малог увода, у коме истиче вредност и значај младалачког идеализма, пуног самопрегора и несребичности, Полит са задовољством подвлачи да је и „узвишена идеја народности“ у многих европских народа „нашла своје најватреније поборнике у омладини, која се знала за ту

(8) Рецимо коју. IV. Наша аутономија и наша хијерархија (34—47).

(9) Рецимо коју. V. Нова омладина (48—58).

идеју одушевљавати, борити се, страдати и жртвовати се.“ За пример Полит наводи: Младу Немачку (Jung-Deutschland) и Младу Италију (Giovine Italia) која је „створила покрет за идеју народности који је, после много и много година, родио плодом уједињења Немачке и Италије.“

Међутим, „српска омладина постала је у скромним околностима.“ Она се уопште не да ни „сравнити са немачком и италијанском омладином, нити је икада наша омладина такву тенденцију могла имати као немачка и италијанска омладина.“ Српска ђачка друштва у Пожуну и Пешти — тврди Полит — све до 1848 „нису имала толико политичког, колико књижевног значаја.“ Тек 1848 „постала је та омладина поборником српске народности.“ „Тадањи ђаци, који су дошли из Пожуна и Пеште у своје српске крајеве, били су прави апостоли за српску ствар, а неки су своје апостолство и животом платили. Још се није нашло перо да као прилог повеснице оних бурних дана опише деловање и жртве тадање ђачке омладине — жали Полит — а за повест тадањег српског покрета било би то од доста великог значаја.“⁽¹⁰⁾ Затим, Полит наставља: „После октобарске дипломе, па све до најновијег доба, омладина је играла важну улогу и омладинске скупштине заузимаће доста знаменито место у повесници наше политичке борбе у овим крајевима“. Тадања омладина, истиче Полит, „имала је једну главну идеју за коју се борила, а та је идеја била, идеја српске народности. За ту идеју улагала је она сву своју снагу...“ — „При том је та омладина била дисциплинирана, купила се око народног органа *Zastava*, признавала је ауторитете, подвргавала се вођству.“ Међутим, у најновије доба промењен је карактер омладине, или бар једног дела омладине, с болом у души констатује Полит, и објашњава ту „промену“ социјалистичким идејама, које су обузеле многе младе и напредне духове на западу Европе, и које су са запада допрле и до нас.

Покушаћемо да у најкраћим цртама обележимо Политов став према социјализму. Као и до сад, пустићемо га да сам говори. Из његових сопствених речи моћи ће

⁽¹⁰⁾ Ово је написано пре појаве Скерлићеве студије *Омладина и њена књижевност*.

се реконструисати потпуна слика те „нове омладине“ и њених „вођа“, „идеолога“ и „теоретичара“ у нас. Да наведемо прво неколико његових мисли о социјализму уопште. „Социјалистичке идеје и системе имају печег идеалног у себи — признаје и Полит — али не у том смислу да се социјализам бори за нека идеална добра, напротив он се бори за сушти материјализам, него је идеалан у томе што хоће човечанство да ослободи од окова у које су га ставили они друштвени одношаји који су се из средњег века развиле и којима је заштита староримско право, које је прешло у све европске законике.“ — „Згодно изражава етичку суштину социјализма једна француска историјска девиза,“ прича Полит. „Кад су се при крају десетог столећа подigli сељаци у Нормандији против спахија, имали су девизу која је на старом француском језику овако гласила: „*Nous sommes comme eux*“ (ми смо људи као и они). Ова борба за друштвеним преображајем кулминира у том, да се за сваког човека створе услови да може живети као човек, и да се не мора, без своје кривице, мучити читавог века као скот. Зацело да тежња за побољшањем друштвеног стања има нечег етичког. Нижи сталежи са њиховим радом не могу издржати борбу са капиталом. Мали капитал не може да издржи борбу са великим капиталом. Социјално питање постало је горуће питање на западу и створило је велику литературу о социјализму и комунизму.“ Полит је још као млад човек, имао прилике да се упозна са свом том литературом, и да претресе све тада постојеће социјалистичке теорије у разговорима са својим професором Д-ром Лоренцом Штајном, који га је необично волео. А Штајн је био у оно доба капацитет не само за националну економију и државне науке него и за социјалистичке доктрине и теорије⁽¹¹⁾. Али, баш зато што је познавао све те теорије и сву ту литературу, Полит је јасно увиђао „да је

⁽¹¹⁾ „Ја сам још као јуриста имао прилике са гласовитим професором Лоренцом Штајном, мојим учитељем и познијим пријатељем — вели Полит под звездом испод текста (стр. 50) — претресати социјалистичке теорије. Познато је, да је Лоренц Штајн још пре 40 година написао знамениту књигу *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs*, као што је познато, да је он најзнаменитији критичар социјалистичких теорија.“

лакше систем друштвеног преображаја у теорији развити него га у пракси извести." Јер сви дотадањи „практични покушаји (као они 1848 са ралионицама — *ateliers nationaux* — у Паризу, а пре тога са Сен-Симонистичком задругом, и системом Енглеза Owen-а у Индији) остали су безуспешни, шта више показали су грозне апсурдности."

Како данас стоји ствар? „Данас се — одговара Полит — социјалистичко питање на западу Европе ограничава на *радничко питање*, и са тим питањем баве се мање више све државе, па и Бизмарк је, уколико хоће радничком сталежу да помогне, социјалиста. Но овакав *практичан социјализам* је далеко од онога социјализма који хоће све друштвене одношаје *шумбе* да окрене. Данас се може многим друштвеним одношајима нижих сталежа да помогне, ако се државне финансије уреде и порез смањи, ако се мали капитали *удруже*, ако држава *поштомаже* стварање *јевћиних кредити*, ако даје прилике заслужи радника, ако регулише праведан рад у фабрикама и т. д." — „Лако је појмљиво, наставља Полит, да су се социјалистичке теорије са запада морале дотаћи и неког дела српске омладине. Та са социјализмом хоће да се помогне свима народима, дакле и српском народу! Наравно да у том лежи *ужасна заблуда*, јер нити у Србији, нити игде у Срба, има онога одношаја међу капиталом и радом, као што га има на западу Европе. Код нас уопште нема радничког питања, бар не у оном смислу као на западу. При свем том, социјалистичка струја дотакла се и неког дела српске омладине, и то на штету читавог политичког положаја српског народа како у Србији тако и у нашим крајевима."

Полит затим прелази на саме личности, фракције, програме, лозинке. „Међу том омладином — а ја бих је назвао новом омладином — основана је читава школа, којој је оснивач био Светозар Марковић („човек пун духа, који је много читао и много писао," додаје Полит испод текста). Из те школе зачуло се први пут у Србији: „Моја њива неће бити већа, макар ми и Босну заузели", а у нашој бирачкој конференцији 1881, зачуле се речи: „Дајте питање *хлеба* на среду, народу треба хлеба!" Та школа уме да пише и да говори језиком који годи народу. Уме да опише

невоље и патње српског сељака, уме да опише како се мучи српски занатлија, како пропада сеоски трговац, како многи из невоље постаје злочинац, све то уме лепо да опише, али што је грозно — *не зна лека* тим друштвеним невољама, сем ако неће бити универзално средство социјалиста: деоба имања. Јесте, нижим сталежима ваља и треба помоћи, али не деобом имања, већ добрим државним газдинством, удружењем, јевћиним кредитима и т. д."

Ипак, Полит признаје тој „новој омладини" и извесне заслуге за општу ствар. Наиме, борбу против злогласног кикиндског програма, који је, као што је напред речено, растројио Српску народну слободоумну странку, и против твораца и присталица тога програма. „Истина да у обарању кикиндског програма — додаје Полит — имају велику заслугу и они, који су тада у новосадском *Колу* писали чланке, и то врло значајне чланке. Али, главна заслуга припада ипак тој новој омладини, која се тада око *Српсџива* у Вршцу била искупила. Заслуга је у том што је та омладина — ма да су сви знаци говорили за то, да је народ малаксао — знала да *погоди инстинкт народ*, и да том инстинкту да правац, којим му ваља поћи; наиме, да се огради против такве политике, која *не одговара* природном нагону српског народа."

Полит затим прича како су „неки чланови те омладине" дошли у Нови Сад, како су преузели редакцију *Кола* и како је уредник *Кола* (Јаша Томић) — „без икаквог претходног споразума, тако рећи преко ноћ" — узео у своје руке и уредништво *Засџиве*. „Испрва се могло радовати тој појави, прича Полит, јер се држало да је *Засџива* опет задобивена старој народно-слободоумној странци. Но наскоро се показало да нова омладина, која је још 1881, на бирачкој конференцији, у онако великој мери изазвала негодовање Милетићево, — да та омладина има друге тенденције, или бар да се битно разликује од оне омладине која је водила политичку борбу под Милетићем и његовом *Засџивом*." Па ипак, Полит неће да каже *оно* „што се тој новој омладини с неке стране пребацује, да јој је народно-политичка борба само *средсџво* да у народу корена ухвати, а да јој је главна намера борба за социјализам. Ја бар не видим да се *Засџива* употребљује, од кад је у рукама те омладине, за

ширење социјалистичких идеја. Али, на сваки начин да у *Засјави* по где-где провирује социјалистичка тенденција. И ово је природно. Они људи, којима је социјализам неко апостолство, они који држе да треба да се друштво преобрази по социјалистичким идејама и да се само тим преображајем може користити човечанству — ти људи не могу се лако одрећи тих идеја.“

„У првом реду — почиње Полит своју критику — нова омладина не познаје везе политичке дисциплине, не признаје ауторитете и поткопава, хотимице или нехотице, поуздање народа у своју интелигенцију; она ласка народу и силази у оне слојеве народа који бројно сачињавају већину и говори језиком те већине.“ Једном речју, она је демагошки настројена, харангира масу и демагошки води целокупну своју политичку акцију. Додуше, Полит и сам признаје „да је иза кикиндског програма било разлога неповерењу према интелигенцији.“ Али, Полит не дозвољава уопштавање, генерализацију. „И велики духови могу доћи у заблуду, али заблуду треба као заблуду осудити. Зато што је један или други из редова интелигенције погрешно, не треба подићи хајку на интелигенцију као *шакову*.“

Као и увек, Полит тражи *узроке*, тражи оне дубље, на први поглед невидљиве, али при пажљивијем разматрању јасно уочљиве „скривене намере“, које такође треба открити и обасјати правом светлошћу. Он поставља конкретно питање: „Шта је провиривало после кикиндског програма у хајци против нотабилитета!“ — „Провиривало је то, одговара Полит, да не треба слушати оне, који хоће да су нешто „више“ него „народ.“ — На тај одговор, Полит поставља друго питање: „има ли гдегод на свету, ма у ком народу, да се не нађу појединци који се својом науком, својим радом, својим заслугама, својим искуством, не узвисују над великом масом народа? И нису ли ти људи и позвани да воде народ?“ — Овако је говорио у Енглеској Томас Карлајл у својим *Херојима*, али у нас нико пре Пोलита није овако говорио. Тек много доцније, Божидар Кнежевић, преводилац Карлајла и аутор умних и племенитих, карлајловски надахнутих *Мисли*, развијао је ову тему на овај начин. Постављао је иста оваква пи-

тања и давао исте овакве одговоре. Али, да се опет вратимо Политу. Њему није било довољно да само наговести проблем, да га само постави на праву основу. Он жели да уђе и у његову суштину, да га стварно обухвати и осветли са *свих* страна.

Пре свега, шта је то уопште што се зове *народ*? Та се реч „толико пута употребљује и злоупотребљује.“ Зато би требало „већ једном бити начисто са тим шта она управо значи?“ Полит одмах улази *in medias res*. „*Народ није истио шито и светино*. У народ спада: интелигенција, поседник, трговац, занатлија, ратар, радник — све то спада у народ. Али, у светину спада онај део народа, који истина може да сачињава већину, али који још не представља све сталеже и слојеве народа. Народ управља своје деловање према политичком резону, светина по тренутном нагону. Према том тренутном нагону, Волтер је добро означио светину када је казао: „*Le peuple est toujours peuple*.“ Французи, кадгод говоре о целокупном народу, називају га *nation*, премда се и реч *peuple* може односити на народ. Али, Волтер је прецизно диференцирао та два израза, употребљујући реч *peuple* као адекватну латинској речи *plebs*, док би за француску реч *nation* била адекватна латинска реч *populus*.“ — Задржали смо се мало на овом примеру само зато да бисмо показали *на који начин* Полит расправља поједина питања, каквом научном спремом и са колико ерудиције. Заиста, ниједан наш политичар онога времена није располагао таквом књижевном и општом културом, која би била равна Политовој. А и дан-данас мало их је који би се с њиме могли упоредити.

После ове дигресије, Полит се поново враћа „новој омладини“ овим речима: „Ја ћу тој новој омладини признати све, што јој се признати сме, што јој се признати мора. Камо среће да се није бацила на социјалистичко поље, камо среће да се иста даје *дисциплиновати* у корист наше српске ствари — ствар би друкчије стајала.“

Шта све Полит признаје „новој омладини“? Полит јој признаје: „великог дара, велике воље, одважности, пожртвовања које не преза од непогода и опасности,“ а признаје јој „донекле и оног журналистичког дара, који уме дати новинама извештај колорит.“ — „Али, ја у тој

новој омладини не видим знања, не видим знанственог изражања, па ни знанствености у оној струци, коју знанствене социјалисте морају знати, а то је: знање државних наука, особито државне економије. (Ја не видим — додаје Полит, под звездом, испод текста — да је та нова омладина студирала новије апостоле социјализма: Маркса, Ласала и т. д.) Још мање видим у тој новој омладини политичког знања и искуства. Не видим у тој омладини услове језгровите публицистичке радње. Ко хоће да је публициста, тај мора имати правничког знања и познавати државне науке. Напоследку, не видим у тој омладини познавања наше најновије прошлости, како у нашој политичкој борби, тако и у борби на нашем народно-просветном пољу." — „И зато што све то не видим у тој новој омладини, извлачи Полит закључак, држим да не може бити позвана да води српски народ, да управља политиком нашег народа.“ У свом последњем поглављу(12) Полит износи „шта би нам ваљало чинити да се саберемо“: поновно успостављање дисциплине, темељну реорганизацију странке, покретање једног централног страначког органа, стварање извесног акционарског капитала за партијску штампу, организацију, пропаганду и т. д.

У својој завршној речи(13) Полит даје резиме свих својих излагања и отуда извлачи потребне закључке.

Као што се види већ из овога извода, Политова брошира нема само ефемерни карактер и пролазни значај једне обичне политичке брошире. Као и увек, Полит је посматрао ствари, људе и догађаје са једног вишег, историјског, социолошког и филозофског становишта, и тражио је свему дубљег узрока. Он је имао шта да каже, и то што је рекао имало је и овога пута свога оправдања и своје садржине. Међутим, Политови лични и политички противници нису мислили тако. Иако је Полит све што је рекао у својој брошири, рекао отворено и јасно, његови противници „пронашли“ су у томе скривене помисли и задње намере. Иако је Полит говорио стварно и трезвено, они су критиковали његову логику, покушавали да пронађу контрадикције у његовим речима, изводили „закључке“

(12) Рецимо коју. VI. Наше растројство (59—66).

(13) Рецимо коју. Завршна реч (67—70).

да је он једно говорио а друго радио. Најпосле, иако је Полит „прозборио“ у најбољој намери и са најплеменитијим циљевима, његови противници оптуживали су га да то чини због „користољубља“, из жеље да се наметне народу за вођу и диктатора и т. д. и т. сл.

Поред читавог низа чланака по новинама (поглавито у *Засјави* и *Нашем Добу*) Политови противници одговорили су Полит у преко једне брошире(14). Међутим, Полит у свом писму Змају од 17—IV—1887(15) — вели да је начуо да је та брошира, можда, Томићева: „Изашла је брошира Нанчића (неки кажу да је Јашина). Шта да ти кажем о њој? По себи се разуме да нећу реагирати. А и шта би имао реплицирати? Да се браним против инвектива?“ И заиста, Полит је прешао преко свих неистина изнесених у тој брошири. Нити се много распитивао ко јој је писац (Нанчић или Томић), нити је покушавао да се брани „против инвектива“. Полит је било испод достојанства да се упушта у полемику и дискусију са њима, да се брани од њихових памфлета и оптужби, и да их уопште узима за себи дорасле противнике.(16)

Колико је Политово држање и писање било оправдано најбоље сведочи чињеница да је његова брошира оставила одличан утисак и на најистакнутије људе онога времена. „Полит, иако више није био у мађарском парламенту, није ништа мање радио за народ и његово политичко оздрављење. О томе речито казује његова ванредна брошира *Рецимо коју* (1887), која је и на Рачкога као и на Штросмајера оставила најдубљи дојам, а у свим народним, партијски незатрованим круговима коментарирана је и читана с најживљим интересом. Она је несумњиво утицала и оставила трага.“(17) Уопште, Штросмајеру је „Полит једини умник међу Србима“ после пенганске

(14) Лаза Нанчић: Рецимо и ми коју. Нови Сад, 1887.

(15) Писмо се налази у Д-ра Јована Максимовића.

(16) Полит је правио разлике између Светозара Марковића, о коме је увек са поштовањем и симпатијама говорио, иако се није слагао са његовим идејама, и између Нанчића и Томића, које је сматрао за обичне епигоне Светозара Марковића, који нису достојни свога учитеља.

(17) Д-р Виктор Новак: Мих. Полит-Десанчић и Хрвати. Летопис М. С., 1933, књ. 337.

конференције и доношења кикиндског програма, док га Рачки назива „јуначким Политом.“

Међутим, још је значајнији осврт Дмитрија Никољског на броширу Политову. Овај угледни руски историчар и публицист написао је поводом Политове брошире читав чланак: *Полий-Десанчић о савременом положају источног ишћања и аустро-угарских Срба.*(18) Никољски у том чланку говори о Политу с највећим одушевљењем. Расправљајући о стању српског народа у Аустро-Угарској после повлачења Светозара Милетића са политичке позорнице, Никољски истиче да Срби „имају једног политичара, који је потпуно способан да замени Милетића. Тај је политичар Д-р Мих. Полит-Десанчић, који се прославио својом сјајном политичком делатношћу. Он 25 година није клонуо у борби за права свога народа; али, најпосле, околности су га приморале да се одрекне положаја посланика на Угарском сабору и да остави политичку делатност. Последње 3—4 године Полит-Десанчић је стајао изван политике... Али, положај српског народа постајао је све гори и гори, почели су да се чују гласови: да је Полит-Десанчић заборавио свој народ, да га је препустио својој судбини и т. д. И ето, Полит-Десанчић узима перо и у ванредној брошири *Рецимо коју*, брани се од неоправданих оптужби и указује на начин како да се изађе из тешког положаја, у коме се сада налази српски народ.“

Никољски затим прелази на саму Политову броширу и даје извод из сваке поједине главе; уз извод пружа и потребна објашњења за руске читаоце. Никољски се нарочито задржава на Политовим излагањима о источном питању и о улози Русије на Балканском полуострву. Говорећи о русофилству Политовом, Никољски вели: „Тај поглед Полита-Десанчића на Русију најбоље га оцртава као словенског трудбеника и мислиоца у најлепшем смислу те речи.“ — Говорећи о Политовом ставу према социјалистичком покрету у Војводини и социјалистички настројеној „новој омладини“, Никољски у целини акцентира Политову оцену те нове омладине и у потпуности се слаже са његовом критиком. Истичући строгу начелност и ретку

(18) Извјестија С. Петербургскога Славјанскога Благотворитељнаго Обшчества. 1887. Бр. 5.

објективност Политову, Никољски закључује: „Не може се непристрасније дати оцена нове српске омладине. Али, баш та непристрасност раздражила је њу против Полита.“ Јер истина никад није пријатна, у политичкој борби најмање.

На крају свога реферата, Никољски се осврће на писање штампе поводом појаве Политове брошире. Он констатује да је штампа Политову броширу „лепо примила, али не сва. Према чудној иронији судбине против Полита су се сјединили: *Наше Доба*, орган наменованог патријарха Анђелића, и *Засџава*, орган српске социјалистичке омладине; један од главних њених сарадника(19) написао је врло оштру и неправедну критику о брошири Полита. Заслужити погрдне приказе неког Ђурковића(20) у *Нашем Добу* — у неку руку је пријатно, али нико није очекивао пребацивање и грдње против Полита од стране *Засџаве* и њених сарадника. Ово је жалосна појава, која ће имати најгоре последице за српску ствар.“ — Излагањима руског историчара и публицисте није потребан нарочити коментар. Потребно је само истаћи да управо изненађује да један стран писац познаје тако свестрано наше политичке прилике и да тако тачно и правилно оцењује вредност и карактер наших политичара и новинара. Посматрајући ствари са једног вишег, словенског гледишта, веома далек од наше средине и лишен сваке партијске симпатије и антипатије, нетрпељивости и ускогрудости, руски историчар је умео да открије истину и да је каже потпуно и до краја.

Када се данас, скоро пола века од свих тих догађаја, из историјске перспективе размотри и упореди писање Штросмајера, Рачког и Никољског с једне стране, и писање Ђурковића, Нанчића и Томића с друге стране, добија се још јаснија слика о величини Политовој. За данашњег историчара Политова брошира има карактер несумњивог сведочанства за познавање става једне наше знамените политичке личности. Више још, она је аутентични изворни докуменат за један значајан период наше прошлости.

(19) Лаза Нанчић

(20) Ђорђе Ђурковић, посланик на Хрватском сабору, доцнији уредник „Pester Lloyd-a.“

8. Остали Политови историјски радови

I

Од осталих Политових објављених радова, који имају везе са политичком или културном историјом, треба споменути: два реферата у Матици Српској; *Пушине усјомене*; *Покојнике*; аутобиографско-мемоарски спис *Како сам свој век провео*; предавање о Фрањи Рачком и, најзад, некрологе о Илариону Руварцу и Федору пл. Демелићу. Иако рађени без икаквих научних претензија, без дубљег улажења у суштину ствари, ови радови ипак заслужују пуну пажњу, јер допуњују и заокругују Политов лик као историчара.

II

Познато је, да је Полит био члан Књижевног одељења Матице Српске и једно време (1868-72) потпредседник истог одељења. У том својству Полит је реферисао о неколиким делима из његове струке, која су стизала Матици Српској на њене расписане стечаје. Од тих реферата два имају значаја и за Полита као историчара, иако дотична дела не спадају у чисту историјску науку него у правне и државне нуке. Али, Полит се интересовао првенствено за историјски материјал у њима, за њихове историјске елементе, дигресије и асоцијације, за историјски развој догађаја и мисли, за културну историју и историју идеја, која се кроз њих провлачи. Те одлике Политових реферата биће овде првенствено осветљене и приказане.

Први од ова два реферата односи се на *Мисли о усјавној држави и њеним усјановама*, дело које је поднесено Матици Српској под шифром: „Tout par peuple et pour le peuple.“⁽¹⁾ Полит је о делу реферисао на седни-

(1) Када је дело, на основу Политова реферата, награђено испоставило се да му је писац новосадски адвокат, политичар и књижевник Д-р Ђорђе Вукићевић.

цама Књижевног одељења Матице Српске од 29 и 31 августа 1868.⁽²⁾ Истичући чињеницу да у српској научној литератури „мало, или готово још нимало, није писано о државним наукама,“ Полит констатује да „о државном праву или о установама уставне државе“ не постоји уопште ниједно дело и да је, према томе, поднесено дело, о коме је реч, прво дело те врсте написано на српском језику. Потреба таквог једног дела јасна је сама по себи.

Полит затим прелази на само дело, и вели да је „наслов тог дела сувише скроман,“ јер дело „не садржава само „мисли“ већ и неку систему читавог предмета;“ зато, да је аутор своје дело „више раширио, да је поједине партије боље развио, па да је, бар у главном, задржао“ утврђену поделу (на устав и на управу), могао је своје дело назвати *Oйшше државно право* (*Allgemeines Staatsrecht*), што у ствари, и поред свих непотпуности, у малом и јесте.

У првом одељку, у ком се говори о држави, „врло је добро... назначена обмана о политичком народу, који је по себи абсурдитет, јер нити га је кадгод било, нити ће га кадгод бити“. Једино што се Политу чини неумесно, јесте околност да се о теократији говори *после* демократије, јер теократија означава „прву стадију, а репрезентативна демократија последњу, најсавршенију стадију државног живота.“ — У другом поглављу дела Полит одаје признање писцу што је бар додирнуо „старо српско државно право, кад се изражава да је српска држава за време Немањића била уставно-сталешка монархија.“ Само жали „што је то све врло кратко учињено.“ Међутим, то би било „опширно поље за Србина“, што је најважније „то поље још нимало није обрађено.“ — У одељку о унутрашњој управи писац је „врло лепо разложио... систему централизације и децентрализације.“ Полит се нарочито слаже са пишем констагацијом, по којој „централизација у Аустрији значи германизацију, а централизација у Угарској... мађаризацију.“ Тако исто, Полит хвали ауторова излагања о слободи штампе, истичући са задовољством да је писац „цензуру

(2) Политов реферат објављен је у Летопису, књ. 112, стр. 569—576.

са крепким речима жигосао.“ „Најбоља партија читавог дела, а по нас Србе и најважнија је она — вели Полит мало даље — где писац говори о слободи општинској и о слободи муниципије.“ Полит затим даје извод из пишевих излагања, похваљујући га што се није „ограничио на угарске муниципије“, него је укратко изнео и „муниципијално устројство у Енглеској, Белгији и Француској“.

На крају Полит резимира свој суд и даје неколико значајних рефлексија о постављеном питању. „За дело, које нема више од 293 стране, садржај је доста богат.“ Али, да је писац „своје дело боље раширио, те да му је дао облик општег државног права — као што и јесте по свом главном садржају — могло је много хисторијског материјала у себе узети.“ Јер, „уставност није каква абстрактност, већ се сваки устав хисторијски развија.“ Подвлачимо Политово истицање значаја хисторијског елемента у уставном животу држава, јер је карактеристично за Полита као историчара. И ако доктор правних и државних наука, Полит нам се и овде приказује претежно као *историчар*. Он се нимало не интересује за апстрактне правне теорије, за социолошко-метафизичка и правно-филозофска теоретисања, за нереалне хипотезе и утопичке претпоставке; он се интересује само за хисторијски развој уставности, за њен постанак, за њене саставне делове, за њене постулате, за њену природну и логичну еволуцију. „Без познавања *хисторијског* развоја друштвених одношаја, и с тим у савезу стојеће државне управе, неће се никад устав у каквој држави поњати.“ А без тога правилног схватања и разумевања никада се неће доћи до правога решења и поузданих закључака.

Међутим, „ово гледиште о развоју уставности нема за нас Србе само теоретичне значајности већ и *практичне*,“ оправдано резонује Полит. „Српска сталешко-уставна монархија и са истом скопчани државни живот пресечен је наједаред са турском инвазијом. Српске властеле или погибоше или се потурчише. Српске интелигенције нестале. Док се на западу државни живот развијао, дотле у српским земљама остаде само *раја* да робује. Та раја, истина, подиже се у Србији, те се ослободи од Турака, али у новој српској држави не нађе се интелигенције, која би била

срасла са развитком државе и која би знала ту државу устројавати. Српска држава бејаше — држава сељака," констатује Полит. „То је сва врлина, али и сва мана кнежевине српске. Уставност у њој уводити, као што је у државама, које су свој устав кроз толико стотина година развиле — тешка је ствар. Зато ваља српски државници тек да прикупе она елемента, која су од српског државног живота после турске инвазије остала... те на том основу, са употребом историјских момената у развоју уставности других држава, даље да граде уставни живот. Тај историјски развој уставности, кога најновија наука наглашава — вели на крају Полит — желили смо у том делу о уставној држави наћи." И сам писац „осећа колико је важан тај историјски развој по устав сваке државе..." Па ипак он „ову идеју у свом делу није довољно развио, и то може бити зато, што је већ унапред поставио тесне границе своје делу." Али, и поред све скучености и ограничености у опсегу, Полит признаје да дело „одговара својој задаћи" и препоручује да се награди. На основу овога Политовог реферата, с којим се сложио и други оцењивач, Светозар Милетић, Матица Српска је наградила дело са 300 форината и штампала га у својим органима: први и други део у *Матици*(3), трећи део у *Летопису*(4)

III

Други реферат односи се на расправу *Једно интелектуално и практично важно питање из данашњег међународног права*. Реферат је читан на седници Књижевног одбора Матице Српске од 8 јануара 1894, а штампан је у *Летопису*(5) Расправа је била од Гиге Гершића, професора Велике школе у Београду, а штампана је такође у „Летопису."(6) Полит одмах у почетку свога реферата подвлачи да је међународно право, „у нас до сад мало обрађено." Затим, са задовољством истиче да писац „снабдевен са читавим научним апаратом... примењује резултате научних

(3) Матица, год. IV, бр. 1—19.

(4) Летопис, год. XLI, књ. 112.

(5) Летопис, књ. 179, св. 3.

(6) Летопис, књ. 177—178.

истраживања о појединим питањима у међународном праву на српске прилике и на она актуална питања, која могу и морају Српство да интересују." „А ова тема сасвим је актуалне природе за Српство: тиче се жалоснога финансијског положаја Србије." — „Не може се рећи да у горњој расправи писац баш то питање расправља, јер сама расправа о финансијама Србије не би било толико питање међународног права, колико унутрашње администрације. Финансијски положај Србије и није главна тема расправе, већ само побуда да писац научно... расветли питање: уколико је која држава према страним кредиторима (поверљивцима), који су јој кредит дали, дужна испуњавати обавезе и уколико су стране државе обавезане тим кредиторима као својим поданицима за њихове тражбине према туђој држави заштиту давати." То питање „почело се расправљати и расветљавати поводом великих државних зајмова, које су капиталисте са запада, где је каматњак (Zinsfuß) врло низак, давали државама, где је каматњак висок, те за себе велике пробити добивали."

Међутим, Полит констатује да „писац, при свем том што научно развија тезу да кредитори страних држава не могу рачунати на заштиту својих држава, ипак не може да игнорише онај велики део литературе међународног државног права," који обрађује питање: „кад заиста поданици једне државе, па и кредитори страних држава могу рачунати на заштиту своје државе." „Велике и моћне државе баш се тиме поносе, што су cadre свуда и свагда својим поданицима заштиту дати. Енглези поносите иде по свету, јер је сигуран заштите Вел. Британије. Шта би било, према фанатизму турском, од Руса, који путују по Турској, по Азији, да нису сигурни заштите велике и моћне Русије? Но не само у обзир путника, него у сваком обзир, свака држава штити своје поданике у страним државама — само, наравно, да та заштита нема прелазити у вексацију стране државе, нема прелазити у захтевање изнимног положаја за странце."

Полит се нарочито задржава на Гершићевим разлагањима о питању интервенције „коју су европске државе, у најновије доба, баш у финансијским питањима према Турској, Мисиру и Тунису фактично вршили." Гершић цити-

рајући познатог теоретичара међународног права Ролен-Жакмена, разлаже „да се начело неинтервенције према Турској и муслиманским државама не да применити.“ — „То је управо велика заслуга Ролен-Жакмена, што је он научно разложио да се начела међународног права на Турску не дају применити. Његово дело *Le droit international et la question d' Orient*, које је баш за време српско-турског рата 1876 изашло, било је од великог утиска и ја сам у једној од мојих беседа у оно доба мишљења Ролен-Жакмена употребио као јак аргуменат на Угарском сабору.“⁽⁷⁾ Полит констатује да се интервенција европских држава према Турској, Мисиру и Тунису у финансијским питањима „манифестовала безброј пута“ и, примера ради, наводи поједине конкретне случајеве интервенције. Међутим, „такова интервенција... може важити само као изнимка, и то само према државама као што је Турска, Мисир и Тунис, које се још као варварске сматрају.“

Затим прелази Полит „на њобуду, која је аутора на писање те расправе покренула.“ А та је побуда: „*жалосно финансијско стање њадање Србије.*“ На крају свога реферата Полит ставља писцу и једну критичку примедбу, која је карактеристична за Полита као историчара. Наиме, Политу се чини да је писац, говорећи о жалосном финансијском стању Србије и о средствима да се том жалосном стању Србије помогне, пропустио говорити и о једном средству што је свагда било кадро да уздигне финансијско стање сваке земље, а то је: *добра администрација* и с тим скопчана штедња, па обазрива, *мудра њолићика...*“

Када се има на уму да се све ово односи на време владавине последњег и претпоследњег Обреновића, када је политично стање у Србији заиста било тешко и економске прилике неиздржљиве, онда је ово Политово пледирање за „мудром политиком“ и „добром администрацијом“ сасвим на свом месту. Завршујући свој реферат, Полит констатује да је писац „свој задатак изврсно решио“ и да његову расправу може „само најтоплије препоручити.“ На основу тога расправа је примљена и

(7) Беседе Д-ра Мих. Полита-Десанчића, књ. I, стр. 287—296. К. Н. Милутиновић: Политова интерпретација источног питања. Београд, 1931. Стр. 23.

„због своје актуелности“ штампана већ у првој свесци *Летописа* за 1894.⁽⁸⁾

Не улазећи у анализу и оцењивање Вукићевићеве и Гершићеве расправе, нити у проверавање појединих Политових тврђења, констатација и закључака, можемо рећи ово. И када не пише о делима из историјске науке — као што је овде случај — Полит остаје на терену историје. Њега интересује како је шта постало, од чега и на који начин, како се развило, у којим видовима, под каквим утицајима и у ком правцу. Њега интересује прошлост и садашњост, управо однос и веза између прошлости и садашњости; он не жели да претсказује будућност, да прави хипотезе и да лута у магли и по апстракцијама. Он не воли теорије теоретисања ради; он воли логична излагања, реалне чињенице, поуздана решења и стварне закључке. И као оцењивач и критичар дела из правних и државних наука, Полит остаје на чврстом тлу истине и факата, тражи везе између онога што је пре било и овога што јесте, испитује ток политичких идеја и формирање државних творевина и националних групација, проучава саставне делове свега што постоји, повлачи паралеле и аналогije, залази при том и у друштвене односе, и у економска и финансијска питања, само да би дубље ушао у ствар и правилније је оценио.

Отуда су и ова два његова реферата скоро читаве мале студије, које отскачу утолико више својом садржином и својом обрадом, уколико су реферати осталих чланова Књижевног одељења Матице Српске (нарочито оних који су оцењивали дела из области науке) били — у већини случајева — само обични прикази, рађени понајчешће површно, на брзу руку, без потребних претходних студија и без дубљег и свестранијег улажења у суштину ствари. Зато су ова два реферата у највећој мери значајна и карактеристична за Полита као научника и критичара уопште, за Полита као историчара посебице.

(8) Летопис, књ. 177—178.

IV

Политове *Пућне успомене*(9) садрже занимљив и користан историјски материјал. Тај је материјал, без неког нарочитог плана и система, распоређен по целој књизи, јер се сваки час наилази на по који интересантан податак или карактеристичан детаљ, који може да буде од користи и значаја за политичког или културног историчара.(10)

V

Политови *Покојници*(11) јесу успомене на људе са којима је Полит општио и радио у току свога дугог живота, а који су умрли пре Полита: у првом делу су у главном они који су умрли до 1899; у другом већином они који су умрли до Светског рата. Први део је важнији од другог, прво зато што су у њему карактеристике људи који су играли улогу још пре 1848, за време српског покрета и непосредно иза тога, дакле личности о којима се мање зна; друго, Полит је први део писао још у пуној интелектуалној снази, док је други део писао у дубокој старости, за време рата, у 80 години живота, што се осећа и по стилу, и по идејама, и по осећањима. — Када је изишао први део *Покојника*, критика се о књизи изразила веома лепо. Најзначајнији приказ написао је у оно време угледни књижевник Буда Будисављевић-Приједорски.(12) „Књига је вриједна за сваког, ко умије читати и размишљати — вели Будисављевић у своје приказу — јер су унутра уписане личности које су, мање више, имале и својега удјела у јавном животу нашега народа. Писац помиње личности које је познавао за свога дјетињства, ђаковања, па касније као јавни посленик, готово непрекидно и посланик свога народа у народно-црквеном, хрватско-славонском, па угарском сабору. Он брзо, али прегнантно и концизно, повуче неколико потеза и ви добијете лијепу слику и гледате пред собом...

(9) Путне успомене Д-ра Мих. Полита-Десанчића. Нови Сад, 1896. Издање књижаре Браће М. Поповића.

(10) К. Н. Милутиновић: Михаило Полит-Десанчић као путописац (Летопис М. С., 1933, књ. 338).

(11) *Покојници*, први део у Бранику 1899 (и засебно); други део у Летопису М. С., 1933, књ. 337.

(12) Бранково Коло, 1899. Бр. 36.

знамените људе, са којима је Д-р Полит у своје животу долазио у додјецај.“ Захваљујући писцу „што нам је пружио ове красне успомене“ Будисављевић изражава жељу да Полит настави са писањем својих успомена „То би била историја једног знаменитог периода у животу овамошњег народа српског.“ Овоме се не би имало шта додати, јер је заиста тачно уочено и подвучено да ове успомене представљају у неку руку читаву историју нашега народа у Аустро-Угарској у XIX веку, наравно не у целини и потпуности него у минијатури, in псе. Јер говорећи о појединим значајним личностима, Полит говори уједно и о читавом њиховом добу, њиховим идејама и намерама, њиховим резултатима и остварењима. Он не говори само о политичарима него и о културним радницима: књижевницима, научницима и уметницима, о свима знатнијим личностима које су играле улогу у политичкој и културној историји онога доба. Он говори и о њиховим умним и о њиховим моралним особинама, и о њиховој вредности и о њиховом значају, и о њима као људима и о њима као јавним радницима.

У првом делу *Покојника* Полит говори о Новом Саду пре 1848 и о појединим старим новосађанима из времена пре буње, владици Станковићу, Јовану Камберу и другима; затим о студентском животу српске омладине у Бечу педесетих година, чији су представници били: Бранко Радичевић, Бура Даничић, Јован Бошковић, Светозар Милетић; затим, доста опширно, о Вуку Караџићу и његову утицају на Бранка и Даничића, о Вуковој Мини, о познатом рату између Вука и Хаџића-Светића, о односима Вук-Копитар; даље, о Илариону Руварцу, Корнелију Станковићу, Јовану Андрејевићу; нарочито опширно о проф. Лоренцу Штајну, о чијем је утицају на Полита већ било речи. — Говорећи о раздобљу између октобарске дипломе од 1860 до поравнања између Беча и Пеште од 1867, за које је време био посланик на Хрватском сабору, Полит се нарочито задржава на Ђорђу Стојаковићу, Мати Мразовићу, Анти Старчевићу, Драгутину Клобучарићу, Јовану Јурковићу, бану Шокчевићу и другима. Затим, говорећи о првој периоди свога посланичког рада на Угарском сабору, Полит говори о мађарским државницима и полити-

чарима: Фрањи Деаку, Јосифу Етвешу, Ладиславу Салају, Јулију Андрашију, Павлу Шењеју, Коломану Гицију; о румунским народносним посланицима Трајану Доди и Борлеу, и о српском народносном посланику Александру (Шандору) Тривунцу.

У другом и завршном делу *Покојника* Полит говори у већини случајева о онима који су помрли од 1899, када је изишао први део *Покојника*, па до Светског рата, када је написао други део. Ту се говори о великом руском кнезу Константину Николајевићу, његовој кћери, доцнијој грчкој краљици Олги, и њеном мужу, грчком краљу Ђорђу, које је Полит упознао још 1867, када је био у Русији; затим о руским државницима и дипломатама, Горчакову и Штакелбергу, и о једном и о другом доста опширно. — Затим говори о хрватским првацима: Штросмајеру, Ивану Мажуранићу, Фрањи Рачком, Маријану Деренчину, Анти Старчевићу (о коме је говорио и у првом делу); даље, о Јовану Суботићу (на жалост, врло кратко, иако га је добро познавао), Даниши Станковићу, Ливију Радивојевићу; о мађарским политичарима Калману Талију и Габору Угрону; српским народносним посланицима: Светозару Милетићу, Илији Вучетићу, Ники Максимовићу; песницима Змају Јовану Јовановићу и Лази Костићу; од особитога је интереса поглавље које говори о односима између Срба из Војводине и Срба из кнежевине Србије. Ту се Полит задржава на кнезу Александру Карађорђевићу (нарочито је занимљиво описан његов други избор 1842 за кнеза, коме је Полит као мали дечко био присутан, заједно с оцем и течом, Хаџићем-Светићем); затим на уставобранитељима, нарочито на Илији Гарашанину; најзад на Јовану Ристићу, кога Полит високо цени.

Не улазећи, овом приликом, у посебно разматрање и коментарисање ових Политових успомена, јер то излази из оквира ове студије, довољно је рећи: у *Покојницима* наћи ће будући писац политичке и културне историје нашега народа у Војводини, а донекле и у Троједној краљевини, пуно драгоцених података и корисних обавештења.

VI

Политов аутобиографско-мемоарски спис *Како сам свој век провео* спада међу последње радове које је Полит написао за време рата, децембра 1915, пет година пред смрт, и то „у импровизираној писаћој соби“, тако рећи „крадом“, бојећи се преметачине и осталих неприлика, тако честих за време рата, нарочито у кућама политички сумњивих личности, као што је у највећој мери била кућа Политова. Мишљење критике о овом делу је двојако. Док Јаша Продановић⁽¹³⁾ и Васа Стајић⁽¹⁴⁾ налазе да је само дело без вредности, а издање сасвим некритичко, дотле Јован Грчић⁽¹⁵⁾ тврди да ће читалац — иако сам Полит каже да то „није аутобиографија“, нити пак „нека врста Русовљевих *Конфесија*“ него само „сажета биланса“ његова живота — када пажљиво прочита то „сржју и крвљу пошкропљено дело“ ипак морати да призна „да је оно у њему оставило дубок и трајан утисак, какав остављају најинтимније, најискреније аутобиографије.“ И нама се чини да је Грчићево мишљење ближе тачности од Продановићевог и Стајићевог, иако признајемо да је издање заиста требало да буде критичније: извесна понављања требало је изоставити, нека излагања скратити, нека сасвим елиминисати, учинити местимично потребне језичке и стилистичке корекције; једном речју, издати дело у строжој и ригорознијој редакцији. Али, и оваква каква је, ова збирка Политових успомена на поједине важније догађаје из његова живота, ова суморна и племенита исповест о многим горким разочарењима у људе и свет, садржи обиље занимљивих казивања и богату грађу не само за будућег биографа Политове личности, него и за будућег историчара Политова времена, у коме је он сигурно једна од најкрупнијих и најмаркантнијих фигура.

(13) Гласник Историјског Друштва у Н. Саду, 1928, св. 1.

(14) Летопис М. С., 1926, књ. 308.

(15) Летопис М. С., 1933, књ. 337.

VII

Политово предавање о Фрањи Рачком, одржано на комеморативној седници Књижевног одељења Матице Српске у Новом Саду на Св. Саву 1895, објављено је прво у *Бранику*(16) затим у *Летопису М. С.*(17) и посебно(18) и најзад у Политовим *Беседама*.(19) Оно је двоструког значаја: прво зато што је у њему изнесено Политово схватање историје уопште; друго, стога што је ту изражено његово схватање српско-хрватске историје као једне органске целине. Као што је познато, Полит је од 1861 до 1868 био сремски посланик на Хрватском сабору. Ту се упознао са најугледнијим хрватским политичарима и јавним радницима, између осталог и са Штросмајером и Рачким. Пријатељска преписка између ове двојице одличних хрватских првака и Полита трајала је — с малим прекидима — за све време њихова живота. Нарочито је Полит био интиман са Рачким. Знајући за ово дугогодишње пријатељство, Матица Српска је заиста учинила добар избор са Политом, замоливши га да он буде главни говорник на свечаној комеморацији Књижевног одељења у спомен Фрањи Рачком. Полит је, међутим, желео да уместо њега говори један српски историчар од струке, и то баш Иларион Руварац, али пошто овоме „његова велика скромност није допуштала да јавно говори,“ то Полит није преостало ништа друго него да се одазове Матичином позиву да он буде главни говорник.

Полит прво говори о историји уопште и повлачи паралелу о значају историјског проучавања код великих, културних народа с једне стране, и код малих и мање културних народа с друге стране. „Ако повед, ако испитивање прошлости има важности и код великих, културних народа, у којој је већ богата повесничка литература осветлила прошлост, те се новим испитивањима само још увеличава светлост — тим већу важност има повед у мањих

(16) Браник, 29. јануара 1895.

(17) Летопис М. С. 1895. Књ. 183. Св. 3.

(18) Помен Дру Фрањи Рачком. Нови Сад, 1895. Издање књижаре А. Пајевића.

(19) Беседе Д-ра Мих. Полита-Десанчића. Нови Сад, 1899. Књ. II. Стр. 154—167.

народа, у којих има много тмина у прошлости, те садашњи нараштај са напретком у култури жели светлост, жели истине у својој повести, па зато увелико уважава оне људе, који умеју да унесу светлости у ону прошлост, с којом генерације и генерације везују извештан пијетет. У томе баш лежи црта културе једног народа, што има извештан пијетет према својој прошлости, и тај се пијетет преноси с колена на колена.“ — „Неки политичар је рекао, да је народ без повести тело без костију, да народ, који нема знамениту повед, није способан ни за велика дела у садашњости, ни у будућности. У том погледу ми, Срби и Хрвати, имајући своју знамениту повед, не би имали узрока очајавати о својој будућности.“

Затим говори о међусобној испреплетености српско-хрватске историје. „Повесница Срба и Хрвата преплетена је једна с другом, уколико су се и једни и други нашли на размеђи истока и запада. Велике противности истока и запада и у овим огранцима словенске породице добијају свога израза, али срећом нису постале тако силне и немају оних злокобних последица, као што имају међу Русима и Пољацима. При свем великом упливу запада на Хрвате, они ипак остају у заједници словенској. Хрвати се не одричу Словенства, штавише они живо осећају за Словенство.“ После овога малог увода, Полит прелази на самога Рачкога, износи његову биографију од рођења до смрти, задржавајући се нарочито на његовом школовању и духовном развоју уопште, на његовом боравку у Италији, на његовом раду у Југословенској академији у Загребу, најзад на његовом историјском и политичком деловању.(20)

(20) Паралела између Политових излагања с једне стране и најновијих студија о Рачкоме (Слободана Јовановића, Ферда Шишића и Виктора Новака) с друге стране, показала би сасвим јасно да је Полит заиста дубоко ушао у личност и дело Фрање Рачкога, да му је његов рад био потпуно познат и да је његове политичке, историјске и националне идеје схватио добро, тачно и исправно. Иако Полит својим интерпретацијама Рачкога није директно утицао на његове доцније биографе, ипак између њих и њега има извесних сличности и аналогија, што само иде у прилог тврђењу да је Полит био међу оним савременицима Рачкога који су га не само лично познавали него и правилно разумели, који су знали да цене његове велике заслуге и који су његову вредност и његов значај међу првима признали.

Пре свега, Полит истиче неуморну радљивост и необичну продуктивност Рачкога. Задржава се, наравно, највише на његовим расправама из српске историје, да би документовао да је он српску историју исто тако обрађивао и волео као и хрватску; за то „најбољи је доказ његова расправа *Бој на Косову*,” на којој се Полит најдуже и задржава. „То није само прост опис боја на Косову, него опис унутарњега стања српске државе за последња три деценија пре Косовске битке, а тако исто опис последица Косовске битке за српску државу, за читав Исток, па и за суседне земље.” Полит, даље, са нарочитим задовољством подвлачи да је Рачки показао велико разумевање и за културну историју српског народа у средњем веку и цитира читаве пасусе који говоре о Св. Сави, старој српској књижевности, уметности, просвети, религиозно-духовном животу, културним односима са западним земљама и т. д. — Врло је занимљиво, и ако сувише строго, Политово мишљење о савременом стању наше историјске науке с обзиром на место које је међу тадашњим нашим историчарима заузимао Рачки. „Ми имамо мало правих повесничара”, вели Полит. „Ми имамо сабирача и издавача појединих повесничких листина, имамо приповедача још неоверовљених догађаја наше прошлости, али имамо мало правих историчара.” — „Гледајмо да имамо повесничара који и истражују и описују повет. У том правцу био је Фрања Рачки изврстан. Он је био скрупулозан испитивач повесничких извора... па кад је који извор издржао његову критику, онда је тек повукао консеквенције и осветлио одношаје те дао слику свагдашњих повесничких догађаја... И ово је, по мом скромном мњењу, права задаћа повесничара. У том погледу заслужио је Рачки име југословенског Палацкога.”

При крају Полит говори и о Рачком као политичару. „Фрања Рачки није био само историчар, него и политичар хрватски. У оно доба, када се ломио државноправни положај Хрватске према Угарској, он је, као посланик на Хрватском сабору, својим дубоким историјским знањем, био од велике помоћи Хрватском сабору. Он је састављао оне знамените адресе Хрватског сабора, он је био рука помоћи Хрватској регниколарној депутацији 1866, када је уговарала нагоду с Угарском. И

његов спис *Ријека према Хрватској* тако је темељно написан, да се истина покушавало, али се није могао наћи никакав мађарски историчар који би могао побити што је Фрања Рачки написао о Ријеци. Та околност што Рачки није био само историчар, него и политичар, држим да му није била мана него баш врлина. Ја држим да историчар и треба да је нешто и политичар, јер само онај који уме да просуђује одношаје у државном животу садашњости, који у тим одношајима живи, у њима делује, кадар је да просуди одношаје у државном животу у прошлости, кадар је да унесе светлости у одношаје прошлости, које само политичар уме да разјасни.”

Иако убедљиво формулисано, ово тумачење није тачно, бар не увек. Наиме, један велики број историчара, и то и од оних који су обрађивали баш политичку историју, не само да није узимао активна учешћа у политичком животу, него је живео и радио сасвим повучено, у својим семинарима и институтима, између четири зида. Па ипак, резултат је био — читав низ ванредно протумачених и прецизно израђених студија из политичке историје! Могао би се навести огроман број имена таквих историчара, који су успешно обрађивали политичку историју свога народа или других народа, иако никада нису узели учешћа у политичком животу. То је најбољи доказ да је ово Политово схватање одвећ произвољно, сувише генерално и да се зато не може акцептирати.

У Политовом предавању о Рачкоме поткрала се још једна мала омашка, коју треба исправити. Наиме, Полит каже „да међу нашим историчарем Иларионом Руварцем и Фрањом Рачким није никада дошло до противности, а још мање до какве огорчене полемике...” Међутим, то није тачно. Истина, Руварац је од свих хрватских историчара Рачкога понајвише ценио, тако да до „какве огорчене полемике” заиста није дошло, али „до противности” долазило је у неколико махова. Тако, у познатој расправи *О Кнезу Лазару*, Руварац вели: „нећу да отпасујем свога мача... већ вам довикујем: Ево мене и ето вам рата с Турцима, с турско-грчким писцем Лаоником и с његовим заточником, с попом дели-попом из Загреба! Но прво с попом дели-попом са Каптола, па онда с Грком Лаони-

ком из Атине. Дакле на посао, на транцирање!"(21) И затим се сав баца, на њему својствен начин, на темпераментно побијање Рачкове тезе. Дакле, као што се види, између Руварца и Рачкога долазило је ипак — „до противности.“

Завршујући своје предавање, Полит се сећа: „на оно доба, када сам још млађан био послаником на Хрватском сабору, па када је Фрања Рачки, уз велико коло родољуба Хрвата и Срба, развио своју делатност,“ а нарочито „онога озбиљнога, свечаног тренутка, када смо, 23 јануара 1868, нас 13 посланика Хрвата и Срба, са Фрањом Рачким на челу, оставили уз протест Хрватски сабор.“ — „Дао би Бог, да млађа генерација међу Хрватима и Србима пође опет оним правцем, којим су некад разборити Хрвати и Срби ишли, када су заједнички бранили, и на научном и на политичком пољу, права свога народа.“

Није потребно наглашавати колико је ово Политово предавање одјекнуло не само у српским крајевима него и у хрватским. Нарочито је оставило дубок утисак на Штросмајера.(22) Матица Српска, верна својим традицијама, овом комеморацијом поново је потврдила своје југословенство, док је Полит, најдоследнији поборник српско-хрватске слоге и први идеолог југословенске концепције међу војвођанским Србима у своме времену, поново посведочио своје политичко и национално Вјерују, афирмирано први пут са говорничке трибине Хрватског сабора још почетком шездесетих година.

Политово предавање о Рачком остаће као „докуменат, који указује колико је Полит био одличан зналац све величине Рачкога као историчара и политичара. Мајсторски је дао Полит Рачков портрет, и тај се говор још и данас може са највећим уживањем да чита као литерарно-историјска вредност своје особите врсте.“(23)

(21) Иларион Руварац: О Кнезу Лазару, Нови Сад 1887, стр. 73. (Прештампано из Стражилова).

(22) „После смрти Фрање Рачког — пише Полит у другом, завршном делу својих Покојника (тај је део објављен у 347 књизи Летописа М. С. 1933) — ја саму Матици Српској одржао посебно предавање о њему, а на томе ми је Штросмајер особито захвалио.“

(23) Д-р Виктор Новак: Михаило Полит-Лесанчић и Хрвати. Летопис М. С. 1933. Књ. 337.

VIII

Да би се правилније разумео и тачније оценио Полит као историчар, потребно је осврнути се и на његове некрологе о Илариону Руварцу и Федору Демелићу.

Као што је познато, Иларион Руварац је имао многобројне противнике, између којих и групу око *Засјаве*, на челу са Јашом Томићем. Ови су оптуживали Руварца да руши народну традицију, да скрнави националне светиње, да се баца блатом на народне идеале и т. д. То је, наравно, имало за последицу да име Илариона Руварца у ширим и непросвећеним масама, које су често примале тврђења Јаше Томића и његових једномишљеника, није било нарочито омиљено. Међутим, Полит се на то није обазирао. И сам историчар, присталица критичке школе у српској историографији, Полит је, исто као и скоро сви наши бољи и модернији историчари, школовани на страни и дубље упућени у теорију и филозофију историје, гајио искрено поштовање и одано пријатељство према неустрашивом борцу за победу истине, архимандриту манастира Гргетег. Што је најважније, Полит је — као проницљив психолог и стари, искусан политичар — морао знати да није нимало популарно уздизати једнога у народу тако мало омиљеног историчара као што је био Иларион Руварац, јер се прост и неук свет врло тешко и веома споро ослобођава својих предубеђења и предрасуда, нарочито када су ове тако дубоко усађене и тако често понављане као што је то био случај, рецимо, са народним предањем о Косовском боју. Због свега тога Политу служи на част што је ипак — иако и сам политичар — у своме некрологу(24) одао Руварцу оно признање које му је требало одати и које су му и одали најугледнији представници наше историјске науке. Треба још констатовати да Полит свој некролог о Руварцу није објавио анонимно него под својим познатим иницијалима (П.-Д.), под којима су већ годинама излазили његови чланци у *Бранику*. Ову чињеницу треба нарочито имати у виду. И у самом напису Полит износи, на њему својствен

(24) Иларион Руварац (из успомена на пријатеља покојника). Браник, 24 августа, 1905. Прештампано у Споменицу Илариона Руварца (Гласник Историјског Друштва у Новом Саду, 1932, књ. V, св. 2).

начин, личне успомене на Руварчево и своје детињство, школовање у Бечу, појединости из међусобних односа, разговора и т. д.

Полит, у своме некрологу, износи прво своја сећања на Руварца за време заједничких студија у Бечу; наиме, Руварац је, у исто време када и Полит, био у Бечу, на истом Универзитету, чак и на истом факултету (Руварац је испрва студирао правне науке), па су се ту ближе спријатељили. Затим Полит говори о заједничким друговима из њихове генерације (Руварац је био само годину дана старији од Полита), од којих су сви, сем тројице, помрли још пре Руварца. Затим говори о самом Илариону (тада још Јовану) Руварцу: „Јована Руварца тадање српско коло свагда је сматрало као некога особењака. Био је то прави *Sonderling*. Готово никада није ишао у ђачко друштво. Знало се да све чита и да вредно иде у библиотеке.“

Полит нарочито подвлачи да је Руварац — и поред тога што је највише читао историјска дела — доспевао да се спрема и из своје струке и да је „са врло добрим успехом положио правнички државни испит. Према томе, мислило се да ће он... бити судија или адвокат. Али, наједаред се зачуло у српским ђачким круговима да Руварац хоће да иде у калуђере. Пријатељи га питаху: зашто то чини? Он одговараше: да воли миран живот, осећа да не би могао бити ни судија ни адвокат, као калуђер пак, у тишини манастирској, могао би се одати на историјске студије, за које он има неодољиву жељу.“ Затим прича о томе како се Руварац, упознавши и наличје калуђерства и манастирског живота, разочарао у својим идеалима и очекивањима; како је дошао у сукоб с патријархом Германом Анђелићем; како је био и увек остао „далеко од клерикалне странке“ и од клерикализма уопште. Полит прича да га је, једном приликом, отворено запитао: да ли је задовољан што је калуђер? — „Пофалио сам цео свој живот. Могао сам бити професор историје, основати породицу, па бити задовољан,“ — признао му је на то Руварац. Полит затим говори о Руварчевој улози у нашој народно-црквеној аутономији и о његовом ралу на карловачком народно-црквеном сабору, чији је био члан у неколико махова. Најзад, о Руварцу као историчару.

Полит је истински ценио Руварца, можда више него ико из старије генерације, којој је и сам припадао. Тек је млађи нараштај српских историчара (Ст. Станојевић, Јован Радонић, Никола Радојчић) одао Руварцу оно признање, које је овај у пуној мери заслужио, поставивши га на оно место, које му по заслуги припада. Полит је, међутим, први из старије генерације који је указао на велики значај и пуну вредност Илариона Руварца за нашу националну историју.

IX

Завршићемо наша излагања са Политовим некрологом о знаменитом историчару Федору пл. Демелићу.⁽²⁵⁾ Полит прво укратко износи Демелићеву биографију, а затим прелази на његов историјски рад, задржавајући се, разуме се, на његовом значајном делу о Метерниховој спољној политици. Тим својим „великим делом *Meternich und seine auswärtige Politik*“⁽²⁶⁾ Демелић је стекао — вели Полит — у светској немачкој књижевности глас научењака и историчара.“ Полит нарочито истиче као „нешто изванредно“ Демелићеве „изворне студије“ Метернихове спољне политике и његов „труд око тих извора“ и њиног проучавања. „Демелићу су били приступачни најтајнији извори у *Haus-Hof-und Staats-Archiv*-у, штавише стајали су му на располагању и резервати и некоји т. зв. „интерцепти“. Са особитом темељитишћу и великом љубави израдио је трећи одсек своје књиге под насловом *Oesterreich und die Pforte*, у којем је описао одношај Србије под Карађорђећем према бечком двору и улогу, коју је тада по налогу бечке владе играо генерал Симбшен у Варадину.“ Као што се из овога види, и овом приликом дошла је до израза Политова концепција по којој је српско питање важан саставни део источног питања, као што то излази донекле и из самог Демелићевог дела. Друго је питање: да ли је, и уколико је, утицао Полит на Демелића у погледу његовог схватања источног питања?

(25) Летопис М. С. 1900. Књ. 204.

(26) Прва књига тога дела изашла је у Штутгарту, у издању познате књижаре Кота (Cotta) 1898. Друга књига 1899, али, док је радио на трећој књизи — вели Полит — „смрт му пресече рад“.

Међутим, пада у очи: да су и Демелић и Полит писали о источном питању додирујући при том и српско питање, и да су обојица писали о источном питању на немачком језику. Разлика је између њих у томе, што је Демелић писао са очигледним научним претенсијама, под својим пуним потписом, дакле с амбицијом да се афирмира и као историчар, док је Полит многе своје и најзначајније расправе објавио анонимно или под шифром, у већини случајева и не прештампавајући их у засебне књиге. У тој, и онда и данас тако реткој, и тако симпатичној непретенциозности и лежи знатан део његове величине. Ретки су људи који проведу најлепше године своје младости у библиотекама, редакцијама и штампаријама, бранећи, заступајући и популаришући животне интересе свога народа пред великом светском јавношћу, а још су ређи они који раде тај тешки и незахвални посао из чистог одушевљења, без икакве награде, у страном свету, и остану при том непознати.

Регистар имена

Аделунг	70	Борле	166
Александар I, цар руски	98	Бошковић Јован	165
Андраш Јулије	166	Брајмилер В.	134
Андрејевић Јован	165	Бранковић Ђорђе, гроф	7, 29, 30, 32, 36, 37, 49, 50
Анђелић Герман	155, 174	Бранковић Ђурађ, деспот	29
Бајст	103, 141	Брокхаус	12, 95
Бакић Павле	30	Буе А.	67, 68, 70, 71
Бан Матија	109	Будисављевић Буде-Приједорски	164, 165
Баргенштајн	29, 31, 32, 34, 35, 36, 37	Вјешњаков	77
Баћањи	31, 118	Волгер	151
Бах Александар	41, 44, 56, 59	Вукичевић Д-р Ђорђе	157, 163
Бер А.	77	Вукићевић Миленко	98
Бисмарк	148	Вучетић Д-р Илија	166
Богданов Васа	107, 108, 109, 110, 111, 133	Гамбета	16
Божих Пантелија	36	Гарашанин Илија	15, 21, 98, 99, 166
Бонфини	30	Гарибалди	16
Боп Франц	70		

Гершић Гига	33, 49, 50, 108, 111, 113, 114, 123, 125, 127, 160 161, 163,	Јовановић Зарије Чича	122
Гиши Коломан	166	Јовановић Јован Змај	120, 166
Горчаков	166	Јовановић (Миха)	124
Готшал Д-р Рудолф	95	Јовановић Петар	117
Грчић Јован	167	Јовановић Д-р Слободан	14, 102, 169
Грујић Никанор	111	Јосиф I	34, 37
Давидовић Димитрије	8	Јосиф II	31, 42
Данило, кнез Црне Горе	18, 70, 84	Јулинац Павле	49
Даничић Ђуро	165	Јурковић Јован	165
Деак Ференц	44, 47, 54, 59, 166	Јустинијан I	29
Демелић Федор,	157, 173, 175, 176	Калај Бењамин	98
Демулен Камило	40	Камбер Јован	165
Деренчин Маријан	166	Капер Сигфрид	133
Дибич, генерал	36	Каравелов Љубен	91
Димитријевић Миша	16, 17, 111, 137	Кара-Мустафа	32
Димитријевић Ст. М.	98	Карађорђе	25, 175
Димић Теофил	131	Карађорђевић Александар, кнез	24, 25, 28, 95, 100, 166
Димурје	40	Карађорђевић Петар, краљ	17
Ђаковић Исаије	36, 37	Караић Миша	165
Ђорђе I, грчки краљ	166	Караић Ст. Вук	165
Дола Трајан	166	Кардучи Ђозуе	16
Ђорђевић Јован	108, 111	Карлајл Томас	16, 150
Ђукић А.	49, 111	Карло од Лотарингије	32
Ђурковић Ђорђе	155	Карло VI	34
Енгл	69	Катарина II	77
Етвеш Јосиф, барон	54, 57, 59, 166	Кеглевић, бан	31
Запоља Јован	31, 36	Кивички Павле	30
Здравковић Светозар	133	Клобучарић Драгутин	165
Ивић Д-р Алекса	30, 49	Кнежевић Божидар	150
Игњатијевић Ткалац Д-р	Имбро 11, 12, 13, 86, 91, 96, 125	Колер, гроф	33
Империјанти	77	Колонић кардинал	36
Ирањи Данијел	49, 113	Конт Огист	145
Јагелониц Владислав	30	Копитар Јернеј	165
Јакшић Владимир	26, 49	Корвин Матија	30
Јакшић Дмитар	30	Костић Аца	117, 120
Јакшић Милутин	51	Костић Лаза	166
Јелачић Јосип	111, 123	Костић Д-р Мита	35
Јиречек Константин	30	Кота	12, 175
Јовановић Владимир	18, 90, 91, 96, 134	Кошут Лајош	40, 82, 113, 118
		Кромвел Оливер	15, 16
		Куен Хедерварја, бан	142
		Лазаревић Стеван, деспот	29
		Ламберг, гроф	123, 130
		Ласал	152
		Лаоник	171
		Леополд I	29, 32, 34, 35, 37, 50

Доџан, бан	142	Обреновић Милош, кнез	26, 84, 85
Дуксенбуршки Жигмунд	30	Обреновић Михаило, кнез	100, 101, 102, 103, 104
Магарашевић Георгије	8	Овен	148
Мажуранић Иван	142, 166	Огњановић Д-р Илија	128
Маколеј Т. Б.	15, 16	Олга, краљица грчка	166
Максимовић Д-р Јован	153	Павловић М. Драгољуб	110, 111
Максимовић Д-р Никола	166	Павловић Теодор	8
Мамула, генерал	123	Пајевић Арса	168
Мандић Теодор	111	Палацки Фрања	111, 170
Марија Терезија	31, 34	Паскевич, генерал	36
Мариновић Јован	103	Пашић Никола	18
Марковић Светозар	16, 17, 89, 148, 153	Пејачевић Ладислав, бан	142
Маркс Карл	152	Перцел, генерал	131
Масарик Тома Г.	140	Петар Велики	138
Мацини Бузене	16	Петровић Василије	49
Медаковић Данило	7, 8, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 49, 50, 69, 111, 123, 124	Петровић Петар Његош	131
Метерних	175	Пико Е.	49
Метохијац Стефан	37	Полит Јован	118, 120
Милетић Светозар	8, 18, 40, 59, 86, 87, 88, 89, 90, 96, 111, 118, 140, 154, 160, 165, 166	Поповић Д-р Васил	139
Милтон	15, 16	Поповић Д-р Душан Ј.	49
Милутиновић К. Н.	43, 65, 127, 162, 164	Поповић Л. Милан	17
Мирко, војвода црногорски	70	Порфиригенит Константин	29
Монастерлија Јован	37	Прерадовић Рајко	35
Мразовић Мата	165	Продаповић Јаша	167
Мушицки Григорије	8	Прокеш-Остен, гроф	133
Мушкагировић Јован	7, 49, 50	Раваничанин Стефан	49
Нанчић Лаза	153, 155	Радивојевић Ливије	166
Наполеон I	34	Радичевић Бранко	165
Наполеон III	16, 17, 76	Радојчић Д-р Никола	8, 59, 96, 175
Немањић Душан	11, 83	Радонић Д-р Јован	29, 30, 32, 37, 50, 51, 175
Никола I, краљ Црне Горе	18, 70	Рајачић Јосиф, патријарх	110, 111, 119, 132, 133
Никола I, цар руски	126	Рајић Јован	29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 49, 50
Никола II, цар руски	17	Ракоци Фрања	33, 36
Николајевић Константин	166	Рачки Фрања	14, 15, 91, 92, 93, 102, 153, 154, 155, 157, 166, 168, 169, 170, 171, 172
Никољски Дмитриј	154, 155	Раух, бан	112
Новак Д-р Виктор	93, 153, 169, 172	Рашковић Мојсије (Моисило)	37
Новковић Стојан	18	Ригер Ладислав	111
Обреновић Александар, краљ	18, 162	Ристић Јован	18, 89, 103, 109, 110, 133, 166,
Обреновић Милан, краљ	17, 18, 100, 103, 104, 138, 140	Ролен-Жакмен	162

Руварац Иларион	7, 8, 32, 49, 50, 51, 157, 165, 168, 171, 173, 174, 175	Тим Д-р Јосиф	118
Салај Ладислав	166	Томандл Д-р Миховил	56, 59
Сандић Александар	31, 35, 111	Томановић Д-р Лазо	129
Секулић Д-р Лаза	137	Тривунац Александар	166
Сен-Симон	148	Томић Јаша	14, 149, 153, 155, 173
Сечељи	55	Томић Јован	32
Симбшен, генерал	175	Ђирић Д-р Славко М.	89
Симеон, цар бугарски	83	Ђоровић Д-р Владимир	49
Скерлић Јован	7, 8, 16, 17, 51, 89, 107, 108, 146	Убичини	67
Собјески Јован	31	Угрон Габор	166
Соловјев	77	Фалмерајер	70
Стајић Васа	120, 167	Фердинанд II	31
Станковић, владика	165	Фердинанд V	56
Станковић Даниша	166	Франц Јосиф	56
Станковић Корнелије	165	Хан	70
Станојевић Д-р Ст.	49, 51, 175	Халић-Светић Д-р Јован	8, 25, 26, 104, 107, 111, 165, 166
Старчевић Анте	14, 165, 166	Хигел Едуард	133
Стефановић-Вилевски Јован	111, 130, 131	Хиго Виктор	16
Стојаковић Ђорђе	165	Хорват Јован	35
Стојачковић Александар	7, 8, 35, 49, 50, 56, 59, 96, 107	Храбовски, генерал	40, 120, 121
Страњакковић Д-р Драгослав	98	Хребелиановић Лазар, кнез	172
Стратимировић Ђорђе	8, 40, 59, 70, 96, 107, 110, 111, 118, 120, 130, 131, 132, 133, 134, 135	Црни Јован	31
Стратимировић Ђорђе мл.	135	Чарнојевић III Арсеније	28, 29, 32, 33, 36, 37, 38, 49, 107, 109
Стратимировић Стеван	98, 99	Чернишевски Н. Г.	16
Стратимировић Теодор	132	Черњајев, генерал	110
Суботић Д-р Јован	8, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 49, 50, 59, 96, 107, 111, 116, 117, 119, 121, 125, 166	Шевић Јован	35
Суботић Д-р Каменко	8, 49	Шељеји Павле	166
Суботић Савка	117	Шилер Фридрих	115
Тали Кадман	166	Шинић Д-р Фердо	39, 169
Текели Емерих	31	Шкрешовски	133
Текелија Сава	109	Шлосер	29, 69
Тјер	16	Шокчевић, бан	165
		Штајн Д-р Лоренц	11, 12, 21, 22, 23, 24, 95, 147, 165
		Штакелберг	166
		Штросмајер Јосип Јурај	14, 15, 39, 98, 102, 153, 155, 166, 168, 172
		Штур Људевит	116